

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2003

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν πού περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2003

ΑΘΗΝΑΙ 2006

ΤΟΜΟΣ 158 (2003)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

archetai@otenet.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὴν τριετίαν 2003-2005		θ'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2003		ια'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. RHAMNOUS. GEOPHYSICAL SURVEY ὑπὸ David Blackman	πίν. 1	1 - 6
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 2 - 5	7 - 8
3. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 6 - 14	9 - 17
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη	πίν. 15 - 20	19 - 24
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 21 - 31	25 - 44
6. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ὑπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου	πίν. 32	45 - 48
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	—	49
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ ὑπὸ Ι.Α. Παπαποστόλου	πίν. 33 - 37	51 - 60

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη - Ἀ. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 38 - 41	61 - 70
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 42 - 48	71 - 77
11. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ		
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση	πίν. 49 - 58	79 - 97
 Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ		
• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 59 - 64	99 - 104
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 65 - 66	105 - 109
 Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		111 - 112
 Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ		113 - 114
Σημείωμα Σύνταξης		115
 ΠΙΝΑΚΕΣ		

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2002 - 2005

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΟΥΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2003

Για τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία κύριο χαρακτηριστικό τῆς χρονιάς πού πέρασε, τοῦ 2003, ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῆς πνευματικῆς καί ἐπιστημονικῆς καθαρότητάς της πού ἐξωγενεῖς παράγοντες προσπάθησαν νά ἀλλοιώσουν. Τò φαινόμενο δὲν ἦταν νέο καί ἀπροσδόκητο. Ὅμοιό του εἶχε συμβεῖ πρὶν ἀπὸ 110 χρόνια, τὸ 1894. Ἡ τότε ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος σήμανε τὴ σειρά συνεχῶν μεταβολῶν στὴν Ἑταιρεία ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες προκάλεσαν ἄλλες. Οἱ μεταβολές ὅμως δὲν φέρουν πάντοτε καί βελτίωση τῶν πραγμάτων, πού ἀποτελεῖ τὴν ἐπίδιωξή μας ἀλλὰ καί ὀπισθοδρόμηση, τὴν ὁποία ἀποκρούομε. Ἡ ἀρχαιολογία σήμερα ἔχει ἐκλαίκευθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό. Ἔχει περιέλθει στὴ δικαιοδοσία ὀργάνων μὴ ἐπιστημονικῶν καί ἔχει πάψει νά ἀποτελεῖ ἀπασχόληση τῶν εἰδικῶν καί τῶν φιλαρχαίων. Οἱ τύχες τῶν μνημείων καθορίζονται μέσῳ τῆς λεγόμενης διαχείρισης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ κύριο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐπίτευξη ὠφελημάτων. Ἡ Ἑταιρεία, οἱ ἐταῖροι της, οἱ περισσότεροι τουλάχιστον, καί ἡ Διοίκησή της ἐξακολουθοῦν νά πιστεύουν, ὅτι τὰ μνημεῖα, ὅπως καί ἡ γλῶσσα, ἀποτελοῦν ζήτημα καθαρὰ ἐπιστημονικό, δηλαδὴ ζήτημα ἐθνικῆς αὐτογνωσίας.

Ὅτι τὸ 2003 κύλησε γιὰ τὴν Ἑταιρεία σὲ κλίμα ἡρεμίας, αἰσιοδοξίας καί προόδου, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καί δυσάρεστα γεγονότα, καί αὐτὰ εἶναι ἡ ἀπώλεια ἀγαπητῶν ἐταίρων, τοὺς ὁποίους μνημονεύω.

Στις 3 Ἀπριλίου ἀπέθανε ὁ ἐταῖρος καί πρῶην Σύμβουλος Παῦλος Κανελλόπουλος (γενν. 1906), σημαντικὸς παράγων τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας, φιλότεχνος, ἰδρυτὴς τοῦ φερωνύμου μουσείου κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη,

τὸ ὁποῖο στεγάζει τὴν πολύτιμη συλλογὴ τοῦ ἀρχαίων ποῦ δώρισε στὸ Κράτος. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ συλλογὴ, προσιτὴ ἀπὸ χρόνια στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους μὲ ἐμβριθεῖς δημοσιεύσεις ἀρχαιολόγων, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα ἀθόρυβης εὐεργεσίας τοῦ τόπου μας.

Στις 16 Ἰουλίου ἀπέθανε ὁ ἀπὸ τοῦ 1953 ἐταῖρος μας *Μανουῖσος Μανούσακας*. Γεννημένος στὸ Ρέθυμνο (1914), μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα, συνέχισε τὶς μελέτες του στὴ Γαλλία ὅπου ἀπέκτησε καὶ τὸ δίπλωμα τοῦ διδάκτορος. Μετὰ ἀπὸ εἰκοσαετὴ σχεδὸν ὑπηρεσία στὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας (1942-1961) ὡς συντάκτης καὶ ὡς Διευθυντῆς, ἐξελέγη (1961) καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων χρόνων στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου. Τὸ 1966 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας στὸ ὁποῖο ἔδωσε νέα ὄθηση καὶ περιωπὴ. Τὸ 1982 ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς ὁποίας τὸ ἔργο προήγαγε μὲ σημαντικὲς δημοσιεύσεις καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ του ἐργασία καὶ προσφορά, ὡς Πρόεδρος (1995), ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Πρακτικῶν (1990-1993) καὶ ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Δημοσιευμάτων (1998-2003). Στὴν Ἑταιρεία προσέφερε σημαντικὲς ὑπηρεσίες κατὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Ἀρχείου της στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50.

Ἀπροσδόκητη ὑπῆρξε ἡ ἀπώλεια, στις 19 Ἰουλίου, τῆς ἐταίρου μας *Κλαίρης Εὐστρατίου* (γενν. 1948), ἀρχαιολόγου, τὴν ὁποία εἶχα ὡς συνεργάτιδα ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς. Διορισμένη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὸ 1973 ὑπηρέτησε μὲ ἀφοσίωση στὴν Κρήτη, στις Κυκλάδες καὶ κυρίως στὴν Ἀττικὴ, ὅπου εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς περιοχῆς τῶν Μεσογείων. Ἐκτὸς ἀπὸ ἔρευνες στὴν Αἴγινα, ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρῶνος. Ἡ πρόωρη ἀποχώρησή της ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, τὸ 1999, δὲν ἦταν ἐκεῖνο ποῦ ἐπιθυμοῦσε.

Στις 30 Ἰουλίου ἀπέθανε ὁ *Georges Roux* (γενν. 1919), ἐπίτιμος σύμβουλος, ἑλληνιστῆς καὶ ἀρχαιολόγος· διετέλεσε καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιό τῆς Lyon, ὅπου εἶχα τὴν τύχη, πρὶν ἀπὸ ἀρκετὲς δεκαετίες, νὰ διδαχθῶ ἀπὸ ἐκεῖνον. Μαθητῆς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὸν πόλεμο, ἔγραψε σημαντικὰ ἔργα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν ἡ μονογραφία του «*L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.*» (1961). Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ *Georges Roux* ἐξετάζει

κριτικὰ μεγάλα μνημεῖα καὶ ἱερὰ τῆς Πελοποννήσου, πρῶτο τὸν ναὸ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσειες καὶ κατόπιν τὸ Ἡραῖο τοῦ Ἄργους καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Ἀσπίδα τοῦ Ἄργους. Κυρίως ὅμως στὸ βιβλίο αὐτὸ ἐξετάζονται τὰ μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο, ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἡ Θόλος, ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ ἱεροῦ, τὰ ὁποῖα αὐτὰ τὰ χρόνια εἶναι ἀντικείμενα συστηματικῶν ἀνασθηλώσεων καὶ ἀνακατασκευῶν. Ἄλλο σημαντικό ἔργο του εἶναι τὸ πυκνὸ καὶ συνθετικὸ «*Delphes, son oracle et ses dieux*» (1976). Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀειμνήστου ἐπιτίμου ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου καὶ διδασκάλου μου Jean Pouilloux, ὁ Georges Roux μᾶς ἔδωσε ἓνα ἄλλο σπουδαῖο βιβλίο, τὸ γνωστότατο «*Énigmes à Delphes*» (1963), μὲ τὸ ὁποῖο διαφωτίζονται καὶ προάγονται σπουδαῖα ζητήματα τῆς Δελφικῆς ἀρχαιολογίας.

Στις 8 Σεπτεμβρίου ἀπέθανε ἡ Ἐλπίς Μαντζώρου, ἐταῖρος μας καὶ εὐεργέτης τῆς Ἑταιρείας. Τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὸ Ἰδρυμὰ μας ἦταν συνεχές καὶ ἔμπρακτο. Στὴ μνήμη τῆς κόρης της Ντίτας, ἀρχαιολόγου, ἡ ὁποία χάθηκε πρόωρα δώρισε στὴν Ἑταιρεία τὴν ἀκίνητη περιουσία της. Τὸ Συμβούλιο εἶχε ἀναγνωρίσει τὴν εὐεργεσία της πρὸς τὸ Ἰδρυμὰ μας καὶ τὴν ἐτίμησε μὲ τὴ χάραξη τοῦ ὀνόματός της στὴ στήλη τῶν εὐεργετῶν.

Ἕνας σπουδαῖος μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ ἐπίτιμος σύμβουλος Gottfried (Θεόφιλος) Gruben (γενν. 1929) ἀπέθανε στὶς 24 Νοεμβρίου 2003. Σπούδασε Κλασικὴ Φιλολογία, Ἀρχαιολογία καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ Ernst Buschor στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου. Ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ εἶχε ὡς θέμα τὰ μαρμάρινα κιονόκρανα τοῦ ἀρχαίου δίπτερου ναοῦ τοῦ Ἡραίου. Ἐργάστηκε ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὸν Κεραμεικὸ, στὴ Σάμο καὶ στὰ Μέγαρα, ὅπου μάλιστα συνεργαστήκαμε κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς κρήνης τοῦ Θεαγένους, τὸ 1957. Τὸ 1966 ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔρευνας στὸ Τεχνικὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου. Ἐκτοτε ἡ ζωὴ του ἦταν γεμάτη διδασκαλία καὶ ἔρευνα. Ὑπῆρξε ὁ δημιουργὸς τῆς εἰκόνας μιᾶς ἰωνικῆς ναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς πού γεφυρώνει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μ. Ἀσίας μὲ ἐκείνην τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ μαθηταὶ του ἐξαίρουν τίς ἀρετὲς τῆς διδασκαλίας του, τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκθέτει μὲ σαφήνεια δύσκολες ἔννοιες, ἀρετὲς πού εἶναι ἔκδηλες στὸ μεγάλο βιβλίο του πού δημοσίευσε μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ

Helmut Berve, τὸ γνωστότατο στοὺς κύκλους τῶν μελετητῶν «*Tempel der Griechen*», μὲ τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ἱστορικά καὶ ἀρχιτεκτονικά ἡ ἑλληνικὴ ναοδομία.

Ἄλλὰ καὶ τὸ 2004 μᾶς πῆρε ἀγαπητοὺς ἐταίρους. Στις 25 Φεβρουαρίου ἀπέθανε ὁ Νικόλαος Δρανδάκης (γενν. 1915), διαπρεπῆς βυζαντινολόγος. Διορίστηκε τὸ 1951 Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὸν Μυστρά καὶ ἡ ἐκεῖ ὑπηρεσία του ὑπῆρξε εὐεργετικὴ γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά καὶ τῆς Λακωνίας. Τὸ 1962 ἀνέλαβε ὡς Ἐφορος τὴν Περιφέρεια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων νήσων Αἰγαίου. Τὸ 1966 ἐξελέγη καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ κατόπιν στὸ Ἀθηνῶν. Ἀκούραστος ἐρευνητὴς ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ Ἐφορος, ὑποδειγματικὸς διδάσκαλος ὡς καθηγητὴς δημιούργησε μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἔργο. Στὰ περιοδικὰ τῆς Ἑταιρείας τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἐταῖρος ἀπὸ τὸ 1952, περιέχονται οἱ σπουδαιότερες μελέτες τοῦ Νικολάου Δρανδάκη καὶ στὴ «Βιβλιοθήκη» τῆς ὅλα τὰ βιβλία του, ἀπὸ τὸ πρῶτο τοῦ 1962 γιὰ τὸν «Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ» ἕως τὰ μνημειώδη του, τίς «Βυζαντινὲς Τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης» τὸ 1995 καὶ τὰ «Βυζαντινὰ Γλυπτὰ τῆς Μάνης» τὸ 2002. Δικαίως ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν τίμησε, κατὰ τὸ 2002 μὲ τὸ Ἀργυρὸ Μετάλλιο.

Στις 28 Φεβρουαρίου ἀπέθανε ὁ Φώτιος Πέτσας (γενν. 1918). Διορισμένος ὡς Ἐπιμελητὴς Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τὸ 1942 ὑπηρέτησε ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ ὡς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων στοὺς Δελφούς, στὴ Θεσσαλονίκη, στὰ Ἰωάννινα, στὴ Βέροια καὶ στὴν Πάτρα. Ἐταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1950 διακρίθηκε γιὰ τίς ἀνασκαφές του στὴ Μακεδονία κυρίως. Σημαντικὸ ἔργο του εἶναι τὸ βιβλίον του «Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων», ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1966 ἡ Ἑταιρεία, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τοῦ γνωστοῦ μακεδονικοῦ τάφου.

Ἀργά, μετὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου, τὸ Συμβούλιο μὲ μεγάλη λύπη πληροφορήθηκε τὴν ἀπώλεια, στίς 16 Σεπτεμβρίου 2003, τοῦ παλαιοῦ ἐταίρου Γεωργίου Πατέρα ὁ ὁποῖος ἀφοῦ σταδιοδρόμησε στὸ Λιμενικὸ Σῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπεχώρησε μὲ τὸν βαθμὸ τοῦ ναύαρχου, συνέχισε τὴ δραστηριότητά του ὡς ἐφοπλιστὴς. Ἀσχολήθηκε ἐνεργῶς μὲ τὰ ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσέως τῶν ναυτικῶν. Δικό του ἐπίτευγμα εἶναι ἡ μεγάλη ἐπέκταση τῆς Σχολῆς Μηχανικῶν Χίου χάρις στὴν ὁποία αὐξήθηκε ἡ δυναμικότητά της κατὰ 30%.

Τὸ 2003 ὑπῆρξε ταραγμένη χρονιά πολιτικῶς καὶ πολιτιστικῶς. Ὁ πόλεμος τοῦ Ἰράκ πού ἀναστάτωσε τίς κοινωνίες εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία, ἀνεπανόρθωτες καταστροφές τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς καὶ τὸ μέγεθος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθεῖ.

Στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ἀπόψεως νέων εὐρημάτων καὶ ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων ἡ χρονιά ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ πλούσια, μάλιστα στὴν Ἀττικὴ. Αἰτία εἶναι τὰ μεγάλα ἔργα, κυρίως αὐτὰ πού ἀφοροῦν τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, τὰ ὁποῖα πέραν τῆς χρησιμότητός τους, μόνιμης ἢ προσωρινῆς, προκάλεσαν, ἀναγκαστικῶς ἀλλοιώσεις στὸ ἱστορικὸ τοπίο. Ἄλλη συνέπεια τῶν Ἀγῶνων εἶναι ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν μεγάλων μουσείων μας, Ἐθνικοῦ, Δελφῶν, Ὀλυμπίας, ὡς πρὸς τὴν ἔκθεση τῶν ἀρχαίων πού περιέχουν. Ὅσο γνωρίζουμε τουλάχιστον, τὰ σημαντικὰ αὐτὰ μουσεῖα καὶ τὰ μικρότερα τῆς Ἀττικῆς, Πειραιῶς, Βραυρῶνος καὶ θεβαίως τοῦ Μαραθῶνος θὰ ἐμφανιστοῦν μὲ νέα ὄψη γιὰ χάρη τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν πού περιμένουμε.

Μία πιὸ ἄμεση συμμετοχὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων στοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες τοῦ 2004, πέραν τῆς ὀλοκληρωτικῆς ὑποκατάστασης τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος τοῦ 490 π.Χ., ἀπὸ τίς ἐγκαταστάσεις γιὰ τὸ ἀγώνισμα τῆς κωπηλασίας, εἶναι ἡ τέλεση τῆς σφαιροβολίας στὸ ἀρχαῖο στάδιο τῆς Ὀλυμπίας. Κατὰ τὸ 2004 λοιπὸν θὰ ἀγωνιστοῦν ἀθλητές τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων μέσα στὸν χῶρο τοῦ σταδίου, 1611 χρόνια μετὰ τοὺς τελευταίους ἀρχαίους ἀγῶνες.

Στὰ νεώτερα χρόνια τὸ στάδιο τῆς Ὀλυμπίας χρησιμοποιήθηκε γιὰ σύντομες ἐπιδείξεις. Μνημονεύω τὸ πρῶτο ἄναμμα τοῦ ὀλυμπιακοῦ φωτός, ἐπινόηση τῶν Ναζι ὀργανωτῶν τῶν Ὀλυμπιακῶν τοῦ 1936 στὸ Βερολίνο, ἀλλὰ καὶ ἄλλες τελετές τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς.

Ἐνα νέο μουσεῖο, στὴ δημιουργία τοῦ ὁποίου κύριος παράγων ὑπῆρξε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ὀλοκληρώθηκε τὸ περασμένο καλοκαίρι. Πρόκειται γιὰ τὸ μουσεῖο Μυκηνῶν, ὄνειρο τοῦ προκατόχου μου Γεωργίου Μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος εἶχε προλάβει νὰ τὸ ἰδεῖ, οἰκοδομικῶς, σχεδὸν ὀλοκληρωμένο. Δὲν στεγάζει βέβαια τὰ παλαιὰ εὐρήματα τῶν δύο ταφικῶν περιβόλων, τοῦ Σλήμαν καὶ τοῦ Παπαδημητρίου, τὰ ὁποῖα παραμένουν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀλλὰ ἐκτίθενται σ' αὐτὸ ἀρχαῖα ἄλλων ἀνασκαφῶν πού ἔχουν γίνεи στὶς Μυκῆνες καὶ στὴν Ἀργολίδα.

Μὲ συνέδριο τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας, καὶ μὲ ἓνα τεῦχος πυκνότητα εἰκονογραφημένο καὶ μὲ σύντομα ἐξηγητικά κείμενα καὶ μὲ τὸν τίτλο «Ἀρχαιολογικά ἔργα ἐκτελούμενα ἀπὸ ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἑπιχειρηματικοῦ Πολιτισμοῦ» ἀνακοινώθηκε, στὸ τέλος τοῦ χρόνου ποῦ πέρασε, ἡ ἀναστηλωτικὴ κυρίως δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποῦ ἔτυχαν σχετικῆς φροντίδας ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅπως τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, τὸ Ἀσκληπιεῖο κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἡ στοὰ τοῦ Εὐμένους, οἱ ἀνασκαφές τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ Βρανᾶ καὶ τοῦ Τσέπι, ἡ Ἐπίδαυρος, μνημεῖα τοῦ Μυστρά. Τὸ τεῦχος εἶναι πολὺ χρήσιμο, ὡς ὑπομνηστικὸ τῶν ὄσων γίνονται. Θὰ ἄξιζε γιὰ τὸν ἴδιο λόγο νὰ συνεχιζόταν ἡ ἐκδόσις τοῦ ἐτήσιου δημοσιεύματος μὲ τὸν τίτλο «Τὸ ἔργο τοῦ ἙΠΠΟ», τὸ ὁποῖο μετὰ τὰ τρία πρῶτα ἐτήσια τεύχη του ἔπαψε νὰ δημοσιεύεται, μὲ τελευταῖο ἐκεῖνο τοῦ 1999.

Στὶς 8 Δεκεμβρίου συμπληρώνεται δεκαετία ἀπὸ τὸν θάνατο τῆς Σέμνης Καρούζου. Ἡ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ἡ μεγάλη ἀρχαιολόγος εἶχε διατελέσει Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου της, ἔχει τιμήσει τὴ μνήμη της μὲ διάφορα δημοσιεύματα, ὅπως καὶ τὴ μνήμη τοῦ συζύγου της Χρήστου Καρούζου, τοῦ ὁποίου ἔχει ἐκδώσει τὰ «Μικρὰ Κείμενα» καὶ τὴ «Βιογραφία» του. Ἡ Ἑταιρεία ἐτοιμάζει πρὸς ἐκδόσιν δίτομη συλλογὴ ἐπιφυλλίδων τῆς Σέμνης Καρούζου, δημοσιευμένων στὶς ἐφημερίδες «Προοδευτικὸς Φιλελεύθερος» καὶ «Ἐλευθερία» κατὰ τὰ ἔτη 1950-1965, μὲ τίτλο «Ἀρχαιολογικά Θέματα», ποῦ ἀφοροῦν κυρίως ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Τέχνης. Εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ τιμηθεῖ μιὰ προσωπικότητα τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ζωῆς καὶ νὰ γίνῃ προσιτὸ στους νεώτερους ἓνα μέρος τοῦ σημαντικοῦ ἔργου της.

Ἡ χρονιά ποῦ πέρασε, τὸ 2003, ἦταν ὅπως εἶπα πρὶν ἀπὸ λίγο, γεμάτη ἀπὸ ἀρχαιολογικά γεγονότα. Ὁ Τύπος, οἱ ἀρχαιολόγοι σχεδὸν κάθε μέρα μᾶς ἐνημέρωναν γιὰ πρωτοφανῆ εὐρήματα, γιὰ ἐκθέσεις ἀποκαλυπτικῆς, γιὰ προβολὴ τῆς Ἑλλάδος μέσω τῶν ἀρχαίων σὲ κάποια χώρα, καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα αἰσιοδοξίας ποῦ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τ' ἀρχαῖα, οἱ ὁποῖοι βλέπουν νὰ γίνονται πραγματικὰ τὰ ὄνειρά τους καὶ τὰ ὄνειρα τῶν παλαιότερων γενεῶν.

Κατὰ τὸν 19ο αἰ. ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ χρυσὴ περίοδος τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἀποκαλύπτονταν μνημεῖα τεραστίας σημασίας, ὅπως τὰ μνημεῖα τῆς

Ἀκροπόλεως, τῶν Μυκηνῶν, τῆς Ἐπιδαύρου, ἱερά ὅπως τὸ Ἀμφιάρειο καὶ ὁ Ραμνοῦς. Ἐρχονταν στὸ φῶς γλυπτὰ ὅπως ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους ἢ οἱ Κόρες τῆς Ἀκροπόλεως καὶ οἱ ἄνθρωποι, οἱ τότε Ἑλληγες, ἔβλεπαν τὰ νέα εὐρήματα ὅπως πραγματικά ἦσαν, ὡς ἐπαναφορὰ στὸ φῶς ἔργων τὰ ὁποῖα μᾶς ἦσαν ἄγνωστα, ὅπως οἱ Κόρες τῆς Ἀκροπόλεως ἢ γνωστῶν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἀλλὰ κατὰ τρόπο ἀόριστο ἢ ἐντελῶς ἐλλειπτικό, ὅπως ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους ἢ τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ χαρὰ τῆς εὕρεσής τους δὲν τοὺς παραστράτιζε καὶ δὲν τοὺς ἔκανε νὰ τὰ βλέπουν ὡς θησαυρούς. Ἐξ ἀρχῆς τὰ ἀρχαῖα θεωρήθηκαν κειμήλια καὶ πηγές ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος τοῦ τόπου.

Σήμερα, τίς τελευταῖες δεκαετίες, τὰ ἀρχαῖα ἔπαψαν σιγὰ σιγὰ νὰ εἶναι ὑπόθεσι τῶν εἰδικῶν πού θὰ τὰ ἐρμηνεύσουν καὶ θὰ ἀντλήσουν ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ νέα στοιχεῖα, τῆ νέα γνώση πού προσφέρουν. Ἐγιναν ὑλικὸ μιᾶς τεχνοοικονομικῆς διαδικασίας, τῆς διαχείρισης τῶν μνημείων, ὅπως εἶπα στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου, ἢ ὁποῖα ἀποβλέπει «στὴν εὐρεία καὶ εὐκόλη πρόσβασι στὸ μνημεῖο ὡς κοινὸ ἀγαθόν». Ὁ ὅρος διαχείριση ἔχει εἰσβάλει βίαια στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία καὶ ἔχει ἐκτοπίσει ὅρους, ὅπως μελέτη. Γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς διαχείρισης δὲν χρειάζεται ἀρχαιογνωσία, ἀλλὰ ἰκανότητα χειρισμοῦ ἀνθρώπων καὶ πιστώσεων. Γιὰ τὴ μελέτη χρειάζεται γνώση τῆς ἐπιστήμης καὶ ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου στὸ γενικό, δηλαδὴ σὲ σκοπὸ πνευματικό.

Ἡ εὐκόλη πρόσβασι στὰ μνημεῖα, στὴν ὁποῖα ἀποβλέπει ἡ διαχείριση δὲν λέγεται, καὶ εὐλόγως, ὅτι θὰ γίνει πνευματικῶς, μέσω δημοσιευμάτων ἢ διδασκαλίας. Γίνεται μέσω τεχνικῶν ἔργων τὰ ὁποῖα φθείρονται ἢ ἔπειτα ἀπὸ λίγο κηρύσσονται ἄχρηστα, ἀνεπαρκῆ ἢ πεπλανημένα. Εἶναι κοινὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα, ὡς ἐπιστήμη, βρίσκεται σὲ σύγχυση καὶ σὲ δρόμο ἐσφαλμένο ἐξαιτίας ἐξωτερικῶν δυνάμεων στίς ὁποῖες ὀρισμένοι δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν. Ὑπάρχει ὅμως πάντα ἡ ἐλπίδα ὅτι οἱ μελλοντικὲς ἀνακατατάξεις, οἱ ὁποῖες ἐκ τῶν πραγμάτων θὰ γίνουν, θὰ ἀποκαταστήσουν τὰ πράγματα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. RHAMNOUS. GEOPHYSICAL SURVEY

(Πίv. 1)

The survey was carried out in October 2003 by Michael Boyd and David Blackman, assisted by Andrew Bayliss, Catherine Bouras and Vicky Jackson; the dive was carried out by Mads M. Nielsen, supported by Charles Pochin (from the Zea Harbour Project).

West Harbour (pl. 1a)

After further visual inspection the area south-east of the stream (Rhema Tsonali) was thought unsuitable for geophysical survey, and unlikely to have served as a harbour in antiquity because it was close to the precipitous rock, affected by the action of the stream, bringing down alluvium and boulders in winter flood, and exposed to storms from seaward from north to east.

The area north-west of the stream, on the other hand, was thought suitable for geophysical survey, and likely to have been the ancient harbour, with good natural protection. A base line of 50 m was set up on a NE/SW alignment, at the foot of the slope on the north-west side of the field which represents very probably the silted up harbour basin. The area of the grid was surveyed in with relation to the chapel of Ayia Marina; it was mainly 30 m wide, but avoided metal fences and dumps, and there was later a small extension on the north-west side and a larger one (by up to 16 m) on the south-west side.

The sloping ground had seemed to us likely to represent an ancient slope, and possibly the back part of a short row of slipways. The

gradient increases from 1 in 10 to 1 in 5, a feature which has now been identified in some ancient *neoria*. There would have been space for ca. 5-6 *neoria*, for guardships or *aphrakta* like that of Menandros; we have little information about the dimensions of such *neoria*, compared with trireme *neoria*, but they were clearly smaller; and we were naturally keen to see if any indications could be found at a site where the presence of such ships is attested.

Pouilloux (*La forteresse de Rhamnonte*, pp. 21 and 90) thinks that there was just one guardship stationed at Rhamnous; this is conceivable, but is not proved by the inscription – the definite article with the singular nouns πλοίου and ἀφράκτωι simply shows that Menandros was trierarch of one ship (which does seem to have been based at Rhamnous). Pouilloux seems to withdraw from this view in *BCH* 80, 1956, 66 n.9: the use of the definite article is epideictic or possessive. I should be most interested in Dr Petrakos' view on this. En passant, I wonder whether the *aetoma* of the Menander inscription [B. Πετράκου, Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος II Οἱ Ἐπιγραφές, no. 31] may depict an *aphrakton* rather than a *trieres*.

Neoria were normally enclosed within the fortifications, but this would not have been possible at Rhamnous; *pace* Pouilloux, who after saying (32 n.1) that no traces of fortifications can be found south of the south harbour or north of the north harbour, comments: "Il semble pourtant qu'on a dû chercher à protéger là aussi le refuge des bateaux". We have a parallel at Sounion if, as I believe against Kenny and Goette, the shipsheds there were originally built in 413/12 and were brought within the wall circuit in the Hellenistic period.

The geophysical survey showed the likely shoreline along the north-west edge of the area, and sadly did not show any parallel lines, perpendicular to the shoreline, as had recently been found by geophysical survey in the port of Loryma in the Carian Chersonese. The bed of the harbour basin may be represented by the solid underlying geology (*coloured brown*) between 1 m and 2 m below the surface (pl. 1b). (If, however, there has been a major relative rise in sea level, the shoreline may be indicated by the transition from brown/yellow to

green/blue running NW/SE across the plan.) An unusual feature is the apparent sharp angle where the shoreline seems to turn to the south-east, with a possible channel (?) in front at the south-west end of the area surveyed.

Further clarification could only be achieved by test excavation, here and on what appears to be a natural slope below the *mandra* wall, and we realize that this may be a problem because the field is private property. The *phylakes* insist that the wall, 15 m up the slope, is entirely modern; but the stone is of remarkably good quality, and its line does seem to reflect also the ancient topography.

During exploration of the coastline, we inspected a short (7 m) line of boulders and rubble projecting from the shore just north of the chapel. Much of it is the result of recent dumping after roadwork, but there may be blocks of a short ancient breakwater lying beneath, just above sea level. Any evidence from old photographs would be helpful. Pouilloux plate V.2 shows the situation before the roadworks, but the photograph was taken from the fort – too far away to provide clear detail.

We did not in the limited time available to us carry out a hypsometric survey of the West Harbour, to fix more exactly the levels with relation to present sea level. This would help us to interpret the geophysical results, as will discussion with experts on relative change of sea level in this area (see below). I noted that the 'Cist(ern)' marked on W. Kaupert's map of 1894 [*Ὁ Δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος Ι, Τοπογραφία, 4*] still survives, but the *rhema* now flows south of it, not north.

East Harbour

Here the geophysical survey has produced clear indications of the orientation and morphology of the ancient harbour. The surprising findings were at the north end under the modern beach, where we had assumed that there would be structures or bedrock just below the surface, linking the breakwater and tower with the rectilinear structures visible to the west (the *ergasteria*): but the survey indicated the contrary.

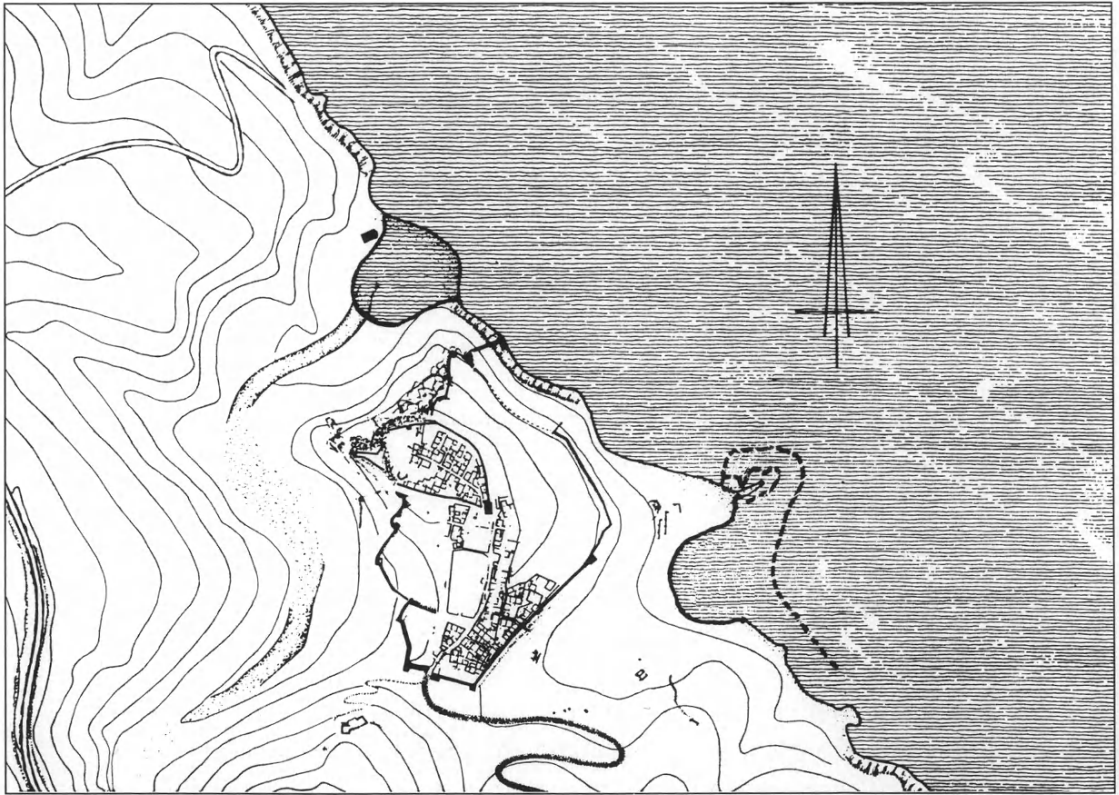

Fig. 1. The fortress of Rhamnous, with the two harbours on either side. An early shoreline in the East Harbour is indicated by a dotted line.

The survey area, originally 60 by 20 m (and 30 m wide near the shore), was extended as far as possible northwards and eastwards, to cover just over 50 m of present shoreline in order to check this point. The initial indications were confirmed: the breakwater and tower do not seem to be connected with the ancient shoreline, which is surprising. Obviously this conclusion is subject to checking by test excavation.

While the geophysical survey was being carried out, a short stretch of wall was observed on the surface, 16.7 m and 19° east of north of our survey reference point (on the north end of the long wall of the *ergasteria*). We did not recognise the quays suggested by Pouilloux (30 n.2). We were impressed that the tower at the base of the breakwater gives a clear line of sight to the north-west tower M1, better than from tower H of the fort or from any structure immediately below.

Our work in the water was not completed, and further work is needed. For reasons explained in my first report we were limited to one dive by one diver, who using snorkel only inspected the breakwater and found a submerged line of beachrock. The breakwater is 32 m long and stands in 1.50 m of water (2 m at the outer end). Its uppermost blocks emerged farther from the water in February 2002 than in June 2002, and even more so than in October 2003. (Similar emergence is shown on some earlier photographs.) The edge of the beachrock was found 55 m north of the breakwater and continued round into the bay to the south for ca.100 m, drawing closer to the shore (from 38 m to 19 m) before it disappeared into the sand and shingle. For the first 50 m it has a clear edge, dropping off from -2.10 m to -3.30/3.50 m; the diver made a sketch plan (see fig. 1). Remains of beachrock (which forms at sea level) are visible at many points along the shore at Rhamnous, and an expert on beachrock, which I am not, may find evidence for dating.

If a further permit is possible, say in 2005, we should like at least to carry out a detailed inspection of the structure of the breakwater and its chronological relation with the beachrock; the diver who inspected last October felt sure that the breakwater lies on the beachrock, which has significant implications for dating the breakwater.

Questions of relative change in sea level are obviously very

important for interpretation of the harbours and other structures near the shore. Evidence of a relative rise in sea level is provided by the breakwater, the base of the tower and the beachrock; and I have seen no evidence of coastal uplift in recent time.

All the staff at Rhamnous were most helpful during our visit; Mr G. Karamalis in particular provided us with much advice and information.

I should like to express again my thanks for the opportunity to work at Rhamnous in co-operation with Dr Petrakos and under the aegis of the Archaeological Society.

DAVID BLACKMAN

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 2-5)

Στόν χώρο τοῦ πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου Τσέπι Μαραθῶνος ὀλοκληρώθηκε τὸ 2003 ἡ συγκέντρωση τῶν ἀνασκαφικῶν τεκμηρίων, μὲ συμπληρωματικὴ φωτογράφιση καὶ σχεδίαση λεπτομερειῶν τῶν τάφων. Ἡ ἐπικείμενη ἔναρξη ἐργασιῶν θεμελιώσεως τοῦ νέου στεγάστρου ἀπὸ συνεργεῖα τοῦ ΥΠΠΟ, ἐπέβαλε τὴν ἀποτύπωση καὶ καταγραφή ὄλων τῶν κατὰ χώραν ὄρατῶν στοιχείων, πού θὰ περιληφθοῦν στὸ κείμενο τῆς δημοσιεύσεως τοῦ νεκροταφείου.

Σοβαρό, ἐπίπονο καὶ χρονοβόρο εἶναι τὸ ἔργο συντηρήσεως τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἀποθέτη, πού ἀνασκάφηκε τὸ 1999 καὶ 2000 καὶ ἐκτελεῖται καθ' ὄλη σχεδὸν τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἰδρύματος INSTAP τῆς Φιλαδελφείας ΗΠΑ. Στὰ ἤδη γνωστὰ ἀγγεῖα, πού ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ τὶς νεκρικές τελετές (ΠΑΕ 2001, 19· 2002, 1), προστέθηκαν πέρυσι νέα μεγάλα σχήματα. Πίθοι καὶ πιθόσχημα εἶναι ἡ νέα πλούσια κατηγορία, μὲ ποικίλες παραλλαγές. Οἱ πίθοι ἀρχίζουν ἐδῶ ἀπὸ τὸ μέγεθος μεγάλου σκύφου καὶ φθάνουν μέχρις ὕψους 0.70 μ. (πίν. 2α-β), ἐνῶ στὰ πιθόσχημα, πού ἔλαβαν τὴν ὀνομασία τους ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ περιγράμματος, περιλαμβάνονται ἀκόμα καὶ μικρότατα ἀγγεῖα (πίν. 3α-β).

Τὸ τυπικὸ κυκλαδικὸ σχῆμα τοῦ ἀμφορίσκου¹ ἀποδεικνύεται βασικὸ ἀγγεῖο στὶς προσφορές τοῦ ἀποθέτη καὶ παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλη ποικιλία ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, τὸ περίγραμμα καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐπιφάνειας. Μικροὶ καὶ μεγαλύτεροι, μέχρις ὕψους 0.20 μ. περίπου, ἔχουν συχνὰ ἐπιφάνεια

1. Γιὰ τὴν ὀνομασία βλ. Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο* (Ἀθήνα 2005) 300.

ἔντριπτη στιλπνή, ἢ κοσμημένη ἐγγάρακτη, καὶ ἐκτιμῶνται ὡς σκευὴ πολυτελείας μὲ ἀνάλογη ἐξεζητημένη χρῆση (πίν. 3γ-ς').

Ὅμοιο περίγραμμα σώματος, ἀλλὰ διαφορετικὲς λαβές, παρουσιάζουν πολὺ μεγαλύτερα ἀγγεῖα, πραγματικοὶ ἀμφορεῖς, ὕψους μέχρι 0.50 μ. περίπου, τοπικῆς κατασκευῆς. Οἱ λαβές εἶναι δύο, βραχεῖες ταινιωτές, ἐξέχουσες σημαντικὰ τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀγγείου, κατάλληλες γιὰ συχνή καθημερινή χρῆση (πίν. 4α-β). Ἰδιαιτέρα σημειώνεται ὅτι τὸ περίγραμμα τῶν λαβῶν δὲν ἀκολουθεῖ τὸν κυκλαδικὸ ἡμικυκλικὸ τύπο, ἀλλὰ διαγράφει μισὴ ἔλλειψη, ὅπως ἀκριβῶς στὰ τυπικὰ ΠΕ I.

Στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοπικῆς παραγωγῆς καταλέγεται ἐπίσης ἡ διακόσμηση, πλαστικὴ καὶ ἐγγάρακτη. Ἡ πλαστικὴ κατασκευάζεται μὲ κατὰ κόρυφες νευρώσεις πού προσκολλῶνται στὸ σῶμα χαμηλῶν ἢ ὑψηλῶν σκύφων καὶ σχηματίζουν ἐπιφάνεια κυματιστή (πίν. 5α), ἐνῶ ἄλλες καμπύλες στρέφονται ὡς σπείρες καὶ πλαισιώνουν τὶς ταινιωτὲς λαβές μεγάλου ἀγγείου (πίν. 5β). Ἡ ἐγγάρακτη στοὺς χρηστικοὺς βαθεῖς σκύφους σχηματίζεται ἀπὸ ἄτεχνες, ἀνώμαλες γραμμὲς γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο (πίν. 5γ), ἐνῶ στοὺς ἀμφορίσκους εἶναι ἐπιμελημένη καὶ σχετικὰ ἀκριβῆς (πίν. 3γ, 3ε). Ὅπως καὶ ἄλλοτε παρατηρήθηκε (*Ἔργον* 2000, 31) τὰ ἐγγάρακτα διακοσμητικὰ θέματα ἔχουν τὴν ἴδια σύνταξη πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀνάλογα Κυκλαδικὰ ἀγγεῖα, ἀλλὰ τὰ ἐντόπια εἶναι πάντοτε ἀπλούστερα. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὁμοίως μὲ ὁμόροπες καὶ ἀντίροπες λοξές γραμμές, ἀλλὰ τὸ σχέδιο εἶναι ἀραιὸ καὶ στὰ ἐνδιάμεσα ἀφήνονται ἐλεύθερα, ἀκόσμητα πεδία.

Ὁ καθορισμὸς τῶν τοπικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ Τσέπι καὶ ἡ διάκρισή τους ἀπὸ παρόμοια Ἑλλαδικὰ ἢ Κυκλαδικὰ εἶναι ἰδιαιτέρα χρήσιμος στὴ μελέτη μας, γιὰτὶ ἀποκαλύπτει τὶς σχέσεις πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Κυκλάδων, ἢ ἀκόμα τὴν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε ἡ μία περιοχὴ στὴν ἄλλη.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ¹

(Πίν. 6-14)

Κατά τὸ 2003, ἐν ὄψει τῆς προετοιμασίας τῆς τελικῆς δημοσίευσης, δὲν διενεργήθηκαν ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ². Οἱ ἔντονες καὶ συνεχεῖς βροχοπτώσεις τοῦ περασμένου χειμῶνα, καὶ οἱ πρωτοφανεῖς καταστρεπτικὲς πλημμύρες πὺ ἐπληξάν τὴν περιοχὴ, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διατήρηση τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντος καὶ τὰ χῶματα νὰ

1. Στὶς φετινὲς ἐργασίες στὸ πεδίο συμμετεῖχαν οἱ παλιοὶ καὶ ἔμπειροι συνεργάτες τοῦ προγράμματος Manuel Arjona, Μαρία Κουτσουμποῦ, οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ἀφροδίτη Βλάχου, Ἰωάννα Γιαννακοπούλου, Μαρία Ζορμπᾶ, Πολυξένη Ἰατρίδη, Εὐανθία Καλαβριώτη, Χριστίνα Κορασίδου, Δέσποινα Κουκουτάρη, Ἀθηνᾶ Κραβαρίτη, Εὐαγγελία Κραβαρίτου, Κωνσταντῖνος Μυλωνᾶς, Μαρία Εὐδα, Ἀλίκη Παπαδοπούλου, Χριστίνα Παπαντωνίου, Κερασία Πέτση, Ὀλγα Σουλιώτη, Μαρία Φραγκούλη, Σοφία Χαρτσιώτη, Γιώργος Χιώτης, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χαριτίνη Παγωμένου, καθὼς καὶ ὁ Γάλλος φοιτητὴς Frédéric Herbin. Οἱ ἀποτυπώσεις ἀνατέθηκαν στὸν σχεδιαστὴ Νίκο Καλλιοντζή, τῆς Β' ΕΠΚΑ, ἡ συντήρηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μαυρίδη. Τὶς καταγραφὲς καὶ τὴ μελέτη στὸ Μουσεῖο Ὠρωποῦ συντόνισαν οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες Jean-Sébastien Gros καὶ Ξένια Χαραλαμπίδου.

Εὐχαριστῶ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πὺ συνεχίζει νὰ στηρίζει τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὠρωποῦ, τὴ Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀρχαιολόγο Δρ Π. Ἀγαλλοπούλου γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ ὑποστήριξη πὺ μᾶς παρέιχε καὶ ἐφέτος. Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὠρωποῦ συνεχίζεται χάρις στὶς χρηματοδοτήσεις ἀπὸ τὰ Ἰδρύματα Ψύχα, Institute for Aegean Prehistory καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συνθετικὰ δημοσιεύματα πὺ ἔχουν μνημονευτεῖ στὶς παλαιότερες ἐκθέσεις, βλ. τώρα καὶ Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΑ, Ὁ Ὠρωπὸς κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς Χρόνους, στὸ *Τὸ Αἰγαῖο στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, ἔκδ. Ν. Σταμπολίδης καὶ Ἀ. Γιαννικοῦρη (Ἀθήνα 2004) 369-389.

παραμένουν ὑγρά. Ὡς ἐκ τούτου ἡ διενέργεια ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν ἦταν ἀδύνατη. Τοῦτο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονός ὅτι προέχει νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση, καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ ἐν ὄψει τῆς προετοιμαζόμενης τελικῆς δημοσίευσης, οἱ ἐργασίες στὸν χῶρο περιορίστηκαν καὶ φέτος στὴν ἀποτύπωση, στερέωση καὶ συντήρηση τῶν ἀρχαίων κτιρίων πού ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὴν ἐν γένει διευθέτηση τοῦ χώρου, καθὼς καὶ σὲ ἐπίπונες, χρονοβόρες καὶ δαπανηρῆς ἐργασίες ἀποστράγγισης καὶ ἀπορροῆς τῶν ὑδάτων πού εἶχαν κατακλύσει τὰ σκάμματα.

Οἱ ἐργασίες τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας στὸ Μουσεῖο τῆς Σκάλας Ὁρωποῦ ἐπικεντρώθηκαν στὴ συντήρηση, καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων (περίοδος μελέτης). Εἰδικότερα οἱ ἐργασίες πού πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸ 2003 συνοφίζονται στὰ ἀκόλουθα:

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΜΕΛΕΤΗ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΙΚΟῦ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟῦ ΤΟΜΕΑ

Νότιος Τομέας (εἰχ. 1, πίν. 6-11)

Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαικοῦ δρόμου καὶ στοὺς παρόδιους χώρους πού εἶχαν καλυφθεῖ μὲ χῶματα ἀπὸ τις παρειῆς τοῦ σκάμματος πού εἶχαν ἐν μέρει καταρρεύσει ἐξαιτίας τῶν ἔντονων βροχοπτώσεων τοῦ χειμῶνα³. Ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση τοῦ ὁδοστρώματος προκειμένου νὰ ἀναδειχτοῦν καλύτερα τὰ δύο ἀναλήμματα, καθὼς καὶ ἡ πρόσοψη τῶν παρόδιων χώρων. Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀρχαία ὁδὸς ἐκτείνεται πρὸς Ἀνατολὰς παράλληλα καὶ κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς Ν παρειᾶς τοῦ ἀνασκαπτόμενου οἰκοπέδου, καὶ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὸν σύγχρονο δρόμο πού ὀρίζει πρὸς Ἀνατολὰς τὰ ὄρια τοῦ σκάμματος (πίν. 6α-β, 7α). Ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση εἶναι ὅτι πλησίον τοῦ Α πέρατος τοῦ σκάμματος (πίν. 7β, 8α) τὸ Β ἀνάλημμα τῆς ὁδοῦ συναντᾷ τοῖχο φορᾶς Β-Ν, πού πιθανῶς ὑποδηλώνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε ἄλλη ἐγκάρσια ὁδὸς πού κατευθύνεται βόρεια, πρὸς τὴ

3. Βλ. ΠΑΕ 1999, 54-56. ΠΑΕ 2001, 44. ΠΑΕ 2002, 12.

θάλασσα, παρόμοια μὲ ἐκείνην τοῦ Δυτικοῦ Τομέα πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1985⁴. Τὰ περισσότερα ὄστρακα πού βρέθηκαν μέσα στὰ ἐπάλληλα ὄδοστρώματα ἦταν θρυμματισμένα, ἀλλὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα εἶναι συγκολλώμενα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία ὀρισμένων καλύτερα διατηρημένων λύχνων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου.

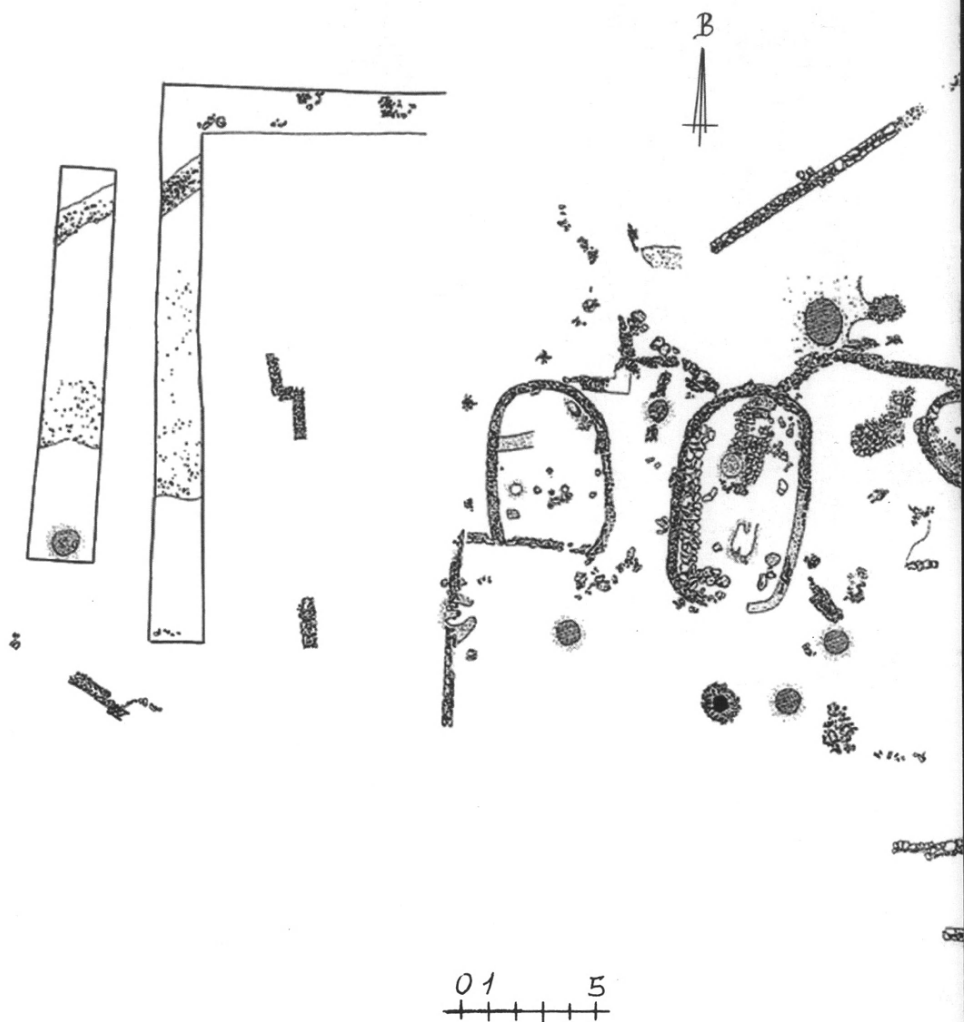
Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων ἔδειξε ὅτι τὰ ὀρθογώνια παρόδια οἰκοδομήματα, καθὼς καὶ οἱ δύο παράλληλοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τῆς ὁδοῦ δὲν ἀνήκουν σὲ μία ἐνιαία οἰκοδομικὴ φάση. Παρατηρήθηκαν τουλάχιστον δύο διακριτὲς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις, τόσο στοὺς δύο ἀναλημματικούς τοίχους τῆς ὁδοῦ (πίν. 86) ὅσο καὶ στὰ παρόδια οἰκοδομήματα (πίν. 9α-β). Ἡ παλαιότερη χρονολογεῖται πιθανῶς στὸ 6' μισό τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., καὶ ἡ νεώτερη στὸν 6ο π.Χ. αἰ. Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας (πίν. 86) καὶ τῆς ἐνδιαφέρουσας χαρακτηριστικῆς κεραμεικῆς τῶν δύο ἐγκάρσιων τομῶν πού εἶχαν ἀνοικτεῖ παλαιότερα στὴν ὁδὸ ἐπιβεβαίωσε αὐτὴ τὴ διαπίστωση. Στους ὀρθογώνιους χώρους, πού τελικῶς εἶναι πέντε (Α', Α-Δ), παρατηρήθηκαν θύρες (πίν. 7α) οἱ ὁποῖες ἀνοίγαν πρὸς τὴν ὁδὸ. Ἐνα ἀνοιγμα πλ. 1.57 μ. ἐντοπίστηκε στὸν Χῶρο Α, σὲ β. -2.25 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 2.64 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ ἐγκάρσιο τοῖχο τοῦ Χώρου Α. Ἐχει πρόχειρο κατώφλι πού σχηματίζεται ἀπὸ μικροὺς ποταμίσιους λίθους (πίν. 10α), ἐδραζόταν σὲ ἄλλο παρόμοιο ἀλλὰ καλύτερα διατηρημένο (πίν. 10β). Ὅρισμένες ἀπὸ τίς θύρες τῶν Χώρων Α-Δ τίς εἶχαν φράξει σὲ μεταγενέστερη περίοδο. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἐσωτερικὸ χῶρο τῶν οἰκημάτων Α', Α-Δ ἦταν λιγιστὰ καὶ μὴ χαρακτηριστικά. Στὸν Χῶρο Δ βρέθηκε κατὰ χώραν τὸ κάτω τμήμα χρηστικοῦ ἀγγείου πού διατηροῦσε σαφὴ ἴχνη πυράκτωσης στὰ ἐξωτερικά του τοιχώματα (πίν. 11α-β).

Κεντρικὸς Τομέας (εἰκ. 1, πίν. 12-14)

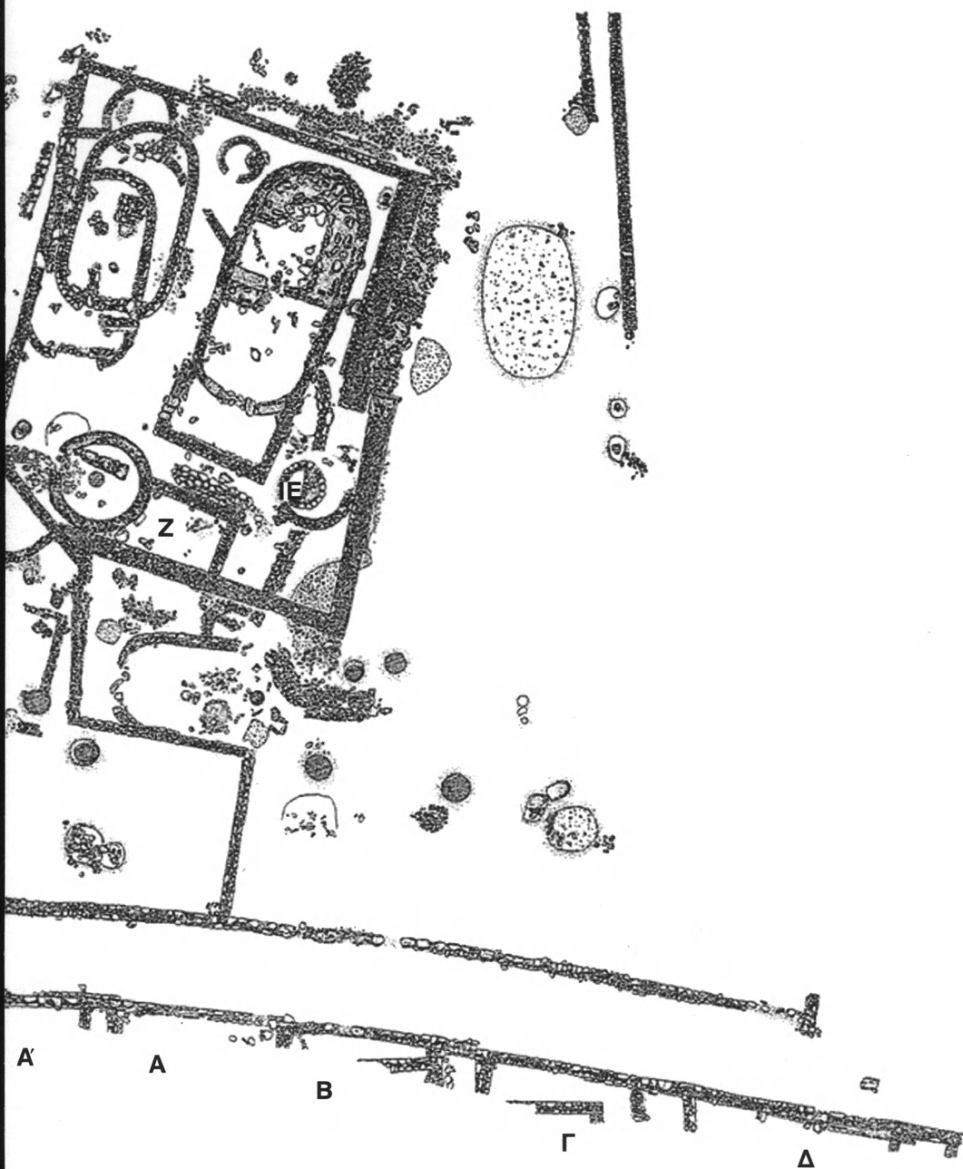
Χῶρος Ζ (πίν. 12-13)

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε καὶ στὸν ὀρθογώνιο Χῶρο Ζ καθὼς ἀποφασίστηκε νὰ ἀφαιρεθεῖ καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Μουσεῖο Ὁρωποῦ ἡ

4. ΠΑΕ 1996, 34-35.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ κα

Ἰστίου Τομέα (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

πήλινη χειροποίητη λεκάνη τῆς ΝΔ γωνίας, ἀνάμεσα στους τοίχους T27 καὶ T30, πού περιεῖχε θαλάσσια ὄστρεα (πίν. 12α)⁵. Ἡ λεκάνη εἶναι μεγάλη (διάμ. χείλους 0.55 μ., διάμ. βάσης 0.29 μ.) καὶ βαθειά (ὕψ. 0.38 μ.), στεροῦνταν πυθμένα, καὶ ἀποτελοῦσε μόνιμο λειτουργικὸ σκεῦος τοῦ δωματίου γιατί ἐδραζόταν σὲ σχετικὰ μεγάλο βάθος (-3.54 μ.) πάνω σὲ λίθινη πλάκα, στὴν περιφέρεια τῆς ὁποίας ὑπῆρχε κυκλικὴ αὐλάκωση (πίν. 126). Ἡ λίθινη βάση ἐδραζόταν σὲ βάθ. -3.61 μ., ἔχει ἀκανόνιστο ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ διαστάσεις 0.37×0.33×0.07 μ. (ὕψος). Ἀμέσως στὰ ἀνατολικά, σὲ βάθ. -3.44 μ., βρέθηκε ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ ἀπὸ τέσσερις ποταμίσιους λίθους μεσαίου μεγέθους (πίν. 126-13α-6). Τὰ λιγιστὰ εὐρήματα πού συγκεντρώθηκαν ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου Z στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν 8ο στὸν 7ο π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὶς δύο τομὲς πού ἐρευνήθηκαν⁶, ἀπὸ τὸ παλαιότερο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ χώρου, συλλέχτηκαν, μετὰξὺ ἄλλων, μικρὴ λήκυθος-οἶνοχόη καὶ δύο χάνδρες ἀπὸ ὑαλομάζα, ἡ μία σφαιρικὴ πράσινης ἀπόχρωσης, ἡ ἄλλη ὀφθαλμωτὴ τριγωνικὴ. Κατὰ τὶς ἐργασίες καταγραφῆς στὸ Μουσεῖο βρέθηκε καὶ ἓνα graffito (Υ') πού ἐνδεχομένως χρονολογεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Σὲ βάθος -3.62 μ., ἐντὸς τοῦ στρώματος πάνω στὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε τὸ κτίριο Z, ἀποκαλύφθηκε χώρος πυρᾶς.

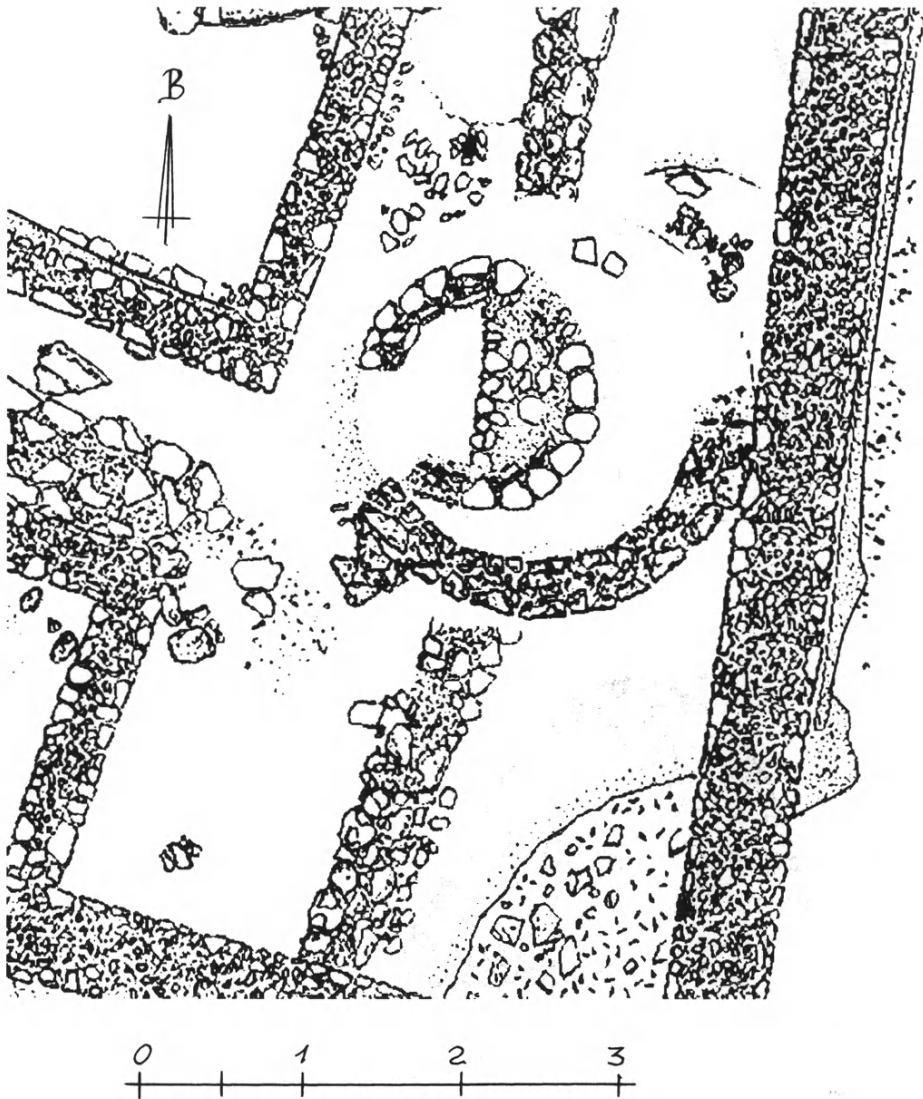
Κτίριο ΙΕ (εἰκ. 2, πίν. 14α-6)

Τὸ κυκλικὸ Κτίριο Η⁷ εἶχε ὑποστεῖ ὀρισμένες φθορὲς ἀπὸ τὴν πλημμύρα τοῦ περασμένου χειμῶνα καὶ ἔπρεπε νὰ στερεωθεῖ ἢ ὑποθεμελιωθῆ. Ἀπροσδόκητα, ἡ περιορισμένη ἔρευνα ἐδῶ ἔφερε στὸ φῶς λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωσή του (σὲ βάθ. -3.45 μ.) ἓνα ἀκόμη παλαιότερο καὶ μικρότερο

5. Βλ. ΠΑΕ 1996, 79-80. ΠΑΕ 1997, 60-61, πίν. 24α. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ διανοίχτηκε Τομὴ 3 στὰ ΝΔ τοῦ Χώρου Z (ἡ Ν πλευρὰ τῆς ὀρίζεται ἀπὸ τὸν περίβολο T27), μέγ. διαστάσεων 2.90 (Α-Δ) × 0.90 (Β-Ν) μ.

6. Ἡ Τομὴ 2 καταλαμβάνει τὸ Α ἄκρο τοῦ χώρου Z. Ἡ Α πλευρὰ τῆς ὀρίζεται ἀπὸ τὸν T28 (μῆκ. 2.08 μ.), ἡ Ν ἀπὸ τὸν περίβολο T27 καὶ ἡ Β ἀπὸ τὸν T29. Τὸ Α-Δ πλάτος τῆς τομῆς εἶναι 1.20 μ.

7. Βλ. ΠΑΕ 1996, 72-73. ΠΑΕ 1997, 62-65.

Εἰκ. 2. Κάτοψη κυκλικοῦ Κτιρίου ΙΕ (σχ. Ν. Καλλιωντζή).

κυκλικό οἰκοδόμημα, ἔξωτ. διάμ. περ. 1.80 μ., μὲ ἄνοιγμα πρὸς ΝΔ, τὸ ΙΕ (πίν. 14α)⁸. Ἐντὸς τοῦ κτίσματος, στὸ Β τμήμα του, ἀποκαλύφθηκε χῶρος πυρᾶς, πιθανῶς ὑπολείμματα ἐστίας, πού περιεῖχε ξυλάνθρακες καὶ διάσπαρτα ὄστρακα ἀνάμεσα σὲ πλακοειδεῖς λίθους πού εἶναι μαυρισμένοι κατὰ τόπους (βάθ. -3.44 μ. / -3.48 μ.). Στὸ Δ ἄκρο τῆς πυρᾶς βρέθηκε ἀκέραιη ἐπίπεδη βάση ἀγγείου. Μὲ βάση τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἔρευνες δεδομένα τῆς στρωματογραφίας, τὸ νέο κτίριο μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου καὶ τὰ παρακείμενα κτίρια ΙΑ, ΣΤ καὶ Θ, τοῦ 700 π.Χ. Ἡ χρήση του δὲν ἀποσαφηνίστηκε ἀλλὰ εἰκάζουμε ὅτι ἦταν ἀποθηκευτικός χῶρος, ἴσως ἀποθήκη δημητριακῶν.

Λίγο βαθύτερα (βάθ. -3.67 μ. / -3.76 μ.), ὅπως ἀναμενόταν, βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ καμπύλου περιβόλου T69/T70 (πίν. 14β), ὁ ὁποῖος ἀνήκει στὴν πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ φάση, τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (σύγχρονος μὲ τὸ ἔλλειψοειδὲς Ι)⁹.

ΣΧΕΔΙΑΣΗ, ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Στὸν Κεντρικὸ τομέα καλύφθηκαν μὲ χῶμα ὅλες οἱ παλαιότερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις γιὰ λόγους προστασίας τῶν καταλοίπων. Ἐπίσης τὰ παρόδια οἰκοδομήματα τοῦ Νότιου Τομέα καλύφθηκαν μὲ χῶμα. Βόρεια τῆς ὁδοῦ διανοίχτηκε λωρίδα πλάτους 1 μέτρου γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. Μερικὴ κατάχωση τῶν ἀρχαίων πραγματοποιήθηκε καὶ στὸν Δυτικὸ τομέα, ἐνῶ, σὲ συνεργασία μὲ τὴ Β' ΕΠΚΑ ἐγκαταστάθηκε ἀντλία μέσα στὸ ἀρχαῖο φρέαρ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Κτίριο Β-Γ.

Ὁ συντηρητὴς Θ. Μαυρίδης συνέχισε τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων. Παράλληλα, ἡ ὁμάδα συνεργατῶν τοῦ προγράμματος, μὲ τὴ συμμετοχὴ νέων

8. Τὸ θεμέλιο T69 θεωρήθηκε ἀρχικά ὅτι θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀνήκει σὲ ἓνα καμπυλόγραμμα κτίριο, τὸ ΙΕ (ΠΑΕ 1997, 72). Στὴ συνέχεια φάνηκε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ περίβολο καὶ ἡ ἀρίθμηση καταργήθηκε στὰ ἐπόμενα δημοσιεύματα (βλ. T69/T70, ΠΑΕ 1998, 69-70). Τὸ νέο θεμέλιο ἀριθμήθηκε T133.

9. Βλ. ΠΑΕ 1997, 72. ΠΑΕ 1998, 68-70.

ἀρχαιολόγων καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν συνέχισε μὲ ἐντατικούς ρυθμούς τὴ μελέτη καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων, δίδοντας ἔμφαση καὶ πάλι στὴν κεραμεική. Φέτος ὀλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή ὅλων τῶν χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων τῶν περιόδων 1985-87 καὶ 1996-2003 καὶ τροφοδοτήθηκε ἡ ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων ποὺ σχεδιάστηκε γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

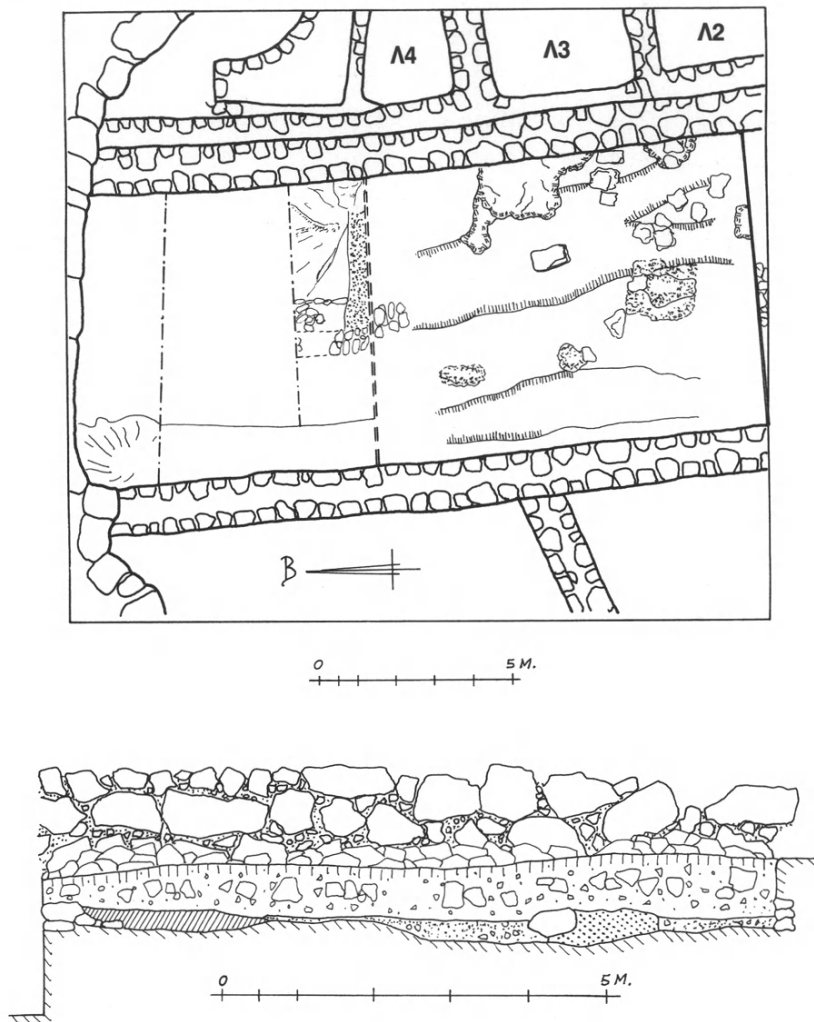
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 15-20)

Ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως

Συνεχίσθηκε ὁ καθαρισμὸς στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῆς ΒΔ συνοικίας καὶ τῶν δωματίων Λ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ βοηθοῦ καὶ συνεργάτου μου καθηγητοῦ κ. Χρ. Μαγγίδη¹. Ἡ ἐργασία ἐπικεντρώθηκε ἐφέτος στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου (εἰκ. 1, πίν. 15α-β). Πρῶτα ἀπομακρύνθηκε ὁ ἀκατάστατος ὄγκος τῶν ἀργῶν λίθων διαφόρων μεγεθῶν πού εἶχε σωρευτεῖ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἀνασκαφεῖς. Τὰ παραγμένα χῶματα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος κάτω ἀπὸ τίς πέτρες ἀπέδωσαν μυκηναϊκὰ ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα εἰδώλια, ἓνα “κουμπί”, τμήμα λίθινου μήλου λαβῆς ξίφους ἢ σκήπτρου, ἀπολεπίσματα ὄψιανου, δύο μολύβδινα ἐλάσματα καὶ δύο μολύβδινους ἐνδέσμους ἀγγείων (πίν. 17α) ἀλλὰ καὶ ἀγνώθες τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 16α), ἓνα μολύβδινο δισκᾶριο (νόμισμα;), ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένου ξύλου καὶ πολλὰ ὄστρακα μυκηναϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀγγείων. Κατόπιν ἀφαιρέθηκε καὶ δεύτερο στρώμα πάχους 0.20 μ. περίπου καὶ πυκνότερης συστάσεως τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἀνάλογα σὲ εἶδη καὶ περιόδους εὐρήματα. Στὴ στάθμη αὐτὴ ἐμφανίστηκε κατὰ τόπους καὶ ὁ φυσικὸς βράχος μὲ μερικὲς κοιλότητές του ἐξομαλυσμένες μὲ λιθολόγημα καὶ λίγο χῶμα, καθὼς καὶ μία ἀποσπασματικὴ ἀργολιθοκατασκευὴ στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ χώρου σὲ ἔκταση 1.50 μ. καὶ σῶζ. ὕψος 0.50 μ., τῆς ὁποίας ἡ συνέχεια εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ παλαιότερο σκάμμα. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ

1. Βλ. ΠΑΕ 2002. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Δρ Ἄλ. Λαχανᾶς καὶ Εἰ. Madaus καὶ οἱ φοιτητές καὶ φοιτήτριες τοῦ Dickinson College S. Peterson, J. Pappas, A. Goencz, J. Davis, D. Leonard, K. Jones, D. Nelson-Fisher καὶ S. Lindsay.

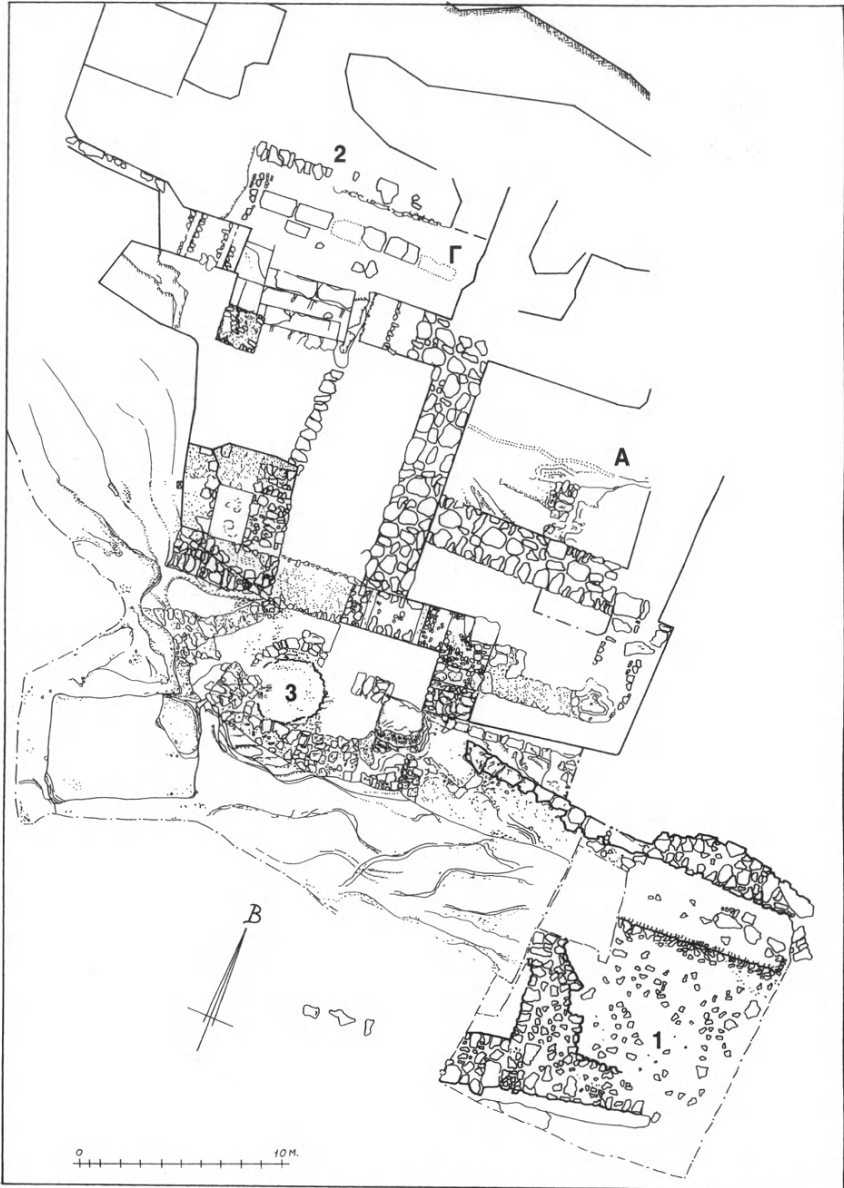

Εἰχ. 1. Ὁ τομέας ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως.

δεύτερου αυτού στρώματος αποκάλυψε τὰ ἴχνη δύο ξαναγεμισμένων τάφρων σκαμμένων με κατεύθυνση Β-Ν κατὰ μήκος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἰσχυροῦ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς ΒΔ συνοικίας. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης καὶ μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ συγκροτήματος Α, θεμελιωμένου στὰ ἐξισωτικά γεμίσματα τοῦ βράχου ἢ ἀπευθείας ἐπάνω του. Ὁ τοίχος σώζει κατὰ τόπους ἐπάλειψη πλέσιας καὶ οἱ ἄρμοι του ἀπέδωσαν κεραμεικὴ πού θὰ χρησιμεύσει στὸν προσδιορισμὸ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς του. Διαπιστώθηκε ἐπίσης μεταξύ τῶν τάφρων καὶ ἡ ὕπαρξη τριῶν θυλάκων σκληροῦ πακτωμένου κιτρινωποῦ πηλοῦ με ἔντονα ἴχνη καύσης, ὑπολειμμάτων δηλαδὴ πλινθοδομῆς πού κατέρρευσε. Οἱ θύλακοι αὐτοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεγαλύτερος εἶχε διαστάσεις 2×1.50 μ. καὶ πᾶχος 0.40 μ. ἀποκαλύφθηκαν, καθαρίστηκαν ἐπιφανειακά καὶ καλύφθηκαν γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν στὸ μέλλον. Μαζὶ με αὐτοὺς ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἕνας κολοβὸς τοίχος σωζ. μήκους 1 μ. καὶ πλάτους 0.70 περίπου πού διατηρεῖ δύο τουλάχιστον ἐπάλληλους δόμους ἀπὸ ἀργολίθους καὶ προχωρεῖ ἀπὸ Ν πρὸς Β, σχεδὸν παράλληλος με τοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ χώρου. Ὁ τοίχος ὀρίζει μία ἀδιατάρακτη μυκηναϊκὴ ἐπίχωση πού περιεῖχε ἕναν πίθο ἢ πιθαμοφορέα μέσου μεγέθους (πίν. 166) καὶ σύγχρονη πρὸς αὐτὸν ἀμιγῆ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ (πίν. 17α-6, 18α), χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα (πίν. 186) καὶ κομμάτια τοιχογραφιῶν (πίν. 18γ). Ἡ σχέση τοῦ τοίχου με τοὺς προαναφερθέντες θυλάκους καὶ με τὰ ἀδιατάρακτα κατὰ τὰ φαινόμενα χαμηλότερα στρώματα θὰ ἐξεταστῆ κατὰ τὴ μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου.

Ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως

Α. Ἐπισημάνθηκαν τρία σημεῖα στὶς ὄχθες τοῦ Χάβου πού εἶχαν προεπιλεγεῖ ἐπὶ τῇ βάσει χωροσκοπήσεως τῆς περιοχῆς, μελέτης τῶν πορισμάτων παλαιότερων ἀνασκαφῶν, ἀναλύσεως ἀεροφωτογραφιῶν καὶ ἐφαρμογῆς εἰδικοῦ προγράμματος προβλέψεως θέσεων (Erdos Predictive Model). Ἀκολούθησε ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια με τὴ χρήση ἠχοβολιστοῦ ἐδάφους πρὸς ἐντοπισμὸ κτιρίων πού ἀπέδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα (γωνίες καὶ συμβολές τοίχων, ἴχνη κυκλικῆς κατασκευῆς καθὼς καὶ ὀρθογώνιο δωμάτιο) σὲ δύο ἀπὸ τὰ σημεῖα αὐτά. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχιστῆ καὶ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο καὶ θὰ συμπληρωθεῖ με τὴ χρήση μαγνητομέτρου.

Εἰκ. 2. Τομέας Πέτσα, ἡ ἀνασκαφεῖσα περιοχή.

Β. Συνεχίστηκε για τέταρτο κατά σειρά έτος ή άνασκαφή στην περιοχή τής Οικίας Πέτσα². Έρευνήθηκαν τρία σημεία (εικ. 2). Στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου καθαρίστηκε ο μαλακός φυσικός βράχος που σχηματίζει προς Α ένα φρύδι το οποίο αποτελεί και το όριο του κατοικημένου χώρου, τονισμένο από ένα μεταγενέστερο λιθόχτιστο τοίχιο. Ο καθαρισμός έδειξε ότι στο σημείο αυτό ο βράχος είχε κοπεί προς τα πίσω δημιουργώντας μία τετράπλευρη έσοχη του χώρου προς Α, στην οποία χτίστηκε ένα ογκώδες θεμέλιο πλάτους 1.55 που στρέφει κατ' όρθή γωνία προς Β και προς Ν (πίν. 19). Η κατασκευή αυτή ήταν σκεπασμένη από ένα παχύ στρώμα χώματος που περιείχε κυρίως έλληνιστική κεραμική. Στη στάθμη του τοίχου όμως τα εύρηματα ήσαν αποκλειστικά μυκηναϊκά, όπως είναι και τα προερχόμενα από τον χώρο, όσος αποκαλύφθηκε, προς Β τής έσοχης, ο όποιος ήταν μάλιστα καλυμμένος από συνεχή στρώση καμένων πηλοπλίνθων. Η στρώση αυτή καθώς και τα ακριβή όρια του χώρου άφέθηκαν να σκαφούν του χρόνου.

Το δεύτερο σημείο που έρευνήθηκε είναι προς ΝΔ του δωματίου Γ τής παλαιάς άνασκαφής (πίν. 20α). Προς το παρόν καθαρίστηκε ή έξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του δωματίου που έδειξε ίχνη ξυλοδεσιάς και που είχε καεί και καταρρέυσει προς Δ, δηλαδή προς τον κατήφορο.

Το τρίτο σημείο, όπου επικεντρώθηκε ή κυρία προσπάθεια τής έφετινής άνασκαφής ήταν το φρεατοειδές όρυγμα στη ΝΑ γωνία του δωματίου Π (πίν. 20β). Το όρυγμα, περιβαλλόμενο από τοιχάριο και στρογγυλό στην κορυφή με διάμετρο 1.86 μ. παίρνει βαθύτερα τετράπλευρο σχήμα με πλευρές 1.42×1.10 μ. Περιείχε, όπως είχε ήδη φανεί στις περασμένες άνασκαφικές περιόδους, συμπαγές και όμοιογενές γέμισμα από καστανοκόκκινο ανάμικτο με κάρβουνα, πηλοπλίνθους, σπασμένα άγγεία, κομμάτια τοιχογραφιών και πυκνότατο πλήθος κάθε είδους μυκηναϊκών όστράκων. Η σκαφή έφθασε σε βάθος περίπου 6.82 μ. από τα 3.30 τών προηγούμενων περιόδων χωρίς να συναντηθεί ακόμη ο

2. Βλ. ΠΑΕ 2000, 2001, 2002 στους οικείους τόπους. Τήν επίβλεψη τών έργων είχε και έφέτος ή Δρ Kim Shelton, βοηθούμενη από τήν μεταπτυχιακή φοιτήτρια Α. Carter. Έλαβαν μέρος ή φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Άθηνών Σ. Άλωμιστιώτη και οι φοιτητές και φοιτήτριες του Πανεπιστημίου του Texas (Austin) Ν. Ayers, S. Carrasco, J. Eittle, M. Gillespie, Β. O'Mara και D. Valdespino.

πυθμένας. Πρόκειται προφανῶς γιὰ συγκέντρωση ἀπορριμμάτων πού ἀποτέθηκαν ἐκεῖ ὅλα συγχρόνως ὅταν καταστράφηκε τὸ κτίριο. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι θραύσματα ὁμοίων τοιχογραφιῶν ἀλλὰ καί, κυρίως, τῶν ἰδίων ἀγγείων εὐρέθησαν διάσπαρτα σὲ διάφορα βάθη τοῦ ὀρύγματος καθὼς καὶ στίς ἐπιχώσεις τῶν δωματίων. Τὰ χαρακτηριστικότερα καὶ ἐντυπωσιακότερα τέτοια δείγματα εἶναι ἡ λαβὴ ἑνὸς κρατήρα τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ ὁ ὁποῖος εἶχε βρεθεῖ στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ δωματίου Δ τὸ 1950 καὶ ἓνα ρυτὸ διακοσμημένο μὲ δύο ζῶνες ἀνθέων, τοῦ ὁποῖου τὰ κομμάτια βρέθηκαν στὸ χεῖλος καὶ σὲ διάφορα βάθη τοῦ ὀρύγματος ἕως καὶ τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ πυκνότητα τῶν ὀστράκων αὐξάνει θεαματικὰ ὅσο βαθαίνει τὸ ὄρυγμα καὶ στὰ 4.80-5 μ. ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται λίγο πολὺ ὀλόκληρα ἀγγεῖα, πράγμα πού ὑποδηλώνει ἴσως τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ, ἐὰν ἦταν πηγὰδι. Εἶναι φανερὸ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφή καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ καθαριστοῦν τὰ ἐρείπια καὶ νὰ καταχωθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν τὰ ἀπορρίμματα. Ἡ κεραμεικὴ πού χρονολογεῖ τὰ συμβάντα αὐτά, ἀνήκει στὸ σύνολό της στὴν ΥἼ ΠΙΑ2.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 21-31)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στήν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καί κατὰ τὸ 2003 ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλαβαν μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Κυριάκος Ψαρουδάκης καὶ Ἐλίζα Σιουμπάρα, Μάγδα Βασιλειάδου, Εὐῆ Λαμπροπούλου, Βάσω Πουλοπούλου καὶ Φώτης Σταυριανόπουλος, οἱ φοιτήτριες Μαριφίλη Βαλάκα, Νικολέττα Κουλογεωργίου, Γλυκερία Φατσίου, Ἄννα Κανδaráκη, Σταματίνα Πολυδώρου καὶ Gosia Siennicka, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς Γιώργος Πανουσόπουλος καὶ Κωνσταντῖνος Κορμάς. Τῆ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ Σταυρούλα Πολυμενέα, Στρατηγούλα Ράθωση, Παναγιώτα Τσίγλη καὶ Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ ζωγράφος Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας, ἐνῶ ἡ φοιτήτρια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Ἰωάννα Καρατζᾶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ νέου ὄρικοῦ ναοῦ στήν ἀγορά. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τοὺς συναδέλφους του Yasuyoshi Okada, Yoshinobu Hayashida καὶ Shunsuke Yokoyama καὶ πέντε φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν στοῶν τοῦ Ἀσκληπείου, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση-κτηματογράφηση τῆς περιοχῆς δυτικὰ τοῦ θεάτρου. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ὁ Ἄγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῆ συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν καὶ σ' αὐτὴν ὀφείλονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Minnesota τῶν ΗΠΑ Frederic Cooper μὲ τὸν

βοηθὸ του Pieter Broucke συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Hoepfner μὲ τοὺς βοηθοὺς του Silke Mũth καὶ Lauri Lehman συνέχισαν τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κιέλου Herald Stũmpel πραγματοποίησε ἐκ νέου ἠλεκτρομαγνητικὲς διασκοπήσεις. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν ἔργων εἶχαν οἱ ἀρχιτέκτονες Παναγιώτης Μπίρταχας, ἡ Ἐλένη-Ἄννα Χλέπα, ὁ Θεμιστοκλῆς Μπιλῆς καὶ ἡ Μαρία Μαγνήσαλη. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχιῶν, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος καὶ ἡ Ζωὴ Καζάνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση.

Οἱ θέσεις καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος, γ) ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, δ) ἡ ἀγορά, ε) ἡ ἔπαυλις ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου, καὶ ς') τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος στὸ Γυμνάσιο.

Τὸ Θέατρο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ κοῖλο καὶ τὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου συνεχίστηκε καὶ ἐπικεῖται ἡ ὀλοκλήρωσή της. Οἱ κερκίδες καὶ τὰ κλιμακοστάσια τοῦ κοίλου ἔχουν τελειῶς καταστραφεῖ καὶ στὴ θέση τους ἀπομένει μεγάλος ἀριθμὸς διάσπαρτων λίθινων ἐδωλίων, ποὺ δὲν ἔτυχε νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴν παρακείμενη Βασιλικὴ καὶ τὰ βυζαντινὰ κτίσματα, πιθανῶς λόγω αἰφνίδιας κάλυψής τους μὲ τὰ προϊόντα κάποιας κατολίσθησης λόγω ἔντονων βροχοπτώσεων (πίν. 21). Σώθηκε μόνο τμῆμα ἀπὸ τὴν πρώτη, κατώτατη σειρὰ τῶν ἐδωλίων, καθὼς καὶ μέρος τῶν κλιμακοστασιῶν ἀνόδου πρὸς τὸ διάζωμα, τὰ ὁποῖα ὄριζαν καὶ τὶς κερκίδες. Διατηρεῖται ἐπίσης στὴ θέση τὸ σκληρὸ ἀσβεστοκονίαμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζονταν οἱ πολύχρωμες πλάκες τῆς ρωμαϊκῆς ὀρχήστρας, καθὼς καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πλάκες. Εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ὀρχήστρα τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Αὐτὰξ ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων περιτρέχει ἐξωτερικὰ τὴν ὀρχήστρα. Περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ ΝΑ ἄκρο τῆς σκηνῆς καὶ ὀδηγεῖ τὰ νερά σὲ μεγάλο ὑπόγειο ἀγωγό, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία ἀποκαταστάθηκε. Λίγες μόνο πλάκες κάλυψης τῆς αὐλάκος ἀπορροῆς βρέθηκαν στὴ θέση τους. Ὅρισμένες φέρουν ὀρθογώνιες ὀπές, ποὺ χρησίμευαν στὴ στερέωση τῶν κάθε-

των πασσάλων ἑνὸς φράκτη. Εἶναι ἐπομένως γεγονός ὅτι στὸ Θέατρο κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, πρὶν τὴν ἐγκατάλειψή του περὶ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰώνα μ.Χ., λάμβαναν χώρα ἐκεῖ μονομαχίες καὶ ἄλλου εἴδους δημοφιλή θεάματα.

Ἀγάλματα καὶ κυρίως χάλκινοι ἀνδριάντες διακεκριμένων Μεσσηνίων καὶ εὐεργετῶν τῆς πόλης φαίνεται ὅτι ἦταν ἀνδριμμένα γύρω στὴν ὀρχήστρα, ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα ἐνεπίγραφα βάρβα:

Ἄρ. εὐρ. 13067, ὕψ. 0.98 μ., πλ. σωζ. 0.635 μ., πάχ. 0.325 μ. Φέρει τὴν ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 22α):

Ἡ πόλις
Τι(βέριον) Φλάβιον [. . .]-
κράτη, ἥρωα [φιλό-]
σοφον νέον Π[λά]-
5 τωνα ἀρετῆς πά-
σης ἔνεκεν.

Ὑψ. γραμμ. 0.05-0.035 μ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς «ἥρωα» σημαίνει μεταθανάτια ἀπόδοση τιμῶν στὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Τιβέριο Φλάβιο [. . .]κράτη. Ἡ σχολὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν ἐμφανίστηκε ὡς τάση ἐπανόδου στὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, στὸ γνησιῶς φιλοσοφεῖν σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς σοφιστές, τοὺς Κυνικοὺς, τοὺς Στωϊκοὺς, καθὼς καὶ τοὺς δογματικοὺς ἐπαγγελματίες δασκάλους φιλοσοφίας. Ὁριστικοποιήθηκε ὡς τάση τὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ. μὲ κύριο ἐκπρόσωπο τὸν Πλωτῖνο (104-270 μ.Χ.) καὶ τοὺς συνεχιστές του. Ἀπέναντι στὸν Νεοπλατωνισμὸ στεκόταν μόνον ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ὑπολογίσιμη δύναμη, γι' αὐτὸ παρατηρεῖται στενὴ πνευματικὴ συγγένεια μεταξύ τῶν δύο δογμάτων. Ὁ ὅρος ὡστόσο Νεοπλατωνισμὸς (καὶ Νεοπλατωνικός) θεωρεῖται δημιουργήμα τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐπομένως «νέος Πλάτων» ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μεσσηνίο σοφὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι μαρτυροῦνται δύο ἀκόμη Μεσσηνιοὶ φιλόσοφοι. Ἀρχαιότερος εἶναι ὁ Εὐάμερος, ὀπαδὸς τῆς Κυρηναικῆς σχολῆς, φίλος τοῦ Κασσάνδρου (350-297 π.Χ.). Ἀκολουθεῖ ὁ διάσημος Νεοαριστοτελιστὴς Ἀριστοκλῆς ποὺ ἔδρασε γύρω στὸ 180 μ.Χ. (Εὐσέβιος, Εὐαγγ. Προπαρ.), ἀντίπαλος πιθανῶς καὶ σύγχρονος τοῦ παραπάνω Νεοπλατωνικοῦ. Μαθητὴς τοῦ Ἀριστοκλῆ ἦταν ὁ πολὺ

γνωστός Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, πού δίδαξε στήν Ἀθήνα μεταξύ 198-221 μ.Χ.

Ἡ ἀνασκαφή ἐπεκτάθηκε καί ἔξω ἀπό τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε πλήρως, σὲ ὄλο της τὸ μῆκος, ἡ στενὴ ὁδός, ἡ ὁποία χωρίζει τὸ Θέατρο ἀπὸ τὴν συνοικία πολυτελῶν κατοικιῶν μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα στοὺς ἐπίσημους χώρους, κυρίως τοὺς ἀνδρῶνες. Ἡ ἀνώτατη, ὁρατὴ φάση τῶν οἰκιῶν αὐτῶν χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. μ.Χ., εἶναι ἐντούτοις θεμελιωμένη πάνω σὲ προγενέστερες φάσεις, ἡ παλαιότερη ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀνάγεται στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια (πίν. 226). Στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου, στὸ σημεῖο τῆς στροφῆς του πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἦλθε στὸ φῶς μεγάλη ἐξωτερικὴ λίθινη σκάλα, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε στὸ ἄνω διάζωμα (πίν. 226).

Σὲ ἀπόσταση πενήντα περίπου μέτρων ΒΔ τῆς μεγάλης σκάλας τοῦ Θεάτρου, ἦλθε στὸ φῶς τὸ ἄνω μέρος κυματιοφόρου πεσσοῦ μὲ τόρμο στήριξης ἀναθήματος στήν ἄνω ἐπιφάνεια, χρησιμοποιημένος ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ νεώτερο τοῖχο.

ῴψ. σωζ. 0.375 μ., πλ. 0.215-0.225 μ., πάχ. 0.095-0.105 μ.

Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή:

Θαλιαρχίς

Ἀφροδίται

ῴψ. γραμμ. 0.01-0.018 μ.

Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Πausανία ναὸς τῆς Ἀφροδίτης βρισκόταν στήν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, μολονότι, ὅπως ἔχουμε σημειώσει σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μας, ἱκανὸς ἀριθμὸς γλυπτῶν πού εἰκονίζουσαν τὴν Ἀφροδίτη προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ βορείως τοῦ Γυμνασίου.

Κρήνη Ἀρσινόη

Ἐκτεταμένες ἐργασίες στερέωσης, ἀποκατάστασης τῆς Κρήνης Ἀρσινόης, καθὼς καὶ διαμόρφωσης τοῦ γύρω χώρου, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὸ νὰ ἀποκτήσει τὸ μνημεῖο ὄψη ὀλοκληρωμένη καὶ κατανοητὴ (πίν. 23α). Ὁ ἐτοιμόρροπος πίσω ἀναλημματικὸς τοῖχος, πού ἦταν ἀπὸ τὸ 1988 προσωρινὰ

ὑποστυλωμένους, ἀποκαταστάθηκε πλήρως χάρις σὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ ἰδρύματος Ι. Φ. Κωστοπούλου. Τόσο ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀναλήμματος στὴν ἀρχικὴ του μορφή, ὅσο καὶ ἡ μερικὴ ἀποκατάσταση καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς Κρήνης στηρίχτηκαν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ συνεργάτη μας Klaus Reinholdt, ἡ ὁποία καὶ ἔγινε δεκτὴ ὡς ὑψηλεία ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg.

Στὸν στενὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ ἀναλήμματος τῆς Κρήνης καὶ τῆς σειρᾶς των ἰωνικῶν ἡμικίονων τῆς ἄνω δεξαμενῆς, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς μεγάλες ποσότητες κεραμικῆς καὶ κεραμιδιῶν στέγης τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-1ου αἰ. μ.Χ., προϊόντα ἐπίχωσης ποὺ σχετίζεται μὲ τὶς μετατροπὲς τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ κτίσματος, ἡ ὁποία ἔχει ἀναφερθεῖ σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μας.

Ἱερὸ Σαράπιδος καὶ Ἰσιδος

Ἡ παρουσία ἱεροῦ τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος, δίπλα στὸ Θέατρο, ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴν λακωνικὴ περιγραφὴ τοῦ περιηγητῆ Πausanias (4.32.6) τοῦ θεάτρου δὲ οὐ πόρρω Σαράπιδός ἐστι καὶ Ἰσιδος ἱερόν. Ἰπόγεια στοὰ στεγασμένη μὲ καμάρα, πλευρᾶς 40 μ. περίπου, περικλείει σειρὰ δωματίων ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ (πίν. 236). Στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἡ ἰπόγεια στοὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς χῶρος ἀπόθεσης παντοειδῶν ἀπορριμμάτων. Στὴν ἐπίχωση τῆς στοᾶς ποὺ ἐν μέρει ἐρευνήθηκε φέτος, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων, οἰκιακῶν κυρίως σκευῶν, τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπὸ μαρμάρου γλυπτὰ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ ξεχωρίζει τὸ δεξιὸ χέρι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀγάλματος, ποὺ κρατεῖ ἀπὸ τὰ μαλλιά κεφαλὴ Μέδουσας, τῆς ὁποίας λείπει τὸ πρόσωπο (πίν. 246). Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κεφαλῆς εἶναι κοῖλο γιὰ τὴ μείωση τοῦ βάρους (πίν. 24γ). Στὸ ἴδιο σημεῖο ἀποκαλύφθηκε καὶ τὸ ἄνω τμήμα ἀνδρικοῦ κεφαλιοῦ μεγέθους μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ποὺ εἰκονίζει πιθανότατα τὸν Περσέα (πίν. 24α). Ὁ ἥρωας κοίταζε μὲ πάθος πρὸς τὰ πάνω, ἀποστρέφοντας προφανῶς τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὸ ἀπολιθωτικὸ βλέμμα τῆς Μέδουσας. Τὸ ἔργο χρονολογεῖται πιθανότατα στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων, ὅπως μαρτυροῦν τεχνικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα.

Ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῆς Γοργοῦς-Μέδουσας ἀπὸ τὸν Περσέα, τὸν γιὸ τοῦ

Δία καὶ τῆς Δανάης, ἀποτελεῖ θέμα ιδιαίτερα ἀγαπητὸ στοὺς ἀγγειογράφους, τοὺς χαλκοπλάστες καὶ τοὺς τορευτὲς κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ κυρίως φάση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες παραστάσεις τοῦ μύθου ἀπαντᾷ στὸν λαϊμὸ πιθαμοφορέα τοῦ βοιωτικοκυκλαδικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ., ὁ ὁποῖος θρῖσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, στὸ Παρίσι. Ἡ Μέδουσα στὴν πρώιμη αὐτὴ παράσταση ἔχει τὴ μορφή ἐνὸς φανταστικοῦ ὄντος, τοῦ ὁποῖου ὁ κορμὸς πίσω ἔχει σῶμα φοράδας, ἐνῶ μπροστὰ διαμορφώνεται σὲ γυναίκα. Ὁ Περσεὺς τὴν ἀρπάζει ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ ἐτοιμάζεται νὰ τὴν ἀποκεφαλίσει μὲ τὸ δρεπανόσχημο μαχαίρι του, τὴν ἄρπη. Στὸν ὦμο του κρέμεται ὁ δερμάτινος σάκκος (ἢ κύβισις), ὅπου θὰ τοποθετήσῃ σὲ λίγο τὸ κομμένο κεφάλι τοῦ τέρατος. Ὁ ἥρωας φοράει στὸ κεφάλι τὸν κωνικὸ σκουῖφο, τὸν μαγικὸ πῖλο, ἢ ἀλλιῶς κυνὴ τοῦ Ἄδῃ, πού τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ γίνεται ἀόρατος. Γυρίζει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, ἀποστρέφοντας τὸ πρόσωπό του ἀπὸ τὸ ἀπολιθωτικὸ βλέμμα τῆς Μέδουσας, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες πού τοῦ ἔδωσε κατὰ τὸν μῦθο ἡ προστάτις του θεὰ Ἀθηνᾶ. Τὸν μαγικὸ σκουῖφο καὶ τὸν σάκκο εἶχε πάρει μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὶς μάγισσες Γραῖες. Αὐτὰ τὸν βοήθησαν νὰ φέρει σὲ αἴσιο πέρας τὸν ἄθλο καὶ νὰ προσφέρει τὸ κεφάλι τῆς Γοργοῦς στὴν Ἀθηνᾶ, τὸ Γοργόνειο δηλαδὴ πού στόλιζε ἔκτοτε τὴν αἰγίδα μὲ τὰ φίδια στὸ στῆθος τῆς θεᾶς. Σύμφωνα μὲ ἄλλη παραλλαγὴ τοῦ μύθου τὸ κεφάλι τῆς Γοργοῦς-Μέδουσας θάφτηκε στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ ἓνας ἀπὸ τοὺς φιδόσχημους πλοκάμους τῶν μαλλιῶν της παραχωρήθηκε στὴν Ἀρκαδικὴ πόλη Τεγέα γιὰ νὰ τὴν προφυλάσσει ἀπὸ κάθε κακό.

Ὅλα σχεδὸν τὰ παραπάνω εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα συνοδεύουν τὸ θέμα τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ τῆς Μέδουσας ἀπὸ τὸν Περσεὺ στὴ μακρὰ διαδρομὴ του μέσα στὸν χρόνον. Ἡ ἄρπη, ἢ κύβισις, ὁ κωνικὸς πῖλος, ἢ ἀποστροφή τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἐνίοτε καὶ τὰ «πτερόεντα» πέδιλα, πού τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀπομακρυνθεῖ πετώντας ἀόρατος πάνω ἀπὸ τὸν Ὀκεανὸ γιὰ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὶς τρομερὲς ἀθάνατες ἀδελφές τῆς Μέδουσας, τὴν Σθενῶ καὶ τὴν Εὐρυάλη πού τὸν καταδίωκαν μανιασμένες. Πτερωτὰ πέδιλα γιὰ παράδειγμα φοράει ὁ Περσεὺς στὴν παράσταση πῆλινης μετόπης ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸν Θέρμο τῆς Αἰτωλίας, πού χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰώνα π.Χ. Ἐραστὴς τῆς Μέδουσας ἦταν ὁ Ποσειδῶνας, ἀντίπαλος τῆς Ἀθηνᾶς στὴ διεκδίκηση τῆς Ἀττικῆς. Μὲ τὸν ἀποκεφαλισμὸ της πετάχτηκαν ἀπὸ τὰ σπλάγχνα της τὰ δύο τέκνα πού εἶχε συλλάβει μὲ τὸν Ποσειδῶνα, τὸ φτερωτὸ ἄλογο Πήγασος καὶ ὁ Χρυσάωρ.

Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀπέχθειας τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν τερατώδη ἀσχήμια ἧ, κατὰ ἄλλη ἐκδοχή, λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας νὰ μὴ συνδέεται ὁ θεὸς τῆς θάλασσης Ποσειδώνας μὲ ἓνα δύσμορφο τέρας, ἡ Γοργώ-Μέδουσα ἀποκτᾶ, ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἐξῆς, τὸ πρόσωπο μιᾶς κανονικῆς ὁμορφῆς γυναίκα, ἐνίοτε μὲ μιὰ ἔκφραση τρόμου ἢ πόνου στὰ μάτια.

Ἔργα τέχνης καὶ μάλιστα γλυπτὰ, πού νὰ ἀπεικονίζουν τὴ στιγμή τῆς φυγῆς τοῦ Περσέα μὲ τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας στὸ χέρι, σπανίζουν. Μοναδικὴ εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἥρωα ὡς κεντρικὸ ἀκρωτήριο πάνω στὸ ταφικὸ Ἡρώο τοῦ Περικλῆ, δυνάστη τῆς Λυκίας, στὸ Γκιόλμπασι-Τρύσα, κτίσμα τοῦ 370-350 π.Χ.¹ Στὴν παράσταση αὐτὴ ὁ Περσέας τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατώντας τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας στὸ ὑψωμένο δεξι χέρι, ἐνῶ στὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ κρατεῖ τὴν ἄρπη.

Ἡ ἔρευνα δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μεγάλου περίοπτου φημισμένου γλυπτοῦ τῆς ἀρχαιότητος, πού εἰκόνιζε τὸν Περσέα σὲ κορυφαία στιγμή τοῦ μεγάλου ἄθλου του, νὰ κρατᾶ θριαμβευτῆς τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως δέχεται ἡ ἔρευνα, κατάγονται οἱ μεταγενέστερες εἰκονογραφικὲς παραλλαγές τοῦ θέματος. Ἀπόηχος αὐτοῦ τοῦ χαμένου ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κλασικοῦ ἔργου βρίσκει κανεὶς σὲ εἰκονογραφημένα ἀστρονομικοῦ χαρακτήρα χειρόγραφα τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης, ὅπου ἀπεικονίζεται καὶ ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Περσέα. Μία ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες ἀπεικονίσεις εἶναι αὐτὴ τοῦ Κώδικα Harleianus 674, πού θεωρεῖται καὶ ἡ παλιότερη, ὅπως ἐπίσης αὐτὴ τοῦ Ὑγίνου τοῦ 1502, καθὼς καὶ τοῦ Dürer σὲ εἰκονογραφημένο ἀστρονομικὸ χάρτη τοῦ 1515.

Ἀναζητώντας κανεὶς τὸ ἢ τὰ χαμένα κλασικὰ ἔργα, πού εἰκόνιζαν τὸν ἄθλο τοῦ Περσέα, θὰ πρέπει νὰ καταφύγει καταρχὴν στίς φιλολογικὲς μαρτυρίες. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Ψευδο-Δίωνα Χρυσόστομο (37.10), ὁ χαλκοπλάστης Πυθαγόρας ὁ Σάμιος εἶχε κατασκευάσει ἓνα χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Περσέα μὲ φτερωτὰ πέδιλα. Ἡ φιλολογικὴ ὥστόσο αὐτὴ πηγὴ δὲν δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ χαμένου αὐτοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ Περσέα.

Ὁ περιηγητῆς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Παυσανίας εἶδε στὴν Πινακοθήκη τῆς

1. B.S. RIDGEWAY, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (London 1997) 94-99.

Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν, ἀνάμεσα σέ ἀρκετοὺς φορητοὺς, ξεθωριασμένους ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, πίνακες ζωγραφικῆς, ἕναν πού εἰκόνιζε τὸν Περσέα νὰ ἐπιστρέφει στὴ Σέριφο κρατώντας τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας γιὰ νὰ τὸ δώσει στὸν βασιλιὰ τοῦ νησιοῦ Πολυδέκτη (*Παυσ.* 1.22.6-7). Στὸ νησί τῆς Σερίφου εἶχε ἀνδρωθεῖ ὁ Περσέας, ζώντας μετὰ τὴν ἐξόριστή ἀπὸ τὸ Ἔργος μητέρα τοῦ Δανάη. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Πολυδεύκη νὰ σκοτώσει τὴν Δανάη, ἐπειδὴ ἀρνιόταν τὸν ἔρωτά του, ἀνάγκασε τελικὰ τὸν Περσέα, μετὰ τὴ βοήθεια τῆς δύναμης τοῦ κεφαλιῦ τῆς Μέδουσας, νὰ τὸν ἀπολιθώσει καὶ νὰ δώσει τὴν ἐξουσία στὸν Δίκτη, ἀδελφὸ τοῦ ἄδικου καὶ σκληροῦ δυνάστη Πολυδέκτη. Δυστυχῶς ἡ μαρτυρία τοῦ Πausanias εἶναι ἐξαιρετικὰ λιτὴ καὶ δὲν μᾶς διαφωτίζει στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐπαρκῶς σχετικὰ μετὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Περσέα, ἂν ἔτρεχε ὀρμητικὰ κρατώντας τὸ κεφάλι τοῦ τέρατος, ἂν στεκόταν ἤρεμος μπροστὰ στὸν Πολυδέκτη, ἂν κινουσε ἤδη ἀπειλητικὰ τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας πρὸς τὸν βασιλιὰ τῆς Σερίφου μετὰ πρόθεση νὰ τὸν ἀπολιθώσει. Δὲν εἶναι ἔτσι δυνατὸ νὰ συμπεράνει κανεὶς κατὰ πόσο ὁ πίνακας αὐτὸς ἐπηρέασε τὴν ἀπεικόνισή τοῦ ἥρωα σὲ μεταγενέστερα ἔργα.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν τοιχογραφία ὁ Πausanias, περνώντας τὰ Προπύλαια καὶ κατευθυνόμενος πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος, εἶδε ἕνα χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Περσέα, ἔργο τοῦ γνωστοῦ χαλκοπλάστη Μύρωνα (*Παυσ.* 1.23.7). Ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὸν ἥρωα ὡς τὸ ἐξ Μέδουσας ἔργον εἰργασμένον, νὰ ἔχει δηλαδὴ μόλις ἀποκόψει τὸ κεφάλι τοῦ τέρατος. Μποροῦμε νομίζω ἐξ αὐτοῦ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ἥρωας, ἔχοντας μόλις κόψει μετὰ τὴν ἄρπη τὸ κεφάλι πού αἰμορραγοῦσε, ἐτοιμάζεται νὰ τραπεῖ σὲ φυγή. Ἡ αἰτία ἀνάθεσης τοῦ ἔργου στὴν Ἀκρόπολη πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ ἱστορικὸ γεγονὸς καὶ νὰ σχετίζεται τόσο μετὰ τὸ Ἔργος, ὅπου λατρευόταν ὁ Περσέας, ὅσο καὶ μετὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν μῦθο γιὰ τὴν προέλευση τοῦ Γοργονείου τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ περίοδος δημιουργίας καὶ ἀνίδρυσης τοῦ ἔργου μεταξὺ 445 καὶ 420 π.Χ., δηλαδὴ κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο δραστηριότητος τοῦ μεγάλου χαλκοπλάστη Μύρωνα, ὅταν αὐτὸς εἶχε ἐγκατασταθεῖ καὶ ἐργαζόταν στὴν Ἀθήνα, φαίνεται ἢ πλέον ἐνδεδειγμένη². Ὁ σημαντικὸς χώρος ἐκθεσης τοῦ

2. A. CORSO, A Statue of Tydeus made by Myron, *Numismatica e Antichità Classiche* 34, 2005, 47.

ἔργου, ἡ Ἀκρόπολις δηλαδή τῶν Ἀθηνῶν, καί ὁ φημισμένος χαλκοπλάστης πού τὸ δημιούργησε, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισής του ὡς κατεξοχὴν προτύπου γιὰ τὶς μετέπειτα δημιουργίες.

Ἐνα Ἑτρουσκικὸ χάλκινο ἀγαλματάκι ὕψους 14 ἐκ. τοῦ 400-350 π.Χ. εἰκονίζει τὸν Περσέα νὰ ἐπιδεικνύει θριαμβευτικὰ τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας πού μόλις «θέρισε» μὲ τὸ δρεπανόσχημο μαχαίρι του. Εἶναι γυμνὸς καὶ φοράει μόνον τὸν φτερωτὸ σκοῦφο του. Παραβάλλεται συχνὰ τὸ μικρὸ αὐτὸ ἔργο μὲ τὴ φημισμένη μνημειακὴ δημιουργία τοῦ Φλωρεντινοῦ καλλιτέχνη Benvenuto Cellini (1500-1571), πού ἐκτίθεται στὸ Palazzo Vecchio τῆς γενέτειράς του.

Ἐνα μοναδικὸ ἄριστης τέχνης ἄγαλμα πού ἀπεικονίζει, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ernst Langlotz τὸ 1951, τὸν Περσέα σώζεται σὲ δύο ἀντίγραφα, ἓνα στὴ Φλωρεντία (ἄρ. 198), στὸ Giardino Boboli, γνωστὸ ὡς κορμὸς Boboli, καὶ ἓνα στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸ Esquilin. Ἐνα ἐκπληκτικὸ ἀνδρικό κεφάλι τοῦ ἥρωα, πού σώζεται σὲ δύο ἀντίγραφα, στὴ Ρώμη καὶ τὸ Λονδίνο (Βρ. Μουσ. ἄρ. 1743), ἔχει σχετισθεῖ μὲ τὸν κορμό.

Σχέση τοῦ Περσέα μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὴν Ἴσιδα προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου (II 91), ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι στὴν πόλη Χέμμίδα λάμβανε χώρα ἀγώνας πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωα, στὰ αὐτοκρατορικὰ μάλιστα χρόνια γνώρισε μεγάλη διάδοση ὡς ἀγώνας τοῦ «Οὐράνιου Περσέα».

Τὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὸ Ἴσειον ἤλθε νὰ ἐπιβεβαιώσει ἡ εὑρεση ἑνὸς καθιστοῦ ἀκέφαλου ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἴσιδος, ἡ ὁποία εἰκονίζεται νὰ θηλάζει τὸ νήπιο γιὸ τῆς Ὠρο καθισμένη σὲ μυστικὴ κίστη, ὅπως ἡ Δήμητρα (πίν. 25). Λεῖπει δυστυχῶς τὸ κεφάλι τῆς θεᾶς καὶ τοῦ γιου τῆς, καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ τοὺς βραχίονες. Τὸ ἔργο χρονολογεῖται πιθανῶς στὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἀποτελεῖ ἐπανάληψη ἐλληνοιστικῆς τύπου, πού ἐνδέχεται νὰ δημιουργήθηκε στὴν Αἴγυπτο τῶν Πτολεμαίων.

Βασιλική

Ἀποκαλύφθηκε φέτος καὶ μεγάλο μέρος τοῦ νάρθηκα τῆς Πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς. Τὸ κτίσμα ἔχει τώρα συνολικὸ μῆκος 35 μ. περίπου καὶ πλάτος 17 (πίν. 26). Ὅπως ἔχουμε σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις σημειώσει, κατα-

σκευάστηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου μὲ ἀρχές 8ου αἰώνα μὲ spolia ἀπὸ τὸ Θέατρο καὶ τὸ Ἰσεῖο. Τὸ κεντρικὸ κλίτος συνέχισε νὰ λειτουργεῖ ὡς τὸν 14ο αἰώνα, ἐνῶ τὰ πλευρικὰ κλίτη, καθὼς καὶ ὁ νάρθηκας χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὡς χῶροι ἐνταφιασμοῦ.

Σὲ ἀπόσταση ἐπτὰ μέτρων ΝΑ ἀπὸ τὸν νάρθηκα τῆς Βασιλικῆς, ἤλθε στὸ φῶς ἀκέραιο ἀσβεστολιθικὸ σήκωμα μέτρησης ὑγρῶν (ἀρ. εὐρ. 13395, ὕψ. 0.185 μ., μήκ. 0.85 μ., πλ. 0.45 μ.). Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τρία ἡμισφαιρικὰ θυθίσματα μὲ ὀπές στὸ κάτω μέρος τους ποὺ καταλήγουν στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια, ὅπου ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 139 μ.Χ.:

Ἔτους ΡΟ Τιβ. Κλαύδιος Κρισπιανὸς
Γεμινιανὸς ἀγορανομήσας θεοῖς πᾶσι
καὶ τῇ πόλει.

Ὑψ. γραμμ. 0.027-0.033 μ.

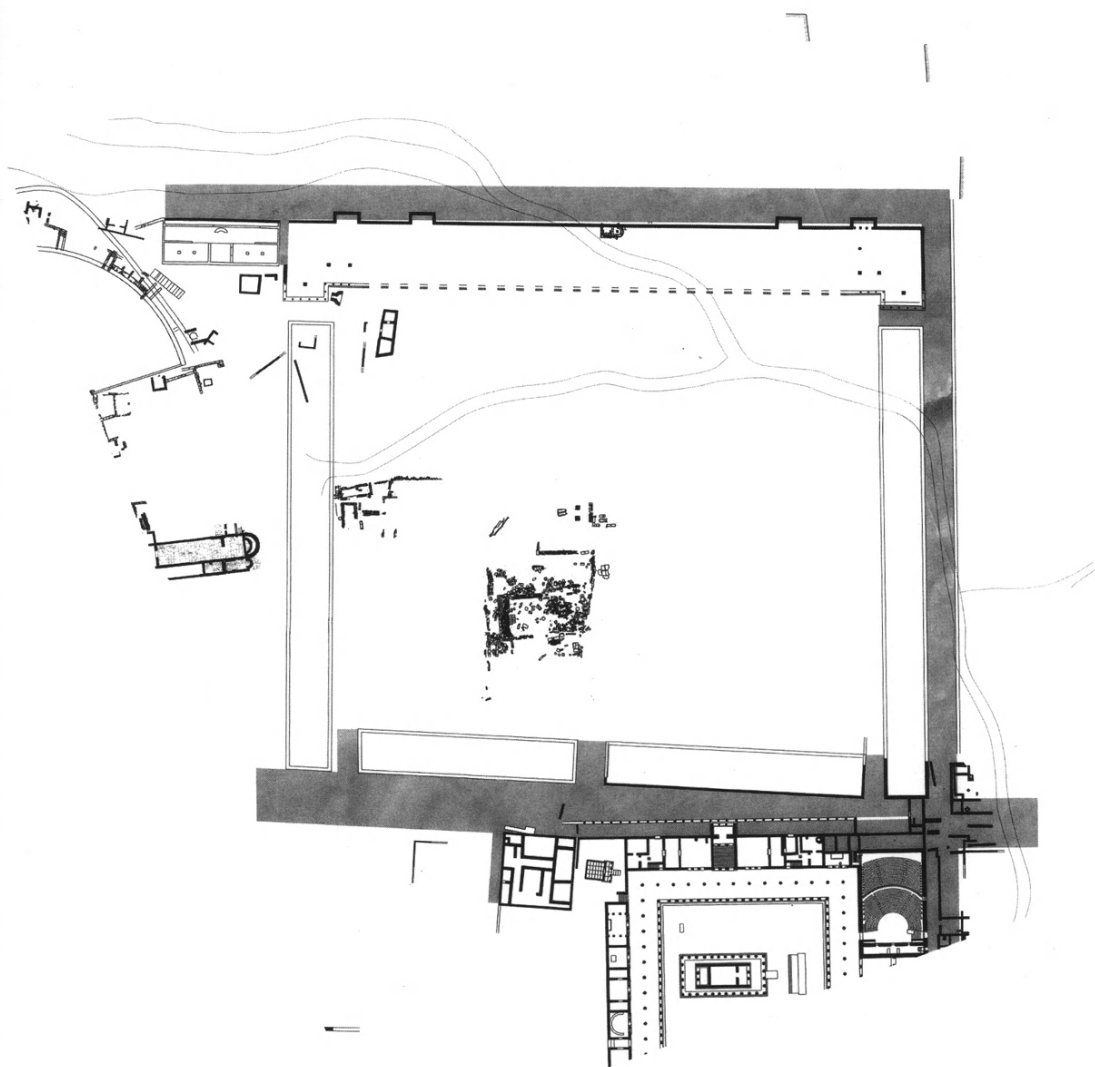
Ἡ δωρικὸς ναὸς τῆς ἀγορᾶς

Ἀρ. εὐρ. 13154, ἀσβεστολιθικὴ βάση κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου.

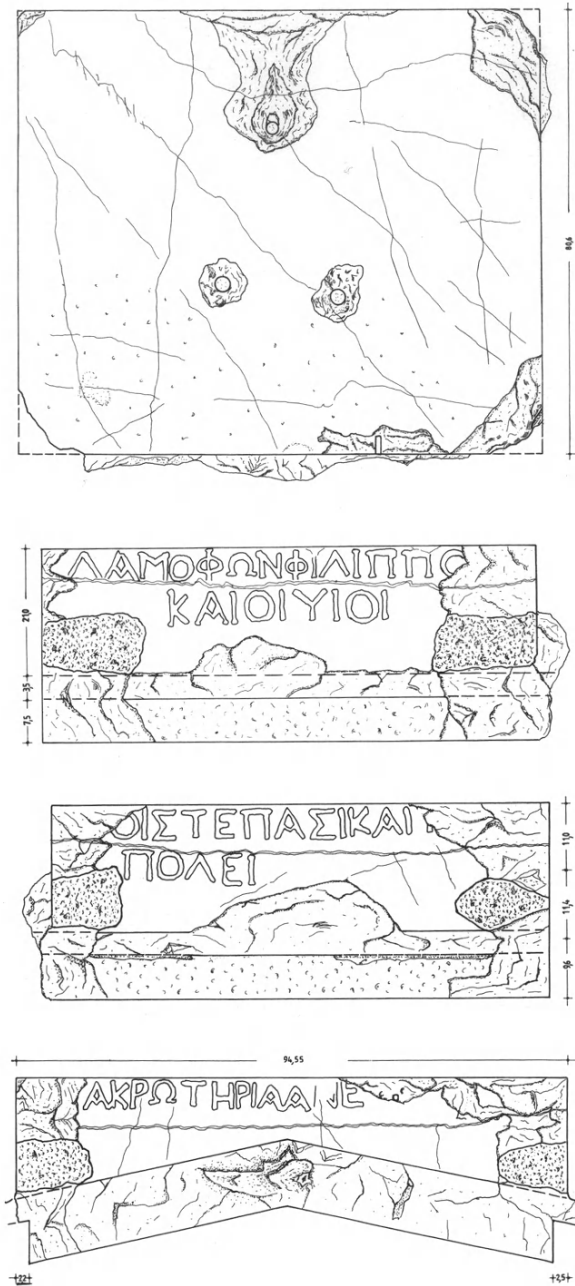
Μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν δωρικὸ ναὸ, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἀγορᾶς (εἰκ. 1 καὶ πίν. 27), ἤλθε στὸ φῶς ἀσβεστολιθικὴ βάση κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κύρια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, χρησιμοποιημένη ὅμως ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ μεταγενέστερο τοῖχο. Εἶναι ὀρθογώνια 0.80×0.94 μ., συμφυῆς μὲ τὴν κορυφαία ἀμφικλινὴ κεραμίδα τοῦ ἀετώματος καὶ φέρει στὶς τρεῖς πλευρές, ἀριστερῆ, πρόσθια καὶ δεξιὰ, ἐπιγραφή, ὕψ. 0.32 μ., μήκ. 0.955 μ., πλ. 0.86 μ. (εἰκ. 2):

Δαμοφῶν Φιλίππο[υ]
καὶ οἱ υἱοὶ
[τὰ] ἀκρωτήρια ἀνέθ[ηκαν Διί]
[θε]οῖς τε πᾶσι
5 καὶ [τ]ᾶι πόλει.

Ὑψ. γραμμ. 0.045-0.06 μ.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀγορᾶς μετὸν δωρικό ναό.

Εἰχ. 2. Ἄνω καὶ πλάγιες ὀψεις τῆς ἐνεπίγραφης βάσης τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου.

Ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος εἶναι προφανής. Ὁ γνωστός μας Μεσσήνιος γλύπτης Δαμοφῶν, γιὸς τοῦ Φιλίππου εἶχε ἐργαστεῖ, ὅπως πιστεύαμε μέχρι σήμερα, μόνο στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσήνης, ὅπου εἶδε καὶ περιέγραψε τὰ ἔργα του ὁ περιηγητὴς Παυσανίας³. Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ὡστόσο ὅτι ὁ ἴδιος γλύπτης μὲ τοὺς γιούς του φιλοτέχνησε καὶ ἀνέθεσε τὰ ἀκρωτήρια (κεντρικὰ καὶ πλευρικὰ) τοῦ ναοῦ στὸν θεὸ Δία καὶ σὲ ὄλους τοὺς ἄλλους θεοὺς τῆς πόλης. Οἱ τρεῖς ὁπὲς γόμφων, ποὺ διατηροῦνται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, δείχνουν ὅτι τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο ἦταν ὀρειχάλκινο. Τὸ μικρὸ μέγεθός τους, ἡ διατομή καὶ ἡ ἀκανόνιστη σχετικὰ διάταξή τους ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ στήριζαν τρίποδα. Θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν παρουσία φυτικῆς ἢ εἰκονιστικῆς ἀκρωτηρίου. Ἐπιβεβαιώνεται ὅπωςδήποτε, χάρις στὸ νέο εὐρημα, ὅτι ὁ Δαμοφῶν δὲν ἦταν μόνο γνώστης τῆς τεχνικῆς τοῦ μαρμάρου, τοῦ ξύλου καὶ τοῦ ἐλεφαντόδοντου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀρειχάλκου, ὅπως εἴχαμε παλαιότερα ὑποθέσει. Ἡ ἀνάθεση τῶν ἀκρωτηρίων στὸν ναὸ ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τίς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν εὐσέβεια τοῦ γλύπτη πρὸς τὰ θεῖα καὶ γιὰ τὴ γεναιοδωρία του. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι εἶχε χαρίσει στὴν πόλη τῆς Λυκόσουρας τὸ τεράστιο ποσὸ τῆς ἀμοιβῆς του γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λατρευτικοῦ συντάγματος τῆς Δέσποινας, καθὼς καὶ τὰ χρήματα ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος δαπανήσει σὲ μισθοὺς ἐργατῶν.

Κατὰ μῆκος τῆς θόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν περισσότερες ἀπὸ πέντε λίθινες βάσεις μὲ ἐγκοπὲς γιὰ τὴν στήριξη μεγάλων ἐνεπίγραφων στηλῶν. Δύο ἀπὸ αὐτὲς ἦλθαν στὸ φῶς πεσμένες μπροστὰ στὶς βάσεις τους (πίν. 28α). Φέρουν μακροσκελῆ ψήφισματα 61 καὶ 93 στίχων ἢ καθεμίᾳ ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ στὴ Σμύρνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὴ Δημητριάδα τῆς Μαγνησίας ἀντίστοιχα γιὰ τὴν ἐκδίκαση σοβαρῶν ὑποθέσεων. Χρονολογοῦνται στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ψήφισμα τῶν Δημητριάδων καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μαγνήτων στέφεται ἀπὸ ἐλαφρῶς

3. P. THEMELIS, Damophon von Messene. Sein Werk im Lichte der neuen Ausgrabungen, *AntK* 36, 1993, 24-40· idem, Damophon of Messene. New Evidence, στὸ K. Sheedy (ἐκδ.), *Archaeology in the Peloponnese. New Excavations and Research* (Oxford 1994) 1-37. P. Themelis, Damophon, στὸ O. Palagia, J.J. Pollitt (ἐκδ.), *Personal Styles in Greek Sculpture* (Cambridge 1996) 154-187.

ἔξεργη δέλτο, στήν ὁποία ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν τιμωμένων Μεσσηνίων δικαστῶν καί τοῦ Γραμματέως, γνωστά καί ἀπό τήν δεύτερη παρόμοια στήλη γιά τοὺς ἴδιους δικαστῆς πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στήν πόλη τῆς Δημητριάδας καί ἔχει δημοσιευθεῖ. Ἀποτελοῦν τὰ δύο αὐτὰ ψηφίσματα μοναδικά σέ πληρότητα καί ἄριστη διατήρηση ἐπιγραφικά μνημεῖα, τὰ ὁποία μεταξύ ἄλλων θέτουν σέ ἀμφισβήτηση τήν ἀναγνώριση τοῦ ἀνασκαπτόμενου δωρικοῦ ναοῦ τῆς ἀγορᾶς ὡς ναοῦ τοῦ Δία Σωτήρα, διότι στό τέλος τῶν ψηφισμάτων ὀρίζεται νά στηθοῦν οἱ φέρουσες αὐτὰ στήλες στό ἱερό τῆς Μεσσήνης καί ὄχι τοῦ Δία. Θά πρέπει ἐπομένως νά δεχτοῦμε ὅτι τόσο ἡ ἐνεπίγραφη βάση μέ τὸ ἀνάθημα τοῦ ἀγωνοθέτη Διοσκουρίδα στόν Δία Σωτήρα⁴ ὅσο καί ἡ παραπάνω βάση τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ Δαμοφῶντος μεταφέρθηκαν ἀπό τὸν παρακείμενο (;) ναὸ τοῦ Δία Σωτήρα κοντὰ σέ αὐτὸν τῆς Μεσσήνης κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα.

Ἄρ. εὐρ. 13192. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κάτω μέρος ἀσβεστολιθικῆς στήλης μέ πινάκωση, πού ἦλθε στό φῶς ἀνατολικά τοῦ ναοῦ. Ὑψ. σωζ. 0.50 μ., πλ. σωζ. 0.572 μ., πάχ. 0.21 μ.

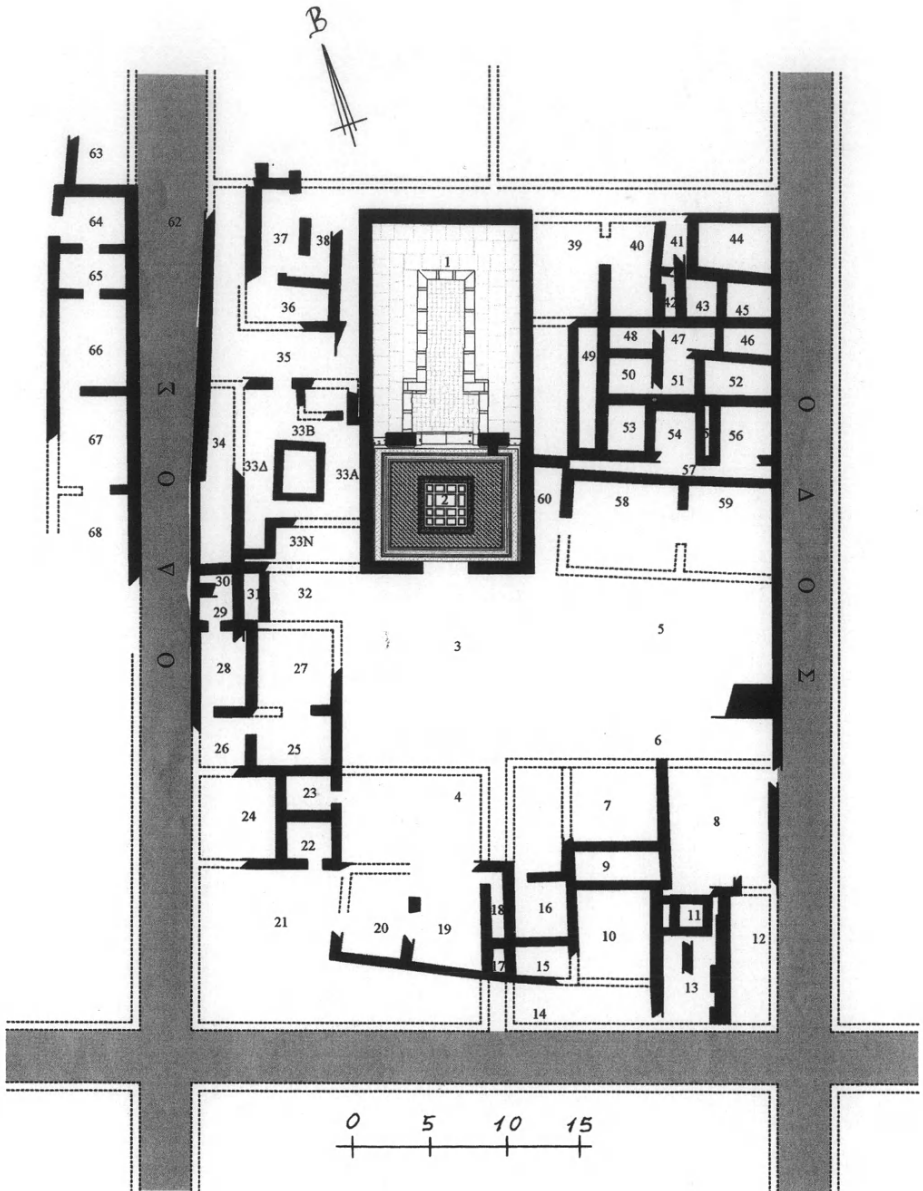
Σῶζει εἴκοσι στίχους ἐπιγραφῆς τοῦ 1ου αἰῶνα, πού φαίνεται νά ἀναφέρεται σέ μισθώσεις (;) ἀγρῶν καί ἐκτάσεων γιά ἐκμετάλλευση (βοσκή, καλλιέργεια), ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες φέρουν ὀνόματα σχετιζόμενα μέ θεοὺς καί ἥρωες, ὅπως Ἀρτεμιταῖον, Πυθαεῖον, Ὑακίνθιον. Κάποιοι Βαροίτας Δαιφόβου, γιά παράδειγμα, ἀγρὸν ἐντὸς τίχους Λιμναῖτι σὺν χωρίοις. Τόσο ἡ χρονολόγηση ὅσο καί τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς τὴν ἐντάσσουν στήν ομάδα ἐπιγραφῶν, πού σχετίζονται μέ τὴν λεγόμενη ὀκτώβολο εἰσφορά.

Τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα (XVI/9)

Γύρω ἀπὸ τὴν μεγάλη αἴθουσα μέ τὸ πολύχρωμο μαρμαροθέτημα στό πάτωμα καί τὸ ψηφιδωτὸ στόν προθάλαμο, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα τρία ἀγάλματα (τῆς Ἀρτέμιδος στόν τύπο τῆς Λαφρίας, ἓνα Ρωμαίου αὐτοκράτορος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καί ἓνα τοῦ Ἑρμῆ), πραγματοποιήθηκε φέτος ἀνασκα-

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2002, 44.

φική ἔρευνα. Ἦλθε στὸ φῶς ἀστική ἔπαυλη ρωμαϊκῶν χρόνων μεγάλων διαστάσεων (34×52 μ. περίπου), στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἡ παραπάνω ἐπίσημη αἴθουσα μὲ τὰ γλυπτά (εἰκ. 3 καὶ πίν. 29). Ἡ ἔπαυλις περιβάλλεται ἀπὸ δρόμους καὶ καλύπτει τὴν ἔκταση ἑνὸς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, τὸ ὁποῖο στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια περιελάμβανε τέσσερις ἰσομεγέθεις κατοικίες τῶν 250 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων ἢ καθεμία. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὴν ἀστική ἔπαυλη, ἡ ὁποία βρίσκεται ΒΔ τοῦ Γυμνασίου καὶ φέρει τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ παράσταση Διονύσου, Ἀριάδνης καὶ λατρευτοῦ, ἔχει δηλαδὴ οἰκοδομηθεῖ πάνω σὲ κατοικίες τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε ἐμβαδὸν 300 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Ἡ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, πὺ εἶχε ἀνατεθεῖ στὴν ἀρχαιολόγο Silke Müth Herda ὡς θέμα διδακτορικῆς διατριβῆς, ὁλοκληρώθηκε πρόσφατα στὸ Freie Universität τοῦ Βερολίνου. Ἡ ἐρευνήτρια ἔλαβε ὑπόψη τῆς τὰ ὧς τώρα δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (δημόσια οἰκοδομήματα, οἰκοδομικὰ τετράγωνα, δρόμοι, ὄχρωσεις), καθὼς καὶ τὰ ἀποτελέσματα γεωμαγνητικῶν διασκοπήσεων, πὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν γεωφυσικὸ καθηγητὴ Herald Stümpel. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Μεσσήνη ἀποτελεῖ παράδειγμα πόλης, ἡ ὁποία κτίστηκε μὲ βάση τὶς ἀρχές τοῦ Ἰπποδάμειου πολεοδομικοῦ συστήματος (εἰκ. 4). Τὰ ἀποτελέσματα τῶν μαγνητοσκοπήσεων σὲ συνδυασμὸ μὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὶς ἐπὶ τόπου παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Μεσσήνη ἀποτελεῖ σημαντικό καὶ μοναδικὸ μέχρι στιγμῆς γιὰ τὴν Πελοπόννησο παράδειγμα ὕστερης κλασικῆς-ἑλληνιστικῆς πόλης μὲ κανονικὸ πολεοδομικὸ, ὅπου κάθε νησίδα ἔχει διαστάσεις 99×36 μ. καὶ περιλαμβάνει 14 οἰκίες, ὁργανωμένες ἀνὰ ἑπτὰ σὲ δύο παράλληλες σειρές. Κάθε οἰκία ἔχει διαστάσεις 14.14×18 μ. περίπου, ἤτοι 255 μ². Οἱ κύριες πύλες τῆς πόλης (Ἀρκαδικὴ καὶ Λακωνικὴ) δὲν ὁδηγοῦν ἀπευθείας σὲ ὀδικές ἀρτηρίες, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεὶς, ἐπειδὴ πιθανῶς οἰκοδομήθηκαν σὲ πρώτη φάση οἱ ὄχρωσεις μὲ τὶς πύλες καὶ σὲ συνέχεια προσαρμόστηκε τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο στὸ γεωμορφολογικὸ ἀνάγλυφο. Συγγενὲς πρὸς τὴ Μεσσήνη παράδειγμα πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ ἀποτελεῖ ἡ κατὰ 15 περίπου χρόνια νεώτερη πόλη τῆς Κασσώπης, ὅπου οἱ νησίδες παρουσιάζουν μικροδιαφορὲς στὶς διαστάσεις, ἀλλὰ καλύπτουν τὴν ἴδια ἔκταση, ἐνῶ οἱ οἰκίες ἔχουν σχεδὸν τὸ ἴδιο ἐμβαδὸν καὶ στὶς δύο πόλεις.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῆς ρωμαϊκῆς ἑπαυλῆς στὰ ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου.

Εἰκ. 4. Πρώτη ἀνάγνωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν διασκοπήσεων.

Ἄρ. εὐρ. 12969, ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.45 μ., πάχ. 0.28 μ. Στὴ δυτικὴ ὁδὸ, ἔξω ἀπὸ τὴν ἔπαυλη, βρέθηκε χρησιμοποιομένη ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἢ ἀσβεστολιθικὴ στέψη θάβρου, συγκολλημένη ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, ἡ ὁποία ἔχει τὸ σχῆμα ἀνακλιντροειδοῦς ἐπικράνου. Φέρει στὸ μέτωπο τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή.

Ἡ [δεῖνα - -]λωνος ἀναθέτει στὴν Ἑλευθία (Εἰλείθια) καὶ σὲ ὄλους τοὺς θεοὺς τὰ τρία ἐγγόνια τῆς, τὸν Δαμοφώντα, τὸν [Ξενοτί?]μον καὶ τὴν Δάμαλιν, ἀπὸ τὴν κόρη τῆς Ἴσοδαμίδα καὶ τὸν Ξενοφίλο (ἀπὸ τῆ γενιὰ τοῦ γλύπτη Δαμοφώντα).

Στὸ πάνω μέρος τῆς στέψης σώζεται ἀβαθὲς βύθισμα γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς πλίνθου τοῦ μαρμάρινου ἔργου μὲ τὰ τρία παιδιὰ, δύο ἀγόρια καὶ ἓνα κορίτσι.

Ἱερό ἦρωος

Στὸ ἱερό τοῦ ἦρωος στὸ Γυμνάσιο ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα τὸ μονόχωρο κτίσμα στὸ μέσον τοῦ τεμένους, καθὼς καὶ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ περιβόλου. Στὸ βόρειο ἀκριβῶς αὐτὸ ὄριο ἦλθε στὸ φῶς, σχεδὸν ἐπιφανειακά, ὁ κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἔρωτα (πίν. 286). Τὸ κεφάλι ποὺ λείπει ἦταν ἔνθετο. Ὁ εὐτραφὴς ἀνήλικος θεὸς γέρνει νοητικὰ πρὸς στήριγμα στὰ ἀριστερά του. Συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸν λυγισμένο ἀριστερὸ βραχίονα καὶ τὸ ἀφήνει νὰ γλυστρίσει πρὸς τοὺς μηρούς του. Σώζονται δύο ἐπιμήκεις ἐντορμίες στὴν πλάτη γιὰ τὴ στερέωση τῶν φτερῶν. Πρωτότυπο ἔργο ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Λίγο βορειότερα εἶχε βρεθεῖ τὸ 1998 μαρμάρινος κορμὸς Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης τῆς ἴδιας περιόδου.

Ἀρκαδικὴ Πύλη

Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νοτιοδυτικοῦ πύργου τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς ὄγκους χωμάτων ποὺ τὴν κάλυπταν (πίν. 30). Τὸ χῶμα εἶχε συσσωρευτεῖ ἐκεῖ, ὅταν τὸ 1970 ἐπιχειρήθηκε νὰ ἀνοιχτεῖ δρόμος ἔξω ἀπὸ τὴν Πύλη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφεῖ μέρος τοῦ τείχους ποὺ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νοτιοδυτικὸ πύργο. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε καὶ στὸ πρόσθιο τμῆμα τῶν ταφικῶν μνημείων 17, 20 καὶ 21.

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἀρ. 23 συγκαταλέγεται μαρμά-

ρινη ἐπιτύμβια πλάκα, ἀρ. εὐρ. 12963, ὕψ. 0.22 μ., πλ. 0.25 μ., πάχ. 0.15 μ., πρωτοβυζαντινῶν χρόνων (6ου αἰ. μ.Χ.), πού φέρει τὴν ἐξῆς ὀκτάστιχη ἐπιγραφή:

Πάσης ἀρετῆς καὶ σοφίης
 συνόμαιμος Ἑλένη
 ἐνθάδε κοιμᾶται
 φιλοπάτωρ καὶ φιλομήτωρ,
 5 φιλάδελφος, φιλόπιστος,
 πασιφίλιτος χαίροις
 ζήσασα λυκόπαντας
 ἔτη ΕΚ

Ὑψ. γραμμ. 0.005-0.02.

Ναῖσκος στὴν πλαγιά τῆς Ἰθώμης

Σὲ ἀπόσταση 300 μ. ΒΔ ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἱερό τῆς Λιμνάτιδος, πού εἶχε ἀνασκάψει ὁ Philipp Lebas τὸ 1844, βρίσκεται ἓνα δεύτερο ἱερό, τοῦ ὁποίου ὁ ναὸς καὶ ὀρισμένα προσκτίσματα εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1989. Φέτος ἄρχισε συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ γύρω χώρου προκειμένου νὰ μελετηθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημείου καὶ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ ταυτότητά του. Διαπιστώθηκε, χάρις σὲ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού ἀποκαλύφθηκαν, ὅτι ὁ ναὸς ἦταν τετρακίονιος πρόστυλος ἰωνικοῦ ρυθμοῦ μὲ ἀβαθὴ πρόδομο καὶ σχεδὸν τετράγωνο σηκό. Λίθινο ἔδρανο γιὰ τὴν ἐναπόθεση προσφορῶν, ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο πάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες, περιθέει ἐσωτερικὰ τὸν σηκό (πίν. 31α).

Ἡ ἀνασκαφὴ πού περιορίστηκε στὸν ὑπαίθριο χῶρο μπροστά, ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ ἔφερε στὸ φῶς θραύσματα ἀγγείων, μετάλλινα ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει ὀρειχάλκινη σειρήνα-πόρπη, καὶ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς πῆλινων εἰδωλίων (πίν. 31β). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εἰδώλια εἶναι μεγάλου μεγέθους καὶ κατασκευασμένα ἀπὸ χωριστὰ πλασμένα μέρη, συνδεόμενα μεταξὺ τους μὲ γομφίσκους. Εἰκονίζουν ζῶα (ἄλογα καὶ βοοειδή), σιληνοὺς καὶ κυρίως γυναικεῖες μορφές διαφόρων τύπων. Ξεχωρίζουν πρὸς τὸ παρὸν οἱ γυ-

ναϊκές πού κουβαλοῦν στό κεφάλι τους ὑδρίες καί ἐκεῖνες πού κρατοῦν στήν ἀγκαλιὰ γουρουνάκια (πίν. 31γ).

Ἀποκατάσταση μνημείων, διαμόρφωση χώρου

Στό πλαίσιο τοῦ ἔργου «Ἀποκατάσταση Μνημείων, διαμόρφωση καί ἀνάπλαση χώρου ἀρχαίας Μεσσήνης-Ἰθώμης», τοῦ ἐνταγμένου στό 3ο ΚΠΣ, καί σέ ἐφαρμογή ἐγκειμένων ἀπό τὸ ΚΑΣ ἀρχιτεκτονικῶν μελετῶν τοῦ Θεμιστοκλῆ Μπιλῆ καί τῆς Μαρίας Μαγνήσαλη, συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν λίθινων καθισμάτων σέ κερκίδες τοῦ Σταδίου, καθὼς καί στίς κιονοστοιχίες καί τὸν στυλοβάτη τῶν στοῶν τοῦ Γυμνασίου. Παράλληλα συνεχίστηκαν καί οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν χωμάτων πρᾶνῶν τοῦ Σταδίου μὲ ἐπιχωματώσεις. Στό Θέατρο συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ κοίλου τῆς ὀρχήστρας καί τῆς σκηνῆς. Οἱ διαμορφώσεις στήν ἀγορὰ προχώρησαν φέτος μὲ ταχύτερους ρυθμούς, χάρις στίς ἀγορὲς ἐπίμαχων κτημάτων, πού διευκόλυναν τὴν ἐνοποίηση τοῦ χώρου. Ἦδη ὁ χῶρος τῆς ἀγορᾶς τῆς Μεσσήνης ἔχει σαφῆ ἀπὸ Βορρὰ ὄρια χάρις στήν ἀποκάλυψη τῆς βόρειας στοᾶς, γνωστῆς ὡς στοᾶς Μπαλοπούλου ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τοῦ ἀειμνήστου Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, καθὼς καί νότια ὄρια. Στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἀγορᾶς βρίσκεται ὁ δωρικός ναὸς πού περιγράψαμε παραπάνω, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ναὸ τῆς Μεσσήνης.

Ταξινομήθηκαν καί διευθετήθηκαν τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, τῆς Κρήνης Ἀρσινόης, τῆς Πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς καί τοῦ Ἀσκληπιείου. Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στό τεῖχος, ἀνάμεσα στήν Ἀρκαδικὴ Πύλη καί στὸν Πύργο 17, προχώρησαν σέ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ σέ ἐφαρμογὴ μελέτης τῆς ἀρχιτέκτονος Ἑλένης-Ἄννας Χλέπα. Τὶς ἐργασίες ἐπιβλέπουν σέ συνεχῆ βάση οἱ μελετητὲς ἀρχιτέκτονες-μηχανικοὶ Π. Μπίρταχας (ὑπεύθυνος καί ἀσφάλειας προσωπικοῦ), Ἑ.-Ἄ. Χλέπα, Θ. Μπιλῆς, Μ. Μαγνήσαλη καί Κ. Ζάμπας, καθὼς καί οἱ ἀρχαιολόγοι Κλ. Σιδηρόπουλος, Ε. Σιουμπάρα καί Ἑ. Λαμπροπούλου.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ

(Πίν. 32)

Τὸ Μάιο καὶ Ἰούνιο 2003 συνεχίσθηκε γιὰ πέμπτη χρονιά ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἴκλαινα Μεσσηνίας¹. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιζούρι τῶν Η.Π.Α. καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἐδρα Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες-τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steven Clarke, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικούς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων Kevin Pluta, τὸν ἀρχαιολόγο-γεωφυσικὸ Michael Boyd, τοὺς εἰδικούς σὲ συστήματα δορυφορικῆς χαρτογράφησης (GPS) Douglas Edwards καὶ Justin Garland, τὶς ἀρχαιολόγους Μαίρη Τσουλάκου, Ἀθανασία Ράλλη, Εὖη Γκορογιάννη, καὶ Alicia Carter, οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ὁμάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 34 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιζούρι καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

1. Βλ. ΠΑΕ 1999, 117-129, 2000, 107-117, 2001, 97-105, 2002, 57-60. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἀδειας διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας. Ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες περιόδους, πολὺτιμη στήθηκε ἡ βοήθεια τῆς Προϊσταμένης τῆς Ζ' Ἐφορείας ΠΚΑ κ. Εἰνής Ἀραπογιάννη καὶ τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Σικαλιᾶ, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως. Ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας τὴν ἔρευνα ἐπόπτευσε ἡ ἀρχαιολόγος κ. Μαρία Ζαχαροπούλου.

Ἀποτελέσματα

Κατὰ τὴν περίοδο 2003 ξεκινήσαμε τὴν κάλυψη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ² καὶ ἐρευνήσαμε ἔκταση περίπου 2.75 τ.χλμ. στὰ τετράγωνα M11-Q9 (εἰκ. 1). Λόγω καθυστέρησης ἔγκρισης τῆς κανονικῆς ἄδειας, ἀναγκαστήκαμε ἐφέτος νὰ περιορισθοῦμε σὲ ἐπισκόπηση τοῦ ἐδάφους μὲ σκοπὸ τὴν ἐκπαίδευση τῶν φοιτητῶν καὶ δὲν μᾶς ἐπετράπη μελέτη τῶν εὐρημάτων. Ἀκολούθως, παρ' ὅλο πὺ καλύψαμε τὴν περιοχή συστηματικά, τὰ συμπεράσματα εἶναι προκαταρκτικά.

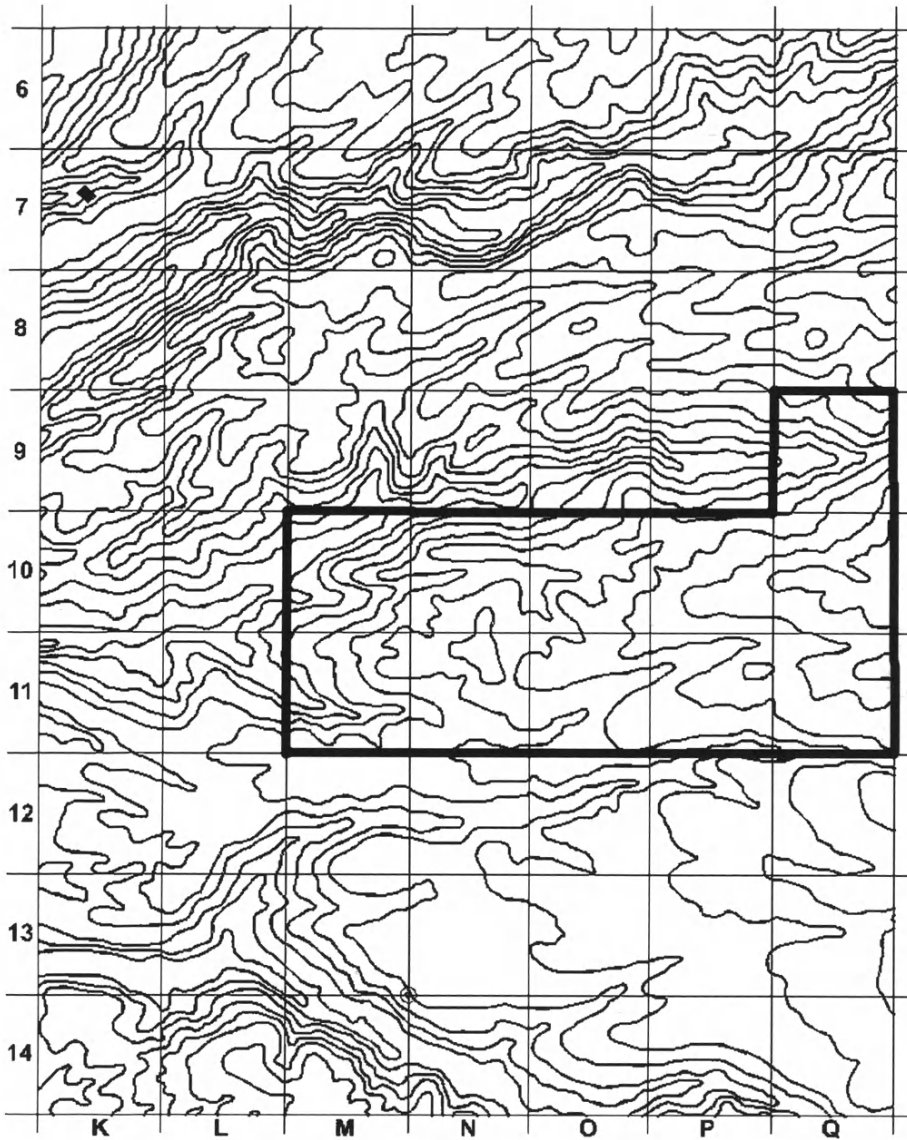
Ἡ ὁρατότητα γενικά ἦταν μέτρια (μέσος ὅρος 60%), καθὼς ἀρκετὰ τετράγωνα ἦταν καλυμμένα ἀπὸ ἀδιαπέραστη βλάστηση πὺ δυσχέρανε πολὺ τὴν κάλυψή τους. Τὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς ἔρευνας συνίστανται μόνο σὲ συγκέντρωση ὀστράκων τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ ἓναν πιθανῶς μυκηναϊκὸ θαλαμοειδῆ τάφο.

1. Σὲ σειρά ἐλαιῶνων στὰ τετράγωνα N9-P9-Q9/a5-c6-e7-f8 ἐντοπίσθηκε μεγάλη συγκέντρωση κεραμεικῆς πὺ, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπισκόπηση, χρονολογεῖται στὴ βυζαντινὴ περίοδο καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἐξέταση τῆς κεραμεικῆς θὰ γίνεῖ σὲ μελλοντικὴ περίοδο ἔρευνας.

2. Στὸ τετράγωνο O11/a2 βρέθηκε ἓνας μυκηναϊκὸς πιθανῶς θαλαμωτὸς τάφος (πίν. 32α-β). Πρόκειται γιὰ βαθὺ κυκλικὸ ὄρυγμα σκαμμένο στὸ μαλακὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα, σὲ ἀπόσταση 20 μ. στὰ νότια τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ τετραγώνου. Τὸ ὄρυγμα βρίσκεται σὲ ἐλαιῶνα ἐπὶ ἐπικλινούς ἐδάφους, μὲ τὴν κατωφέρεια πρὸς τὰ νότια-νοτιοδυτικά. Ἔχει διάμετρο 3.80 μ. (ἀνατολικά-δυτικά) × 2.90 μ. (βόρεια-νότια). Τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι γεμάτο μὲ ἐλαφρὺ καὶ ἀφράτο χῶμα πὺ προέρχεται ἀπὸ πρόσφατο γέμισμα τοῦ ὄρυγματος, μέχρι βάθους 1 ἔως 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὴν περιοχή γύρω ἀπὸ τὸ ὄρυγμα βρέθηκαν λίγα χονδροειδῆ ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων ὀρισμένα φαίνονται νὰ ἀνήκουν στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο. Καὶ στὴ θέση αὐτὴ λεπτομερῆς μελέτη θὰ διεξαχθεῖ στὸ μέλλον.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι, κρίνοντας ἀπὸ τὴν περιοχή πὺ καλύψαμε ἐφέτος, στὴν εὐρύτερη περιοχή ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ στὸν Ἄνω

2. Βλ. ΠΑΕ 2002, 57-60.

Είχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο τής περιοχής ανάμεσα στην Ήκλαινα και τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ. Ἡ περιοχή πὺ ἐρευνήθηκε τὸ 2003 δηλώνεται μὲ παχιά γραμμή.

Ἐγκλιανὸ δὲν ὑπῆρχαν μυκηναϊκὲς θέσεις κατοίκησης. Ἡ ἀπουσία τέτοιων θέσεων δείχνει ὅτι τὸ οἰκιστικὸ πρότυπο τῆς μυκηναϊκῆς Μεσσηνίας συνίσταται σὲ μεγάλους καὶ ἀραιὰ διατεταγμένους οἰκισμοὺς ὅπως ἡ Ἴκλαινα, πού ἐλέγχουν ἐκτεταμένες ἀγροτικὲς περιοχές, καὶ ὄχι σὲ μικροὺς ἀγροτικοὺς οἰκισμοὺς ἢ ἀγροκτῆματα.

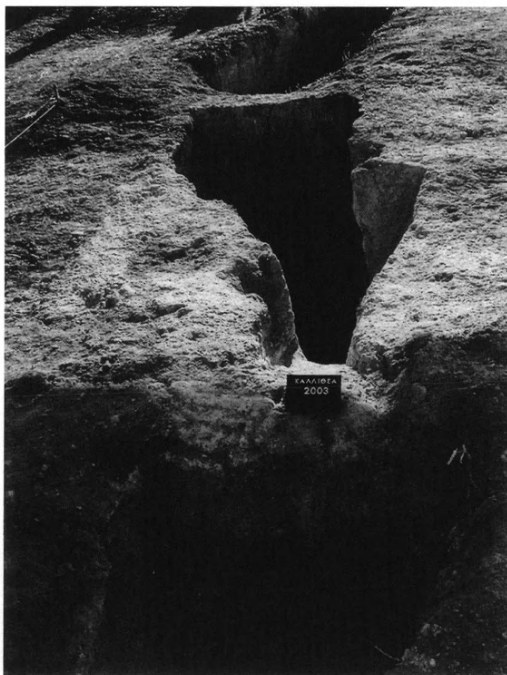
Τὸ 2004 ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ πρὸς τὰ βόρεια-βορειοδυτικά, μὲ σκοπὸ τὴν κάλυψη καὶ τῶν ὑπολοίπων πλατωμάτων καὶ ὑψωμάτων ἀνάμεσα στὴν Ἴκλαινα καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ. Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας ὅλης τῆς περιοχῆς θὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ καὶ ἡ Ἴκλαινα ἔλεγχαν τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τῆς περιοχῆς καὶ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν πολιτικὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς μυκηναϊκῆς κατοίκησης στὴ Μεσσηνία.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

Στὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Καλλιθέας Πατρῶν κατὰ τὸ ἔτος 2003 ἔγιναν μόνον ἐργασίες συντήρησης καὶ προστασίας τῶν ἀνεσκαμμένων ἀρχαίων μετὰ τὴν στέγαση τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Λαγανιδιάς καὶ τὴν στερέωση καὶ καθαρισμὸ τῶν τοιχωμάτων θαλαμοειδῶν τάφων. Ἐφευρήθητε ἐπίσης δρόμος θαλαμοειδοῦς τάφου, ὁ ὁποῖος ἐξαιτίας τῶν δυσχερειῶν κατασκευῆς δὲν λαξεύτηκε ποτὲ καὶ τὸ ἔργο ἔμεινε ἡμιτελές (εἰκ. 1).

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 1. Καλλιθέα - Ραμπαντάνια. Ἡμιτελής θαλαμοειδῆς τάφος.

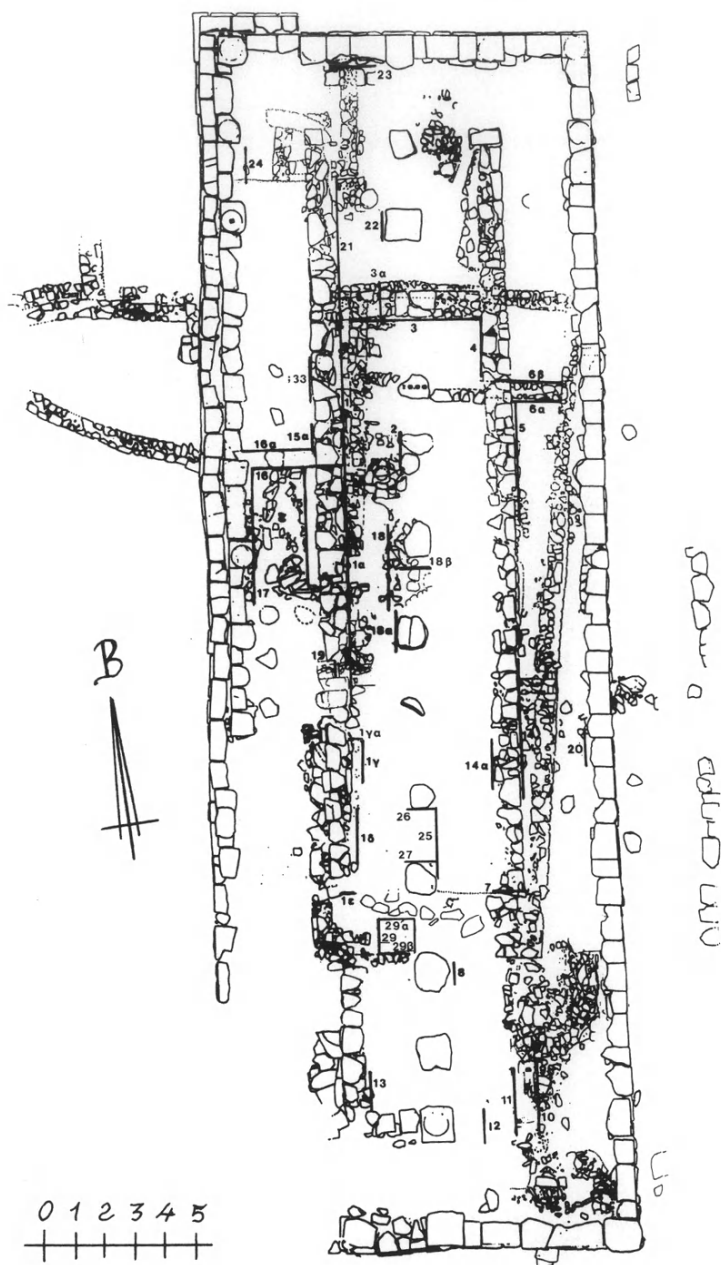
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ*

(Πίν. 33-37)

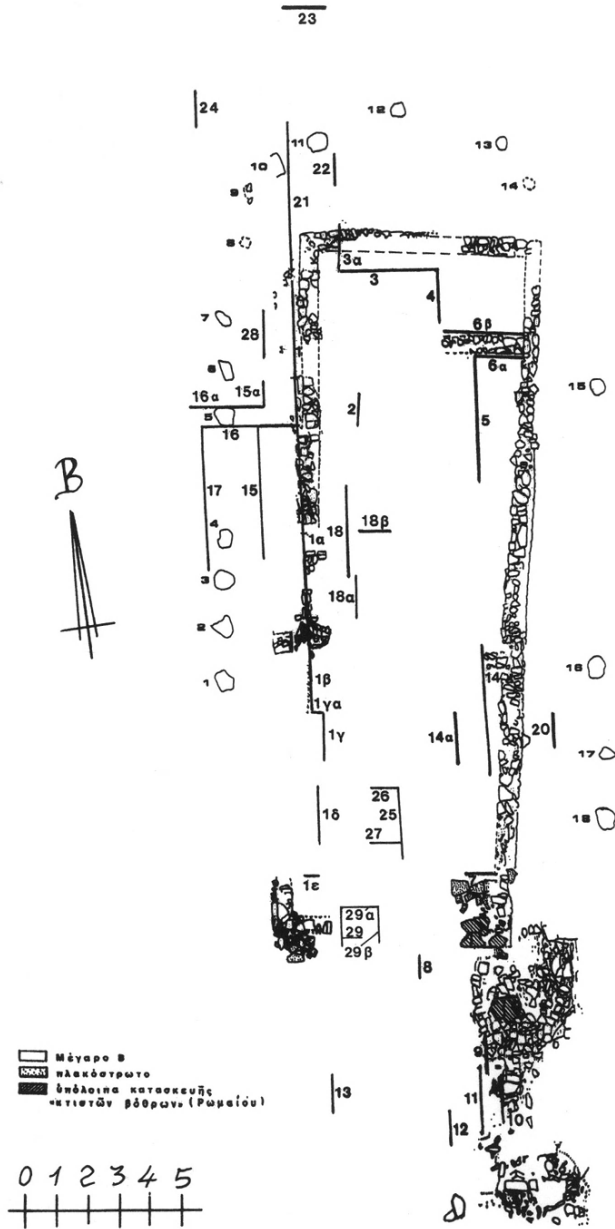
Στὸ νοτιότερο μέρος τοῦ μεγάρου Β (πίν. 33α), παρὰ τὴν νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1996, παράλληλα μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς πρόσοψης, τμῆμα τοίχου (θ) ἀπὸ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους ποὺ ἔδειχνε, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶχε ἐλαφρῶς καμπύλη φορά¹ (εἰκ. 1-2, πίν. 33β, 34α-β). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει κατεύθυνση Α-Δ, ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του βρίσκεται σὲ βάθος 1.60-1.81 καὶ ἐδράζεται σὲ βάθος 2.10-2.15 δηλ. κατὰ 0.20 χαμηλότερα τοῦ ἐπιπέδου κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β. Ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης του πρὸς Α ἦταν δυνατὴ μόνο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου, ὅπου ἔγινε μία τομῆ. Ἡ βόρεια πλευρὰ του δὲν ἦταν δυνατὸ γιὰ λόγους τεχνικοὺς νὰ ἀποκαλυφθεῖ. Ἡ ἐπίχωση τῆς τομῆς ἦταν μετανασκαφικὴ μέχρι βάθους 2.60 περίπου μετρομένου πάντοτε ἀπὸ τὸ σταθερὸ μας σημεῖο. Εἶχε ἐπομένως ὁ τοῖχος θ ἀποκαλυφθεῖ ἐν μέρει ἤδη ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη καὶ εἶχε ἔπειτα καταχωσθεῖ. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ παλαιοῦ ἀνασκαφικοῦ λάκκου, σημειώθηκαν ἀρχαῖα στρώματα στὶς δύο παρεῖες τῆς τομῆς, τὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ (εἰκ. 3, 5). Στρωματογραφήθηκε ἐπίσης ἡ βόρεια πλευρὰ μὲ τὰ στρώματα ὑπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου (πίν. 35α, εἰκ. 4). Διαπιστώθηκε ὁμοιομορφία καὶ στὶς τρεῖς πλευρὲς καὶ ἡ ἴδια ἀκολουθία στρωμάτων. Θὰ περιγράψουμε συστηματικὰ τὴ δυτικὴ παρεῖα (29) (εἰκ. 3), ἐνῶ δίνουμε σχέδια καὶ τῶν δύο ἄλλων ὄψεων τοῦ σκάμματος, τῆς βόρειας (29α) καὶ τῆς ἀνατολικῆς (29β) (εἰκ. 4-5).

* Βοηθὸς στὴν ἀνασκαφὴ ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Μαρία Πατεράκη. Τὰ σχέδια εἶναι τοῦ Γ. Διαμαντόπουλου.

1. ΠΑΕ 1996, 192, πίν. 786.

Εἶκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ μεγάρου Β μετὶ τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν.

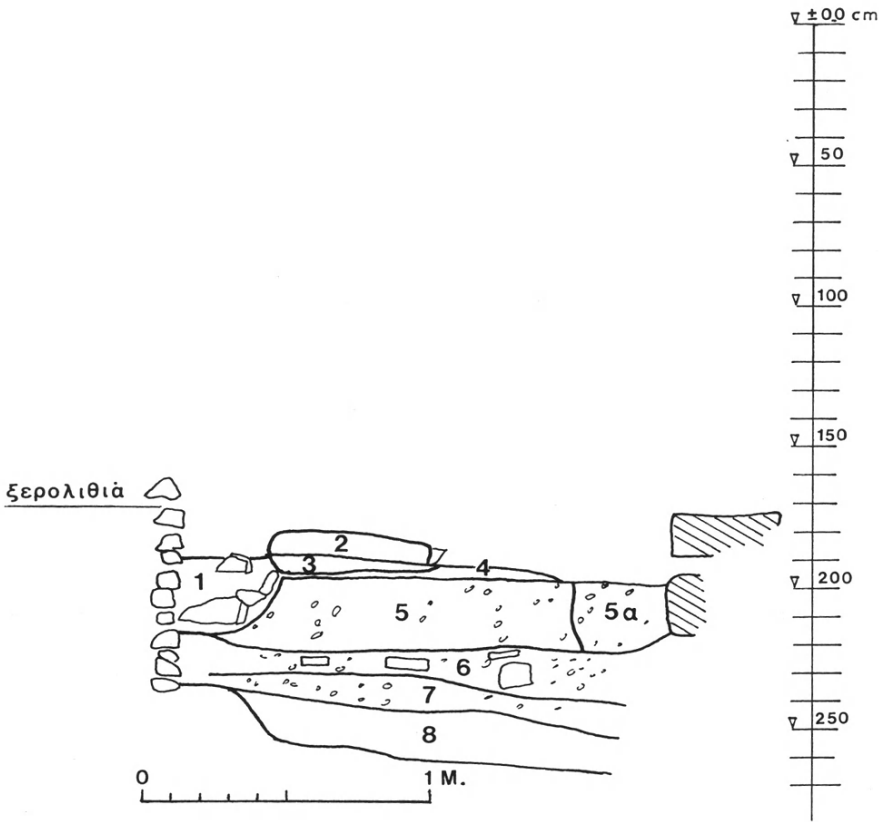
Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ μεγάρου Β μετὶ τῆς πλάκας τῆς ἐλλειπτικῆς σειρᾶς καὶ τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς.

Στρωματογραφική τομή 29

Τὸ μῆκος τοῦ στρωματογραφικοῦ πεδίου εἶναι 1.62 (εἰκ. 3). Στὸ νοτιότερο μέρος, τὸ στρώμα ἀπὸ βάθος 1.79-2.13 ἦταν ταραγμένο. Τὸ στρώμα 2 (βάθος 1.81/1.83-1.88/1.90) περιεῖχε καστανὰ χώματα με ἀραιή λατύπη. Μέσα στὸ χῶμα αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐκτεινόταν πρὸς Δ, εἰσχωρεῖ ὁ νότιος τοῖχος τῆς παρακείμενης νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β. Στὸ στρώμα 3 (βάθος 1.88/1.90-1.94/1.97) ὅπου φέρεται ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία, τὰ χώματα ἦταν καστανοκόκκινα καὶ περιεῖχαν λίγα ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ ψιλὰ χαλίκια. Τὸ στρώμα 4 (βάθος 1.94/1.97-1.96/1.99) ἦταν στρώση κιτρινωποῦ ἀμμόδους χώματος πυρακτωμένου. Αὐτὸ ἦταν ἐπίπεδο χρήσης τοῦ τοίχου θ. Διακόπτεται πρὸ αὐτοῦ σὲ ἀπόσταση 0.42, ἴσως γιατί ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή. Τὸ κενὸ γέμισε με χώματα (ἐδῶ 5α). Τὸ ἀπὸ κάτω στρώμα 5 (βάθος 1.96/2.13-2.19/2.20) περιέχει τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ τοίχου, με καστανὰ χώματα με λατύπη. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα βρέθηκε, ὅταν ἀφαιρέθηκαν τὰ χώματα, ἓνα ἐπίπεδο χρήσης ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ συνδεθεῖ με τὸν τοῖχο θ (πίν. 356, 36α) (βλ. πῶ κάτω). Τὸ στρώμα 6 (βάθος 2.17/2.19-2.28/2.31) περιεῖχε καστανοκόκκινα σκληρὰ χώματα με λατύπη καὶ σὲ βάθος 2.21-2.22 τρεῖς πλακοειδεῖς λίθους ποὺ ἐδράζονται σὲ βάθος 2.25-2.32 καὶ πιθανῶς ἀνήκουν σὲ παλαιὸ ἐπίπεδο χρήσεως, ἐπάνω στὸ ὁποῖο κατασκευάσθηκε ὁ τοῖχος θ. Τὰ ὑποκείμενα στρώματα 7 καὶ 8 περιεῖχαν καστανόμαυρα χώματα με ὀλοένα λιγότερη ποσότητα λατύπης καὶ ἀπανθρακωμένων στοιχείων πρὸς τὸ βάθος.

Παρατηρήσεις

Ἡ διάκριση τῶν στρωμάτων μᾶς ἔδειξε τὴ σχέση τῆς «καμπύλης» κατασκευῆς με τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β τὸ ὁποῖο εἶναι νεώτερο (πίν. 336). Σὲ βάθος 1.94-1.99 ὑπάρχει ἡ σκληρὴ κιτρινωπὴ καμένη στρώση (4) ἡ ὁποία δὲν φθάνει ἕως τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου θ, ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἀνασκαφικῆς καταστροφῆς ποὺ σημειώσαμε, ἀλλὰ εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίπεδο χρήσεώς της τὸ ὁποῖο φέρεται σὲ παχὺ ὑπόστρωμα καστανοῦ χώματος με ψιλὴ λατύπη καὶ χαλίκια (5) (εἰκ. 3, πίν. 366). Με τὴν ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων ποὺ ἀκολούθησε (βλ. πῶ κάτω), φάνηκε στὸ ἀνώτερο

1. καστανόμαυρο χώμα με ἄργους λίθους
2. καστανό χώμα με λατόπη
3. καστανοκόκκινα ἄργιλλώδη χώματα
4. κίτρινο πυρακτωμένο χώμα
5. καστανό χώμα με λατόπη
6. καστανοκόκκινο χώμα με λατόπη
7. καστανόμαυρο χώμα με λατόπη
8. καστανόμαυρο χώμα

Εἰκ. 3. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 29 (δυτικὴ παρειά).

μέρος τοῦ στρώματος 5 ἄλλο ἐπίπεδο σκληρῆς πατημένης γῆς (πίν. 356, 36α), προφανῶς πρωιμότερη κατασκευὴ ἐπιπέδου χρήσεως τοῦ τοίχου θ. Κατὰ τὴ δυτικὴ παρειὰ σὲ βάθος 2.25-2.30 στὸ στρώμα 6, εἶδαμε ὅτι ἐδράζονται τρεῖς πλακοειδεῖς λίθοι (εἰκ. 3, 4). Δύο παρόμοιοι λίθοι ἐμφανίζονται στὸ ἴδιο περίπου βάθος καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς τομῆς καὶ ἄλλοι δύο

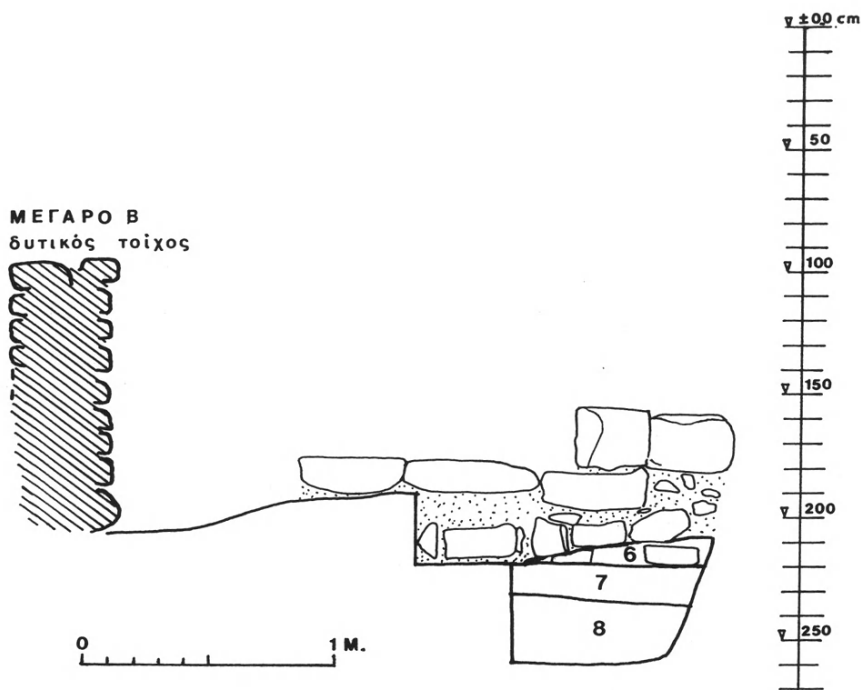
κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο, σὲ βάθος 2.15/2.16 (πίν. 35α). Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ πλάκες ἀνήκουν σὲ ἄλλη, παλαιότερη, πιθανῶς ἐκτεταμένη στρώση ἐπιπέδου τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ἐπάνω στὸ ὁποῖο κατασκευάσθηκε ὁ τοῖχος θ σὲ βάθος 2.10-2.15, ὅπως δείχνει ἡ στρωματογραφία 29α (εἰκ. 4, πίν. 36α).

Τοῖχος θ

Στὴ βόρεια αὐτὴ παρειὰ τῆς τομῆς (29α) (εἰκ. 4, πίν. 35α) ἔχουμε τὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου θ. Διακρίνονται τρεῖς σειρὲς ἀργῶν ἀλλὰ διαλεκτῶν, κυρίως πλακοειδῶν λίθων. Μικρότεροι ἀργοὶ λίθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ συμπλήρωση κενῶν. Ἡ κάτω σειρά, ἀπὸ μικρότερους λίθους, ἀποτελεῖ τὴν ὑποδομὴ τῆς κατασκευῆς καὶ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς ὑπερκείμενης σειρᾶς μεσολαβεῖ χῶμα μὲ μικροὺς λίθους. Τὸ συνολικὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου εἶναι 0.52, τὸ μῆκος κάτω 1.14, ἐπάνω 3.20. Τὸ ὕψος τῶν σειρῶν τῶν λίθων κυμαίνεται ἀπὸ 0.12 στὴν κατώτερη ἕως 0.22 στὴν ἀνώτερη. Ὁ τοῖχος αὐτὸς πού δὲν μοιάζει ὡς πρὸς τὸν τρόπο κατασκευῆς μὲ ἐκεῖνον τῶν προϊστορικῶν κτιρίων τοῦ Θέρμου, ἴσως ἀνήκει σὲ περιβόλο ἢ ἀνάλημμα.

Ἀφαίρεση στρωμάτων μεταξὺ τοίχου θ καὶ ΝΔ γωνίας μεγάρου Β

Στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀφαιρέθηκαν ἄθικτα ἀρχαῖα στρώματα ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς, πού βρίσκονταν ἐν μέρει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου θ, γιὰ τὴν περισυλλογὴ ὀστράκων. Στὸ βορειότερο μέρος ὀστρακα ἀρχίζουν νὰ βρίσκονται μέσα στὸ στρώμα 5 (βάθος 1.96-2.20) (ὁμάδες 174, 175, 176, 177 τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς). Κατὰ τὴ δυτικὴ αὐτὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος ἢ κατώτερη ὁμάδα ὀστράκων, 177, στὸ στρώμα 5 περιέχει χονδροειδῆ, πιθανῶς μεσοελλαδικὰ ὀστρακα, τμῆμα ποδιοῦ κύλικας τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου, ὀστρακα ἀπὸ ὀλόβαφο σκύφο πιθανῶς ἐπίσης τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 12ο ἔως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. π.Χ. Στρωματογραφικῶς μποροῦν νὰ σχετισθοῦν τὰ ὀστρακα αὐτὰ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ τοίχου θ, γιὰτὶ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσεως (κίτρινο πυρακτωμένο) τοῦ τοίχου. Στὸ βορειότερο μέρος σὲ βάθος 2.03-2.06, δηλαδὴ μέσα στὸ στρώμα 5, βρέθηκε ὅπως σημειώσαμε ἤδη, κατὰ τὴν ὀριζόντια ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων πρωιμότερο ἐπίπεδο

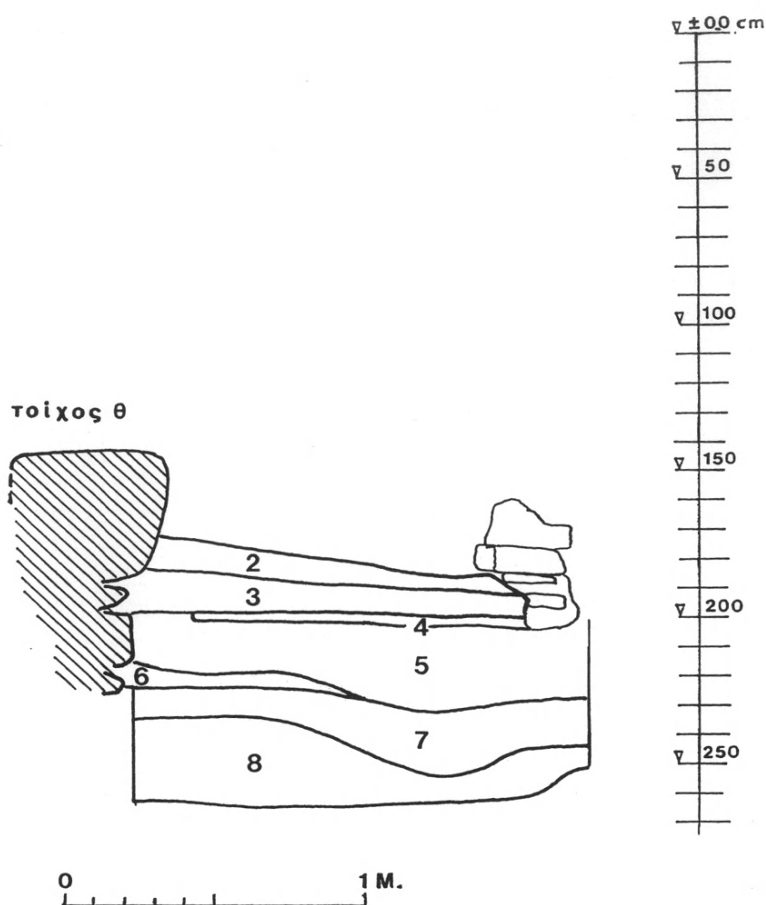

- 6. καστανοκόκκινο χῶμα με λατύπη καὶ πλακοειδείς λίθοι
- 7. καστανόμαυρο χῶμα με λατύπη
- 8. καστανόμαυρο χῶμα

Εἰχ. 4. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 29α (βόρεια παρειά).

χρήσεως, σκληρὸ στρώμα πατημένης γῆς με χῶματα καστανὰ ἀργιλώδη καὶ λατύπη (πίν. 356, 36α). Στὰ 2.13-2.16 ἐμφανίσθηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος 6 καὶ μέσα σὲ αὐτὸ (βάθος 2.16) ἡ ἄνω ἐπιφάνεια πλακοστρώτου (πίν. 36α). Εἶναι τὸ ἐπίπεδο ἐπάνω στὸ ὁποῖο φέρεται ὁ τοῖχος θ. Ἕνας λίθος τῆς κατώτερης στρώσης βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ με τὴν μεσολάβηση λεπτῆς στρώσης χῶματος πάχους 0.03 μ.

Ἡ ἀφαίρεση ἀδιατάρακτων ἐπιχώσεων προχώρησε καὶ νοτιότερα, στὴν ἴδια πάντα πλευρά, τὴ δυτική, παρὰ τὸν νότιο τοῖχο καὶ τὸ ἐξωτερικὸ πλακό-

2. καστανό χῶμα με λατόπη
3. καστανοκόκκινα ἀργιῶδη χῶματα
4. κίτρινο πυρακτωμένο χῶμα
5. καστανό χῶμα με λατόπη
6. καστανοκόκκινο χῶμα με λατόπη
7. καστανόμαυρο χῶμα με λατόπη
8. καστανόμαυρο χῶμα

Εἰκ. 5. Ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ 296 (ἀνατολικὴ παρειά).

στρωτο τοῦ μεγάρου Β (πίν. 366). Ἀφαιρέσαμε τὸ στρώμα 2 (βάθος 1.81-1.91) με ὁμάδα μυκηναϊκῶν ὀστράκων 179, τὸ 3 (βάθος 1.87/1.91-1.92-1.97) με ὁμάδα ἀδιάγνωστων ὀστράκων 180. Σὲ βάθος 1.92-1.97, δηλ. ὑπὸ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου ἐμφανίσθηκε πάλι τὸ ἐπίπεδο χρήσης τῶν

πυρακτωμένων κιτρινωπῶν χωμάτων (εἶκ. 3 στρῶμα 4, πίν. 366 ἀρ. 3) ποὺ πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ τοίχου θ (πίν. 366). Στὸ κατώτερο μέρος τοῦ στρώματος 3 ὅπου εἶναι κτισμένη ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β καὶ σχεδὸν ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο τοῦ 4 σὲ βάθος 1.94 βρέθηκε βάση ὀλόβαφου σκύφου (;) (Π101) τῆς ΥἚ ΙΙΓ περιόδου², χρήσιμου γιὰ τὴ χρονολόγησι τόσο τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τοῦ τοίχου θ, ὅσο καὶ τῆς κατασκευῆς τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β. Τὸ ἐπίπεδο χρήσιμος παρακολογήσαμε καὶ δυτικότερα, πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάρου Β (βλ. πιὸ κάτω). Ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γωνίας ἡ ἐπίχωση ἦταν μέχρι βάθους 2 μ. διαταραγμένη, πιθανῶς ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή.

Χαμηλότερα φθάσαμε στὸ στρῶμα 5. Μέσα σὲ αὐτό, σὲ βάθος 1.95-2.04 ὑπῆρχε πάλι τὸ ἐπίπεδο πατημένης γῆς (μὲ μία πλάκα ἐδῶ) ποὺ εἶχε πρὶν ἐντοπισθεῖ καὶ λίγο βορειότερα στὸν ἴδιο χῶρο σὲ βάθος 2.03-2.06 (πίν. 36α-β). Πρέπει νὰ θεωρήσουμε πιθανότατο ὅτι τὸ κιτρινωπὸ πυρακτωμένο (4) καὶ τὸ ἐν λόγω ἐπίπεδο στὸ στρῶμα 5 ἀποτελοῦν διαδοχικὲς φάσεις τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ τοίχου θ. Ἐπάνω στὸ παλαιότερο ἐπίπεδο περισυλλέχθηκαν τὰ ὄστρακα τῆς ομάδας 184. Ἀλλὰ ἐδῶ εἶχε γίνῃ διαταραχὴ τῶν στρωμάτων καὶ ἡ ομάδα αὐτὴ περιέχει καὶ νεώτερα δείγματα. Σὲ βάθος 2.16 μ., δηλ. βαθύτερα τοῦ ἐπιπέδου κατασκευῆς τοῦ τοίχου θ βρέθηκε λαβὴ κρατῆρος (Π104) μὲ ἴχνη κόκκινης βαφῆς, πιθανῶς τῆς ΥἚ ΙΙΓ περιόδου³. Τὸ ὄστρακο αὐτό, ἂν δὲν βρέθηκε ἐκεῖ τυχαῖα, θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ μὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ τοίχου θ.

Ἔρευνα ὑπὸ τῆ ΝΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β

Ἐπιχειρήσαμε στὴ συνέχεια νὰ ἐλέγξουμε κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ στρώματα ὑπὸ τὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ μεγάρου Β (πίν. 376). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐδράζεται σὲ βάθος 1.82-1.87-1.90, φέρεται ἐπάνω καὶ ἐν μέρει

2. A. FURUMARK, *Mycenaean Pottery, Analysis and Classification* (1972), ἀρ. σκεδ. 285.

3. FURUMARK, ὁ.π., ἀρ. σκεδ. 275, MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery, SIMA* 73, 1986, εἶκ. 222: 1.

μέσα στο στρώμα καστανοκόκκινων ἀργιλωδῶν χωμάτων (εἰκ. 3, ἀρ. 3, πίν. 37α), στρώμα τὸ ὁποῖο διαπιστώσαμε κατὰ τὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα 29. Ἐδῶ τὸ στρώμα αὐτὸ φάνηκε ὅτι ἐξαντλεῖται σὲ βάθος 1.96-1.97. Μέσα σὲ αὐτό, σὲ βάθος 1.92, ἀκριβῶς ὑπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ μεγάρου Β βρέθηκε πόδι κύλικας (Π102) μὲ ἴχνη ἀραιῆς καστανοκόκκινης βαφῆς, πὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μέση φάση ἕως τὴν ἀρχὴ τῆς ὕστερης ὙΕ ΠΙΓ περιόδου (μέσα 12ου - ἀρχές 11ου αἰ. π.Χ.)⁴, εὔρημα σημαντικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγάρου Β ὅπως καὶ βάση τοῦ σκύφου Π101. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀκραῖο (ἀνατολικότερο) σωζόμενο λίθο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ μεγάρου, τὸν ὁποῖο μετακινήσαμε προσωρινῶς (πίν. 366 ἀρ. 1, 37α), σὲ βάθος 1.95, βρέθηκαν δύο συνανήκοντα συγκολληθέντα ὄστρακα (Π103) ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος ὀλόβαφης κύλικας τοῦ τέλους τῆς ὙΕ ΠΙΓ περιόδου (11ος αἰ. π.Χ.)⁵. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα σὲ βάθος 2 μ. περισυλλέχθηκαν τρία χονδροειδῆ ὄστρακα, ἓνα ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος κωνικῆς κύλικας καὶ ἄλλο ἀπὸ σκύφο (ὁμάδα 183): ὅλα μποροῦν εὐρύτερα νὰ χρονολογηθοῦν στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ εἶναι προφανῆς ὅτι ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ δίνουν χρονολογικὸ ὄριο μετὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ οἰκοδόμησις τοῦ μεγάρου Β, τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ πιθανότερα τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ἐπίχωση βαθύτερα εἶναι ἴδια στρωματογραφικῶς μὲ ἐκείνη πρὸ τῆς «καμπύλης» κατασκευῆς. Ἀποκαλύφθηκε ἡ λεπτὴ στρώσις τοῦ κιτρινωποῦ πυρακτωμένου πηλοῦ καὶ χαμηλότερα τὰ καστανὰ χῶματα μὲ λατύπη, δηλαδὴ τὸ στρώμα 5 τῆς στρωματογραφίας 29 (πίν. 366).

I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

4. FURUMARK, ὁ.π. ἀρ. σχεδ. 282.

5. FURUMARK, ὁ.π. ἀρ. σχεδ. 275.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 38-41)

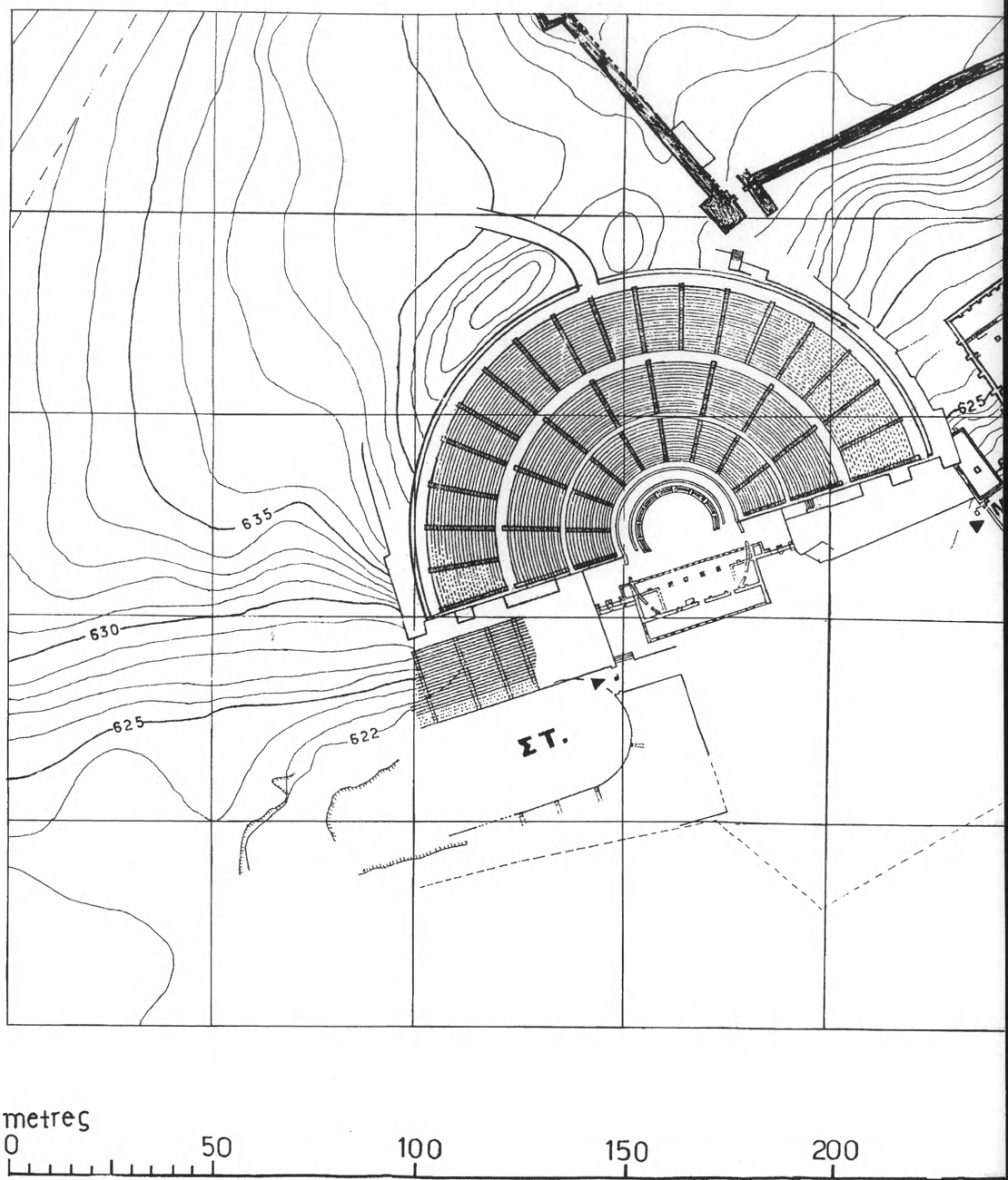
Ἡ ἔρευνα στὴ Δωδώνη κατὰ τὸ ἔτος 2003 συνεχίστηκε ἀπὸ τὶς ὑπογρα-
φόμενες Χρ. Σούλη, Ἄ. Βλαχοπούλου καὶ Κ. Γραβάνη μὲ δαπάνες τοῦ Πανε-
πιστημίου Ἰωαννίνων¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπικεντρώθηκε σὲ δύο τομεῖς: α) στὴν πτέρυγα Ο2 τοῦ
Πρυτανείου καὶ β) στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ (βλ. εἰκ. 1-3, πίν. 38-41).

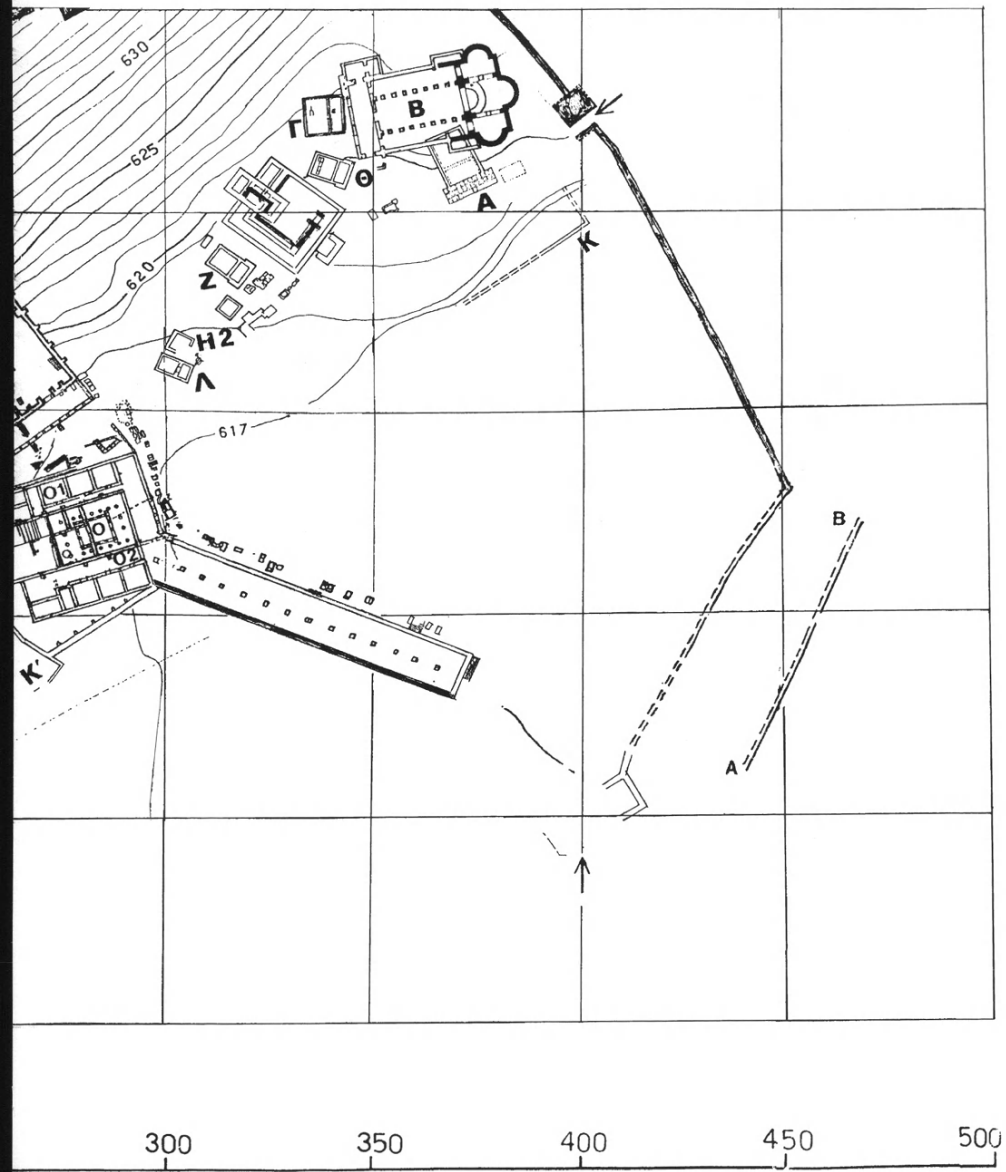
Α. Τὰ ἐξωτερικὰ ὄρια καὶ οἱ ἐσωτερικὲς διαιρέσεις τῆς πτέρυγας Ο2 τοῦ
Πρυτανείου εἶχαν προσδιοριστεῖ μὲ διερευνητικὲς τομὲς κατὰ τὸ 1997².

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος καὶ οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Γ. Βαβλιάκης καὶ Φ. Λύρου. Ἐκπαιδευτή-
καν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννί-
νων: Ν. Ἀνδρουτσοπούλου, Μ. Αὐγερινίδου, Ἄ. Βαγενᾶ, Π. Γεωργόπουλος, Σ. Γκου-
μούδη, Τ. Δωνᾶ, Γ. Ἑκατοδράμης, Μ. Ζαμπάρᾳ, Ἄ. Καλογεροπούλου, Σ. Κάτση, Π.
Καρατζένη, Π. Λιακοπούλου, Κ. Μαρμαρᾶ, Π. Μαχαίρα, Εὐ. Ναῖδου, Μ. Νάκα, Γ.
Νικολαΐδης, Ἑ. Ντιό, Ν. Ευδέα, Β. Παλαιολόγου, Ἄ. Παπαδομανωλάκη, Εὐ. Παπαθα-
νασίου, Δ. Παπακώστα, Μ. Πατιτάκη, Γ. Πετροπούλου, Ἄ. Ρήνα, Ἄ. Σαραντοπούλου,
Ἄ. Σιγλιμῆρης, Δ. Ταραλάγκας, Β. Τσαμάτου, Μ. Τσιριμόνα, Λ. Χατζηδαμianoῦ.

2. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 155-163, εἰκ. 1-3,
πίν. 85-93. Ἦδη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1996, μὲ διερευνητικὲς τομὲς στὸν χῶρο νότια
τῆς κεντρικῆς πτέρυγας Ο τοῦ πρυτανείου, εἶχαν ἐντοπιστεῖ σποραδικὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα
θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκουν σὲ ἀντίστοιχη πτέρυγα μὲ τὴ νεώτερη προσθήκη Ο1, πὺ εἶχε
ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς παλαιότερες ἔρευνες. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Χ. ΣΟΥΛΗ, Α.
ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1996, 228, εἰκ. 1, πίν. 92. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς
παλαιότερων περιόδων στὸ πρυτανεῖο Ο-Ο1 βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1972, 94-98, ΠΑΕ
1973, 87-98, ΠΑΕ 1974, 73-78, ΠΑΕ 1981, 67-71, ΠΑΕ 1982, 85-88, ΠΑΕ 1983,
78-80, ΠΑΕ 1985, 39-44, ΠΑΕ 1987, 118-122, ΠΑΕ 1989, 176-184, ΠΑΕ 1990,
168-169, ΠΑΕ 1992, 155-159.

Εἰκ. 1. Τὸ κυρίως

Δωδώνης, κάτοψη.

Ὅπως διαπιστώθηκε μὲ τὴν ἔρευνα πὺ ἐπακολούθησε³, οἱ τοιχοποιίες πὺ ἐντοπίστηκαν στὸ ἐσωτερικὸ ὄριζαν τὰ δωμάτια α', β', γ', δ', ε' καὶ ζ', κατ' ἀναλογία τῶν δωματίων α, β, γ, δ, ε καὶ ζ τῆς ἀντίστοιχης πρὸς Βορρὰν πτέρυγας Ο1. Ἐπίσης, μὲ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1997-2001⁴, εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὰ δωμάτια τοῦ νοτιοδυτικοῦ καὶ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου τῆς πτέρυγας Ο2 (α', β', γ' καὶ ζ'), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν διάδρομο πρὸ τῶν δωματίων δ' καὶ ε', τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα α καὶ β (ὑψους περὶ τὰ 2 μέτρα)⁵. Τὰ στρώματα αὐτὰ δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου (στρώμα α) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (στρώμα β1-β2). Ἡ ἀνασκαφὴ στοὺς παραπάνω χώρους ἔφτασε ὡς τὸ στρώμα γ, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 167 π.Χ.⁶

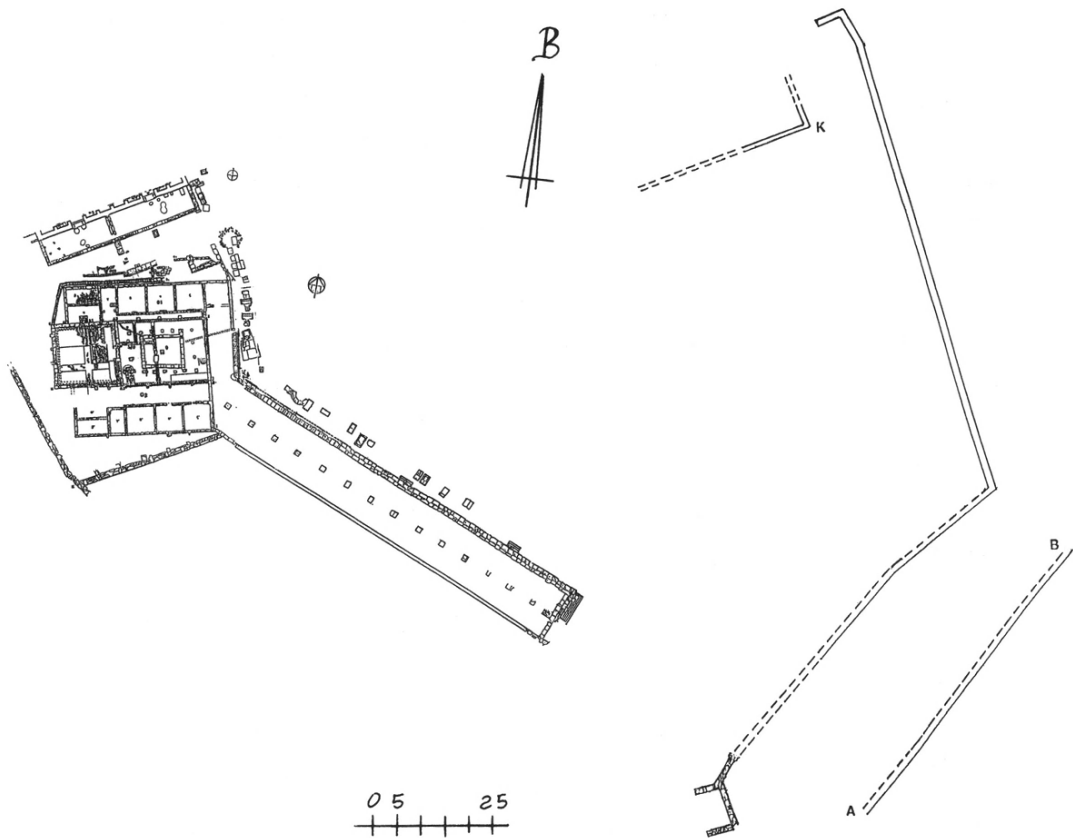
Ἡ φετινὴ ἔρευνα στὴν πτέρυγα Ο2 τοῦ Πρυτανείου ἐπικεντρώθηκε στὰ δωμάτια δ' καὶ ε'. Ἀφαιρέθηκε τὸ ἀνώτερο στρώμα α τῆς ἐπίχωσης καὶ μέρος τοῦ στρώματος β ὡς τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνώτερης σωζόμενης ἐπιφάνειας τῶν δόμων τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῶν δωματίων (πίν. 38α-β). Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ ἔχει συνολικὸ μῆκος περὶ τὰ 10 μέτρα καὶ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς πτέρυγας Ο2. Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἤλθαν ἐπίσης στὸ φῶς καὶ τμήματα τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεων μετὰξὺ τῶν δωματίων δ'-ε' καὶ ε'-ζ' (εἰκ. 2-3). Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν παραπάνω στοιχείων

3. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 143-148, εἰκ. 1-2, πίν. 81-83.

4. Βλ. παραπάνω σημ. 2-3 καὶ Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-151, εἰκ. 1-2, πίν. 85-90, ΠΑΕ 2000, 146-150, εἰκ. 1-2, πίν. 90, Ἔργον 2001, 62-63, ΠΑΕ 2001, 113-117.

5. Γιὰ τὴ στρωματογραφία τοῦ οἰκοδομήματος βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1985, 40-42, ΠΑΕ 1987, 118-120 καὶ Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης, Δ' ἙλλΚερ 1994 (Ἀθήνα 1997) 332-335.

6. Γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. βλ. ΠΟΛΥΒ. 30.15, ΛΙΒ. 45.5-6, ΣΤΡΑΒ. 7.7.3, ΠΛΙΝ. ΗΝ 4.10.39, ΠΛΟΥΤ. Αἰμ. Παῦλ. 29, ΑΠΘΙΑΝ. Ἰλλυρ. 10,9. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ στὴν Ἠπειρο, Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη, Πρέβεζα 1984 (1987) 11-21.

Είχ. 2. Πρυτανεῖο, δυτική στοά, ανατ. πύργος κύριας εισόδου, νότιος περίβολος, επίμηκες οικόδομημα ἐκτὸς περιβόλου (Α-Β), ανατ. περίβολος, ἀναλημματικός τοῖχος (Κ), κάτοψη.

συμπληρώνεται ἡ κάτοψη τοῦ κτιρίου κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (234/33-168 π.Χ.), ἡ ὁποία ἀνήκει στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Πρυτανείου⁷. Ὅπως ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ⁸, στὰ πλαίσια οἰκοδομικοῦ προγράμματος τῆς πρώιμης περιόδου τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν, στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τοῦ Πρυτανείου Ὁ προστίθενται οἱ δύο πτέρυγες Ο1 καὶ Ο2, οἱ ὁποῖες χρησίμευαν κυρίως ὡς καταγώγιο.

Λόγοι ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀνάδειξη τοῦ κτιρίου καὶ τὴν αἰσθητικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου, ὀδήγησαν στὴν ἀφαίρεση τῶν ἀντίστοιχων ἐπιχώσεων νότια τῶν δωματίων δ' καὶ ε', δηλαδὴ ἐκτὸς τῆς πτέρυγας Ο2 ὡς τὸ νότιο περίβολο τοῦ Ἱεροῦ. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος α καὶ μέρους τοῦ στρώματος β ἀποκαλύφθηκε καθ' ὕψος τμήμα τοῦ νεώτερου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ⁹, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους δόμους καὶ φέρει ἀντηρίδες κατὰ διαστήματα (εἰκ. 2-3, πίν. 38α-β). Συγκεκριμένα ἤλθαν στὸ φῶς 4 ἀντηρίδες, τοποθετημένες σὲ ἀπόσταση 4.40-5 μ. Ἀπὸ τὸν νότιο περίβολο τοῦ Ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκαν οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι.

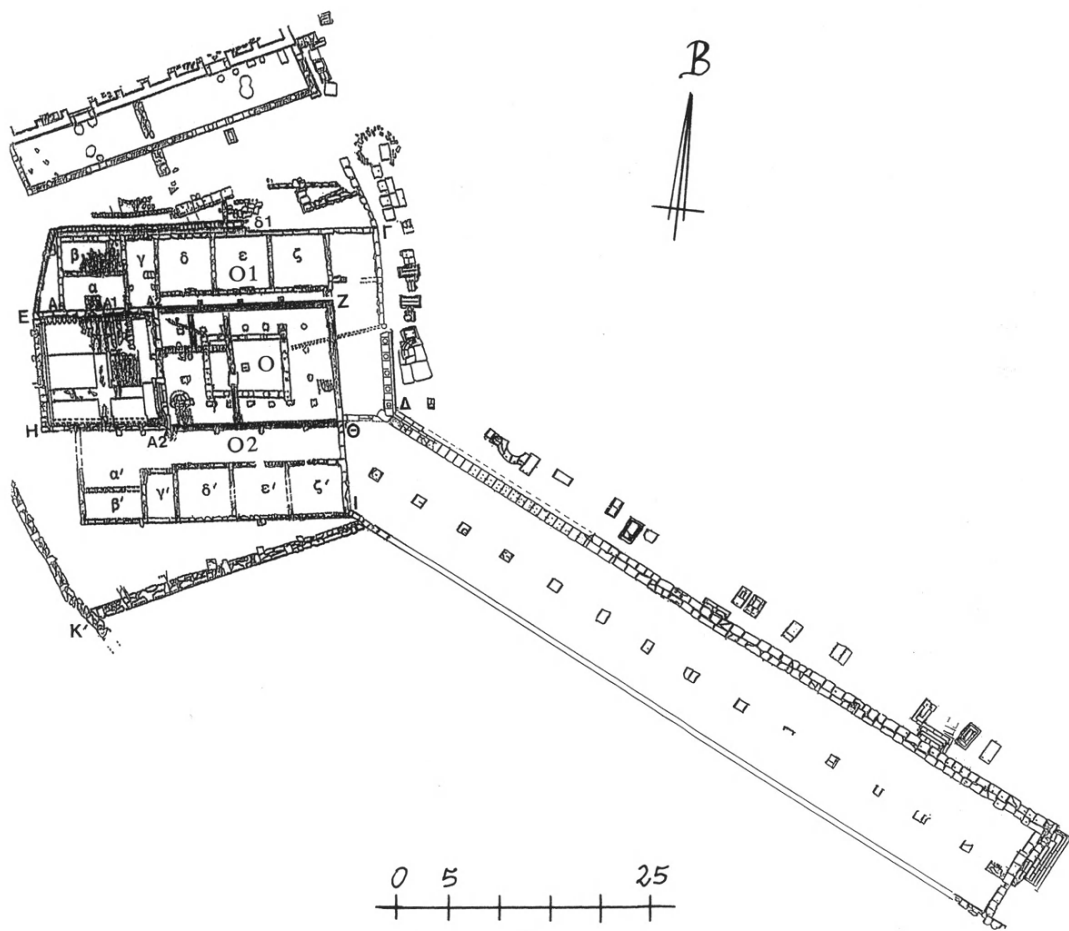
Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν παραπάνω στρωμάτων, κυρίως τοῦ β, στοὺς τομεῖς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πτέρυγας Ο2, προέρχονται πολλὰ κινητὰ εὐρήματα¹⁰, κυρίως κεραμικῆ. Μεταξὺ αὐτῶν ἀπαντοῦν ἐπίσης ἀγνύθες,

7. Γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτιρίου καὶ τὴ χρήση τοῦ χώρου βλ. S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly, 1996* (Paris 1999) 149-159, πίν. 2, 4 α-β, 7.

8. Βλ. παραπάνω σημ. 2-4.

9. Γιὰ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ (ἀρχαιότερο καὶ νεώτερο): Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ - Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης*, Α. Ἱερὰ Οἰκία, *ΑΕ* 1959, 18, σημ. 3, πίν. 4, εἰκ. 15, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης*, *ΑΔ* 16, 1960, 13, πίν. 6, ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1966, 80-81, *ΠΑΕ* 1973, 89-90, *Τὸ Ἔργον* 1966, 83, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς* (Ἰωάννινα 1998) 78-80.

10. Ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ τὴν πτέρυγα Ο2 βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1997, 160, ὅπου στὶς σημ. 6-9 καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία κατὰ κατηγορίες εὐρημάτων (κεραμώσεις στέγης, κεραμικῆ, ἀγνύθες, κ.ἄ.). Πρβ. ἐπίσης καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος β, ἀπὸ τὴν πτέρυγα Ο1. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, *ΠΑΕ* 1987, 121-122.

Είχ. 3. Πρυτανείο και δυτική στοά, κάτοψη.

ἀπότμημα εἰδωλίου, κέραμος μὲ σφράγισμα ΔΙΟ[Σ ΝΑΟΥ]¹¹, ὀπτόπλινθοι, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων, μολύβδινα, σιδερένια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα, καθὼς καὶ δεκαεπτὰ χάλκινα νομίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ρωμαϊκὰ ἀσσάρια.

Β. Στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκαν οἱ τελευταῖες τέσσερις πρὸς Νότον βάσεις (θεμελιώσεις) κίωνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἡ 11η, 12η, 13η καὶ 14η. Ὡς ἐκ τούτου, διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία ἀποτελεῖται συνολικὰ ἀπὸ 14 κίονες μὲ μετακίονιο διάστημα 4.30 μ. Ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ¹², τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ ἀνέρχεται σὲ 79 μέτρα (μῆκος στερεοβάτη ἀνατολικῆς πλευρᾶς) καὶ τὸ πλάτος τῆς σὲ 10.50 μέτρα.

Στὸ ὕψος τῆς 11ης βάσης τοῦ κίονα, σὲ κάθετη διερευνητικὴ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἐντοπίστηκε νεώτερη κατασκευὴ-τοιῶχος, ποὺ συνεχίζεται καὶ ἐκτὸς τῆς στοᾶς πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ποικίλο δομικὸ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἀπαντοῦν δύο θραύσματα σφονδύλων κίωνων ἀπὸ ψαμμιτόλιθο καὶ τμῆμα πλάκας ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, διαστάσεων 0.26×0.23 μ., τὸ ὁποῖο διασώζει ἀπόσπασμα ἐπιγραφῆς μὲ εὐανάγνωστα γράμματα (πίν. 406):

11. Κεραμίδες μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν πτέρυγα Ο1 τοῦ πρυτανείου· βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1981, 70, ΠΑΕ 1985, 41, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Τὰ σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, 1991*, ed. N. Winter, *Hesperia Suppl. XXVII*, 1994, 195-200. Γιὰ κεραμίδες μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα ἀπὸ τὴν πτέρυγα Ο2 βλ. ἐπίσης Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 149-150, πίν. 85γ, οἱ ἴδιες, ΠΑΕ 1999, 150, πίν. 876, 88α.

12. Ἐρευνες στὴ δυτικὴ στοὰ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τίς ὑπογράφουσες ἀπὸ τὸ 1997. Βλ. Χρ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, εἰκ. 1-3, πίν. 916, ΠΑΕ 1998, 143-146 καὶ 150, εἰκ. 1-2, πίν. 84, 85α καὶ 86α, ΠΑΕ 1999, 153-154, εἰκ. 1-2, πίν. 85-86α, 91, 93, ΠΑΕ 2000, 145, 149-150, εἰκ. 1-2, πίν. 95, Ἔργον 2002, 43-44, 82.

[A]NIO
 EYPHSE EN TΩI [Δ]
]ΣΣΩΝ ΑΥΤΟΥ ΠΑΡΕ
 [N]ΤΑΙ ΑΓΟΡΑΙ ΚΡΙΘΗΜΕ[N]
 5 [ΛΙ]ΜΝ[A]ΙΑΣΚΑΙ[Λ]
 [EIMEN]

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα τῆς νεώτερης τοιχοποιίας συνεχίστηκε ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς στοᾶς, προκειμένου νὰ διευκρινισθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ κατασκευὴ πού ἔβαινε σὲ ἀρχαιότερο τοῖχο, πιθανὸν τὸ χῶρισμα πού διαγράφεται ἐντὸς τῆς στοᾶς στὸ σχέδιο τοῦ Καραπάνου¹³. Ὅμως ἡ ἐμφάνιση στρώματος καταστροφῆς μὲ κεράμους καὶ πλίνθους δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα σὲ βάθος, ὥστε νὰ ἔχουμε σαφὴ εἰκόνα τῆς μεταγενέστερης αὐτῆς ἐπέμβασης, ἡ ὁποία πιθανότατα ἔγινε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν τομέα τοῦ νεώτερου τοίχου προέρχεται χάλκινη συμπαγῆς-χυτὴ κεφαλὴ ταύρου μὲ ἴχνη προσήλωσης στὸ πίσω μέρος. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν, μεταξύ ἄλλων, χάλκινη αἰχμὴ βέλους, σιδερένιο ἐγχειρίδιο καὶ χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς (τομέας τῶν βάσεων) τὰ εὐρήματα εἶναι λιγοστά, κυρίως ὄστρακα ἀγγείων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὀρισμένα προϊστορικοῦ τύπου. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται καὶ τμῆμα πήλινου ἡμικίονα¹⁴.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς, σὲ ἀπόσταση 21.30 μ. νότια τῆς δίβαθμης κλίμακας πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ περὶ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς κατὰ τὸ 2002¹⁵, ἀποκαλύφθηκε καὶ νέα κλίμακα. Ἀπὸ τὴ νεώτερη, νοτιοανατολική, κλίμακα ἀποκαλύφθηκαν πλήρως οἱ δύο ἀνώτεροι ἀναβαθμοὶ καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τρίτου (εἰκ. 2-3, πίν. 41). Ὁ ἀνώτερος ἀναβαθμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο λίθους καὶ ἔχει συνολικὸ μῆκος 2.12 μ. Οἱ δύο

13. C. KARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 22-24, πίν. III, 7.

14. Πήλινοι ἡμικίονες εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς στὸ Βουλευτήριο, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται καὶ τὰ θραύσματα κίωνων ἀπὸ ψημένα τοῦβλα πού βρέθηκαν στὴν «αἰτωλικὴ ἐπίχωση» τοῦ κτιρίου Μ. Σχετικὰ βλ. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 150-151, Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγὸς (Ἰωάννινα 1998) 62-64.

15. Ἔργον 2002, 43, εἰκ. 38, ΠΑΕ 2002, 82-83.

ἄλλοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓναν λίθο συνολικοῦ μήκους 2.45 μ. (ὁ ἐνδιάμεσος) καὶ 2.60 μ. (ὁ κατώτερος).

Ἀνατολικά καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν κλίμακα, ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δευτέρου ἀναβαθμοῦ καὶ κάτω, ἀποκαλύφθηκε στρῶμα καταστροφῆς μὲ πεσμένους λίθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπαντοῦν σφόνδυλος (διαμέτρου 0.65 μ.) καὶ δύο θραύσματα κίονα ἀπὸ ψαμμιτόλιθο, καὶ πιθανότατα τμήμα θραυσμένου βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ἐπίσης ἦλθε στὸ φῶς τμήμα πρόχειρου τοιχίου, κάθετο στὸν τρίτο (κατώτερο) ἀναβαθμὸ (πίν. 41). Ἐξαιτίας τῆς αὐτῆς κατασκευῆς καὶ τῶν ἀνευρεθέντων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων δὲν συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα, ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἢ ὄχι τέταρτου ἀναβαθμοῦ.

Οἱ τρεῖς, καὶ πιθανότατα τέσσερις ἀναβαθμοὶ τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας, ἀντὶ γιὰ τοὺς δύο τῆς βορειοανατολικῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἕξι ἀναβαθμῶν στὴ μνημειακὴ κλίμακα τῆς νότιας πλευρᾶς, πού ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης κατὰ τὸ 2002¹⁶, ἀποτελοῦν σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κλίση τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους πρὸς Νότον. Τὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος ὑποδηλώνεται ἐξἄλλου καὶ ἀπὸ τὴν ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῶν βάθρων, τὸ ἐπίπεδο τῶν ὁποίων παρουσιάζει μεγαλύτερο βάθος πρὸς τὰ νότια. Ὡς ἐκ τούτου, κατὰ τίς φετινὲς ἔρευνες δὲν ἀποκαλύφθηκαν βάθρα, πιθανότατα ἐπειδὴ βρίσκονται σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἔφθασε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, βάθρα ἀναμένονται ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ πιθανοῦ τέταρτου ἀναβαθμοῦ τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας ἀνόδου.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ τομέα πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακας μνημονεύονται πῆλινα στηρίγματα κλιβάνου¹⁷, σπαράγματα χάλκινων ἀνδριάντων, καὶ ὑπολείμματα λιωμένου χαλκοῦ, τὰ ὁποῖα πιθανὸν ὑποδηλώνουν τήξιν χαλκοῦ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἱεροῦ ἢ τὴν ἐγκατάλειψή του.

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

16. Βλ. παραπάνω σημ. 15.

17. Σχετικὰ βλ. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2002, 85.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ*

(Πίν. 42-48)

Στήν Μινώα Ἀμοργοῦ, χάρις στήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καί τῶν Ἰδρυμάτων «Σταῦρος Σ. Νιάρχος» καί Σταματίου Δεκόζη Βούρου, συνεχίστηκαν οἱ ἐτήσιες ἐργασίες ἀποψίλωσης καί καθαρισμοῦ τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων, ἡ συντήρηση καί ἡ σχεδιαστική ἀποτύπωση, καθῶς καί ἡ περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφική ἔρευνα.

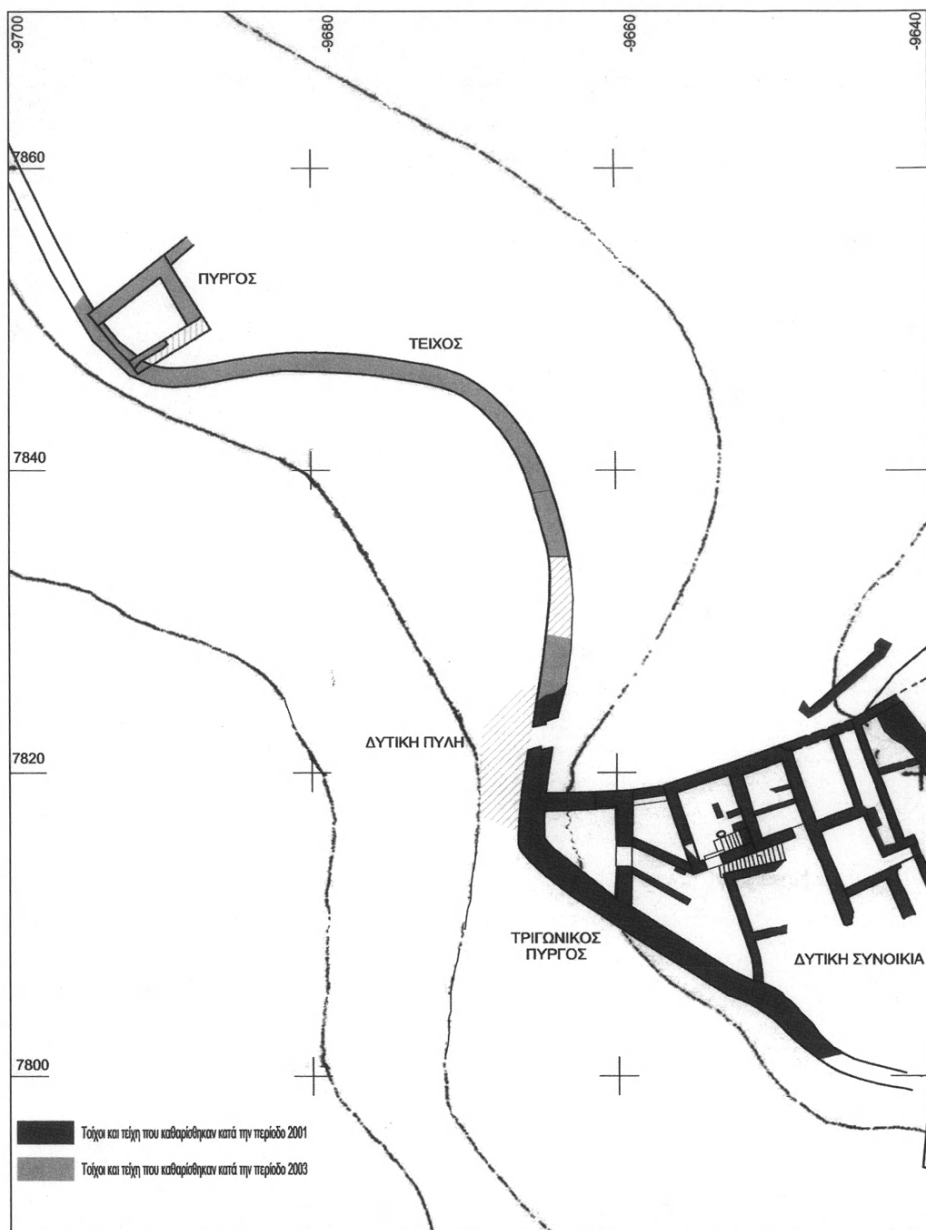
Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ

Στοὺς ἀνεσκαμμένους χώρους, ἀπὸ τὴν πτώση ὄγκων χωμάτων ποὺ προκάλεσαν οἱ χειμωνιάτικες βροχές, καταχώστηκαν ἐν μέρει τὰ περισσότερα οἰκοδομικὰ λείψανα καί κατέρρευσαν ὀρισμένες στρωματογραφικὲς παρειές στήν Κάτω πόλη καί στήν Δυτικὴ πύλη¹. Κατὰ τὴν προσεκτικὴ ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων σχεδιάστηκαν ἐκ νέου οἱ στρωματογραφικὲς παρειές στοὺς ἀνασκαφικοὺς μάρτυρες καί συγκεντρώθηκαν κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν, ὅπως θραύσματα ἀγγείων, εἰδωλίων, λύχνων, πίθων, καί ἄλλα (πίν. 42α-ς').

Σημαντικὰ εὐρήματα περισυλλέγησαν (πίν. 42ζ) καί κατὰ τὴν κοπὴ τῶν αὐτοφυῶν ἐκτὸς τῶν περιφραγμένων χώρων κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν μονοπατιῶν πρόσβασης στήν Κάτω πόλη, στήν ἀκρόπολη καί στὸ τεῖχος.

* Θερμές εὐχαριστίες ἐκφράζω σὲ ὅλους τοὺς χρηματοδότες.

1. Ἔργον 2001, 68, εἰκ. 67-70, ΠΑΕ 2001, 124 κέ. εἰκ. 1, πίν. 75, α-β. Λ. Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργός Ι – Ἡ Μινώα, Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καί ἡ μείζων περιφέρεια (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 228, 2002) 271 κέ. εἰκ. 253 α-δ.

Εἶκ. 1. Τὸ βόρειως τῆς δυτικῆς πύλης ἀποκαλυφθέν τμήμα τοῦ ὄχυρωτικοῦ τοίχου μετὸν “πύργο” (σχ. Γ.Π. Ἀντωνίου).

Ἀνασκαφή

Ἡ ἀνασκαφή διεξήχθη στὴν Δ. κλιτὺ τοῦ βουνώδους λόφου στὸν ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένο ἀγρό, σήμερα βοσκότοπο, μὲ τὴν συναίνεση τοῦ ἰδιοκτήτου κ. Δημητρίου (Μέμου) Γιαννακοῦ. Οἱ διερευνητικές τομές² ἀπέβλεψαν στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐπιφανειακῶς μὴ ὄρατοῦ τμήματος τοῦ τείχους βορείως τοῦ τριγωνικοῦ πύργου³ καὶ τῆς παρακείμενης δυτικῆς πύλης (πίν. 43α-β).

Σὲ ἐλάχιστο βάθος ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ (πίν. 43β), καὶ σὲ ἱκανὴ ἀπόσταση Β-ΒΔ τῆς Δυτικῆς πύλης καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν νεώτερο, μισογρεμισμένο χωραφότοιχο ἀποκαλύφθηκε πλήρως, τὸ ἐλλείπον, ἐλαφρῶς καμπυλόσχημο τμήμα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου (εἰκ. 1). Στὴν βόρεια ἀπόληξή του⁴, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἀρχαῖο τεῖχος σώζεται κατὰ χώραν καὶ ἡ ἐξωτερική του πλευρὰ εἶναι θεατὴ κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο, ὑψηλὸ χωραφότοιχο (πίν. 44α), ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιο κτίσμα (εἰκ. 1-2, πίν. 44β), ἐνσωματωμένο στὸ τεῖχος. Πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ τῆς μελέτης ὄλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ νὰ ὀριστοῦν ἐπακριβῶς οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις, καθὼς καὶ ἡ ἀρχικὴ χρῆση τόσο τοῦ ὀρθογωνίου κτίσματος ὅσον καὶ τῶν μεταγενεστέρων, πενιχρῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων· πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἀμυντικὸ “πύργο” κτισμένο στὴν ἐσωτερικὴ παρεὰ τοῦ τείχους, “θέση ἀσυνήθιστη”⁵ σὲ ὀχυρώσεις.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς διερευνητικὲς τομές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαπίστωση τῆς πρὸς Β πορείας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ἐπιβεβαίωσαν παλαιῆς διαπιστώσεις γιὰ τὴν δομὴ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου καὶ τὴν βαθμιδωτὴ θεμελίωσή του στὸν ἀνώμαλο ριζιμιὸ βράχο (πίν. 45α), τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ὁποίου ἀσφαλῶς ἐπέβαλε τὸ ἐλαφρῶς καμπύλο σχῆμα του (βλ. εἰκ. 1).

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν χρονολόγησή τῆς κατασκευῆς καὶ

2. Ἐγιναν 13 τομές (ἀρ. 1/03-13/03)· στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν οἱ φοιτητές: Κατερίνα Μπούρα, Δ. Βλαχᾶκος, Ἀναστασία Λουδάρου, Λυδία Γαϊτάνου, Ἔφη Ρομποτῆ, Νικ. Νίκας, Νικ. Πάσσαρης καὶ Ἰωάν. Κοντογιάννης.

3. Ἔργον 2001, 68, εἰκ. 67-70. ΠΑΕ 2001, 122-123 εἰκ. 2, ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ἔ.ἀ. (σημ. 1) 2002, 271 εἰκ. 253α.

4. Στὶς τομές 10, 11, 12 καὶ 13/03.

5. Σχετικά βλ. Β. ΠΕΤΡΑΚΟ, Ἔργον 2003, 60.

τὴν διάκριση οἰκοδομικῶν φάσεων συνάγονται καὶ ἀπὸ τὸν στρωματογραφικὸ ἔλεγχο στὶς ἀδιατάρακτες στρώσεις τοῦ ἑξισωτικοῦ γεμίσματος καὶ τῆς ὑποθεμελίωσης. Ἔτσι, μολονότι δὲν ἔχει δλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων, ἀπὸ τὴν διαστρωμάτωση τῆς χρονολογήσιμης κεραμικῆς διαπιστώνεται ἡ συνεχῆς χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὴν Ρωμαιοκρατία· δὲν λείπουν ὅμως καὶ οἱ ἐνδείξεις ζωῆς στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ὅπως ἀπολεπίσματα καὶ θραύσματα πυρήνων καὶ λεπίδων ὀψιδιανοῦ, καθὼς καὶ ὄστρακα χειροποίητης κεραμικῆς.

Τὰ περισσότερα εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνώτερες, διαταραγμένες, μικροῦ πάχους στρώσεις καλλιέργειας τοῦ χωραφιοῦ χρονολογοῦνται στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους (πίν. 46α)· λιγοστὰ ἀντικείμενα⁶ χρονολογούμενα στὴν Ρωμαιοκρατία, ἕως καὶ τὸν ὄψιμο 3ο μ.Χ. αἰ. μαρτυροῦν γιὰ τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο ζωῆς. Ἀντιθέτως, ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς κατώτερες, ἀδιατάρακτες στρώσεις χρονολογεῖται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (πίν. 46β), στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο (πίν. 46γ) καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους (πίν. 46δ).

Πρόσθετες, ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ζωὴ στὸν χώρο κατὰ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία ἔδωσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μέσα στὸ πυργοειδὲς ὀρθογώνιο κτίσμα στὴν Β ἀπόληξη τοῦ καμπυλόσχημου ὀχυρωτικοῦ τοίχου (εἰκ. 1-2, πίν. 446). Χάρis στὴν εὕρεση κεφαλῆς μικροῦ μαρμαρίνου εἰδωλίου⁷ (πίν. 47α), τοῦ λεγόμενου τύπου Δωκαθισμάτων⁸, κατέστη δυνατὴ ἡ χρονολόγηση στὴν 3η π.Χ. χιλιετία καὶ τῶν συνευρημάτων: θραύσματα ὀψιδιανῶν⁹ καὶ λίθινου τριπτῆρος¹⁰, ἀκέραη λίθινη αἰχμὴ βέλους¹¹ (πίν. 47β), ἀπότμημα θαλασσίου ὄστρέου¹²,

6. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ὑάλινα ἀρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Γ951-959.

7. Ἄρ. εὐρ. ἀνασκαφῆς Μ03/Λγ951· διαστ. μέγ. ὕψ. 0.043 μ., μέγ. πλ. 0.04 μ. καὶ μέγ. πάχ. 0.245 μ.

8. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑ, Κυκλαδικά, ΑΕ 1898, σ. 154-155 καὶ ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ἔ.ἀ. (σημ. 2), 10 σημ. 32, σ. 12 εἰκ. 11-12.

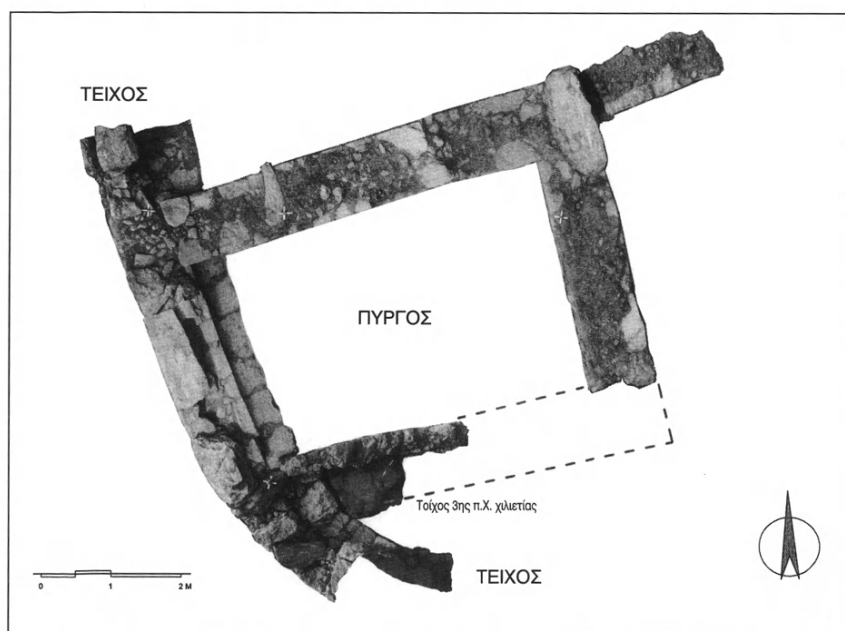
9. Τομὴ 10, ἀρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Οψ972 (τομὴ 10) καὶ τομὴ 11, Οψ976.

10. Τομὴ 11. Ἄρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Λερ952· διαστ. > σωζ. μῆκ. 0.145 μ., πλ. 0.1343 καὶ πάχ. 0.05 μ.

11. Τομὴ 11. Ἄρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Λερ951· διαστ. > σωζ. μῆκ. 0.03 μ., πλ. 0.103 μ., μέγ. πάχ. 0.076 μ.

12. Ἄρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Ο952· διαστ. σωζ. ὕψ. 0.028 μ., πλ. 0.021.

καθώς καὶ εὐάριθμα ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων. Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ὀρθογώνιο κτίσμα δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, ἱκανὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων κινητῶν εὐρημάτων μὲ τὰ σωζόμενα λείψανα τοῦ τοίχου (εἰκ. 2). Τὴν ὑπόθεση αὐτὴν στηρίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαφορτικὴ σύσταση καὶ τὴν ὕφὴ τῶν χωμάτων τῆς στρώσης, ἡ δομὴ, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ μορφή τῶν λίθων τοῦ σωζομένου τμήματος τοῦ τοίχου. Παρόλον ὅτι ἀκόμα δὲν γνωρίζομε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ἐὰν τὰ λείψανα αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι σύγχρονα μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ πράγματι χρονολογοῦνται στὴν 3η π.Χ. χιλιετία, ἐπισημαίνομε, ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφικὴ τομὴ στὸν χώρο Δ τῆς Δυτικῆς πύλης ἀπτὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἔως τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων,

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ “πύργου” μὲ τὸν ὑποκείμενο τοῖχο τῶν προϊστορικῶν χρόνων (ὑπὸ Γ.Π. Ἀντωνίου).

καθώς καὶ θραύσματα πυρήνων ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ, πού βρίσκονται σκόρπια στό χωράφι καὶ στίς ἀνώτερες στρώσεις¹³, ἐπιφανειακές καὶ καλλιέργειας, δὲν εἶχαν ἐντοπιστεῖ μὲ βεβαιότητα λείψανα προϊστορικῶν χρόνων.

Διαμόρφωση τοῦ χώρου καὶ ἐρευνητικὴ τομὴ δυτικὰ τῆς Δ πύλης

Στὸν κατωφερὴ χῶρο ἔμπροσθεν τῆς πύλης καὶ ΒΔ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου (πίν. 456), μετὰ ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καὶ ἀρίθμηση τῶν πεσμένων λίθων, ἔγινε προσεκτικὸς ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς· ἀφαιρέθηκαν τὰ χῶματα καὶ ὀρισμένοι κρεμάμενοι λίθοι πού εἶχαν κυλήσει ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ τὸν τριγωνικὸ πύργο, καὶ διαλύθηκαν τὰ νεώτερα, μισογκρεμισμένα ἢ προχειροκτισμένα ἀναλημματικὰ καὶ προστατευτικὰ τοιχάρια¹⁴. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ συγκεντρώθηκαν κινητὰ εὐρήματα διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν, κυρίως θραύσματα ἀπὸ ἀνθεκτικὰ ἄβαφα πήλινα χρηστικὰ σκεύη, ὅπως λεκανίδες, πίθοι (πίν. 47γ), ἀλλὰ καὶ μικρὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀνάγλυφους σκύφους ἐλληνιστικῶν χρόνων, καθὼς καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς¹⁵ (πίν. 47δ).

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἀρκετῶν θραυσμάτων κεράμων, τυπολογικὰ ὅμοιον μὲ ἐκεῖνα πού βρέθηκαν τόσον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δ πύλης (2001), ὅσον καὶ στὴν πλησίως τῆς πύλης ἐφετινὴ τομὴ 1/03.

Ἐν συνεχείᾳ, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ θέση τοῦ δρόμου πρόσβασης στὴν Δυτικὴ πύλη, ἀνοίξαμε δοκιμαστικὴ τομὴ σὲ ἀπόσταση 4 μέτρων δυτικὰ ἀπὸ τὴν Ν παραστάδα τῆς πύλης (πίν. 48). Μολονότι ἀπὸ τὴν κατὰ στρώσεις ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τὸν σχολαστικὸ στρωματογραφικὸ ἔλεγχο πού ἔγινε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Κατ. Μπούρα, προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, καὶ

13. Βλ. ἀρ. κατ. ἀνασκαφῆς Μ03/Οψ951, α-ε, 952-979.

14. Οἱ ἀριθμημένοι λίθοι τοποθετήθηκαν μαζί μὲ τοὺς ἐντὸς τοῦ περιφραγμένου χώρου, ΒΑ τῆς Δ πύλης· οἱ “ἀνώθυμοι” λίθοι πού προῆλθαν ἀπὸ τὴν διακριτικὴ διαλογὴ κατὰ τὴν διάλυση τῶν τοιχαρίων, μολονότι ἀσφαλῶς ἀνήκουν στὸν ἀρχαῖο ὀχυρωτικὸ τοῖχο, μεταφέρθηκαν στό παρακείμενο χαμηλότερο ἄνδρρο ΒΔ τῆς πύλης, καὶ κτίστηκαν μὲ ἐνδειξη προσέλευσης δίπλα στὴν ὑπάρχουσα ξερολιθιά.

15. Μ03/Λε951, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.042 μ., πλ. 0.784 μ.

πιθανῶς ἀναγνωρίζεται ἐπίπεδο κυκλοφορίας¹⁶, πιστεύω ὅτι ἡ ἀπουσία βαθμίδων ἔμπροσθεν τῆς Δ πύλης ἐπιβάλλει τὴν ἀναζήτηση τοῦ δρόμου πρόσβασης στὴν πύλη στὸν κατωφερὲ βράχο ἐπὶ τοῦ ὁποίου στὰ Δ καὶ ΝΔ διακρίνονται κατὰ τόπους τεχνητὰ λαξεύματα.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

16. Στὴν στρωματογραφικὴ παρεὶά διακρίνονται δέκα στρώσεις <10> ποὺ ἀποτελοῦν πέντε στρώματα (I)-(V): οἱ ἀνώτερες στρώσεις <1> ἕως <5> ἀνήκουν σὲ ἓνα ἐνιαῖο στρώμα (I), ἀπὸ τὴν σύσταση τοῦ ὁποίου συνάγεται ὅτι χρονολογικὰ σχετίζεται μὲ τὴν κατάρρευση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τριγωνικοῦ πύργου καὶ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου. Στὰ ὑποκείμενα στρώματα (II) καὶ (III), σώζονται μαρτυρίες τῆς καταστροφῆς, ὅπως ξυλάνθρακες καὶ κατεργασμένοι, κατακομματιασμένοι λίθοι. Ἡ ὑφή τῶν σκληρῶν φαιόχρωμων χωμάτων στὸ στρώμα (IV) ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ἀναγνώρισης ἐπιπέδου κυκλοφορίας στὴν ἀρχαιότητα. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ὑφή τῶν χωμάτων καὶ τὴν παντελὴ ἀπουσία ὀστράκων, τὸ κατώτατο στρώμα (V), εἶναι “παρθένο ἔδαφος”.

11. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 49-58)

Ἡ ολοκλήρωση τῆς συντήρησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἀποτέλεσε τὸν στόχο τῆς τελευταίας περιόδου τῶν ἐργασιῶν, πού πραγματοποιήθηκαν τὸ 2003 (πίν. 49α). Οἱ ἐργασίες εἶχαν διάρκεια τεσσάρων ἐβδομάδων καὶ ολοκληρώθηκαν μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν συνασκαφῶν P. Muhly καὶ Γ. Παπασάββα, τοῦ ἀρχιτέκτονα Ν. Ζαρίφη καὶ τοῦ συντηρητῆ μνημείων Κ. Νικάκη. Ἀποτελεσματικὴ ἦταν ἡ συνδρομὴ τῶν ἐξειδικευμένων στὸ σκάψιμο ἐργατῶν Σπ. Παχάκη καὶ Στ. Καλαθάκη, καθὼς μικρῆς κλίμακας ἀνασκαφικὴ ἔρευνα χρειάστηκε νὰ προηγηθεῖ τῆς ἀναστήλωσης ὀρισμένων τοίχων. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἔργου ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.

Α. Ὅλες οἱ ξερολιθιές, πού εἶχαν ἀπομείνει γιὰ νὰ ἀντιστηρίζουν τὶς χαλαρὲς ἐπιχώσεις ὅπου ἐδράζονταν τοῖχοι κτιρίων ἀφαιρέθηκαν· παρέμειναν μόνο ὅσες διασφαλίζουν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τὶς ἄσκαφτες ἐπιχώσεις στὴν περιφέρεια τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Ἡ ἀπομάκρυνσή τους μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ, ὅταν καὶ ἂν κατασκευασθεῖ στέγαστρο γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἀνασκαμμένες ἀνάμεσα στοὺς τοίχους ἐπιφάνειες ἐπικαλύφθηκαν μὲ ἀμμοχάλικο καὶ ἀνανεώθηκε ἡ ἐπίστρωση τῆς ἄμμου, πού ἐκάλυπτε τὰ πιὸ εὐπαθῆ στίς δυσμενεῖς καιρικῆς συνθῆκες πλακόστρωτα καὶ τὰ ἐπιχρισμένα μὲ κονίαμα δάπεδα (πίν. 49β). Μὲ αὐτὰ τὰ μέτρα προστασίας διασφαλίστηκε ἡ εὐστάθεια τῶν τοίχων καὶ δίνεται καθαρὴ εἰκόνα στὸν ἐπισκέπτη γιὰ τὰ 13 ἐπάλληλα οἰκοδομικὰ προγράμματα (πίν. 50-51), πού ἀντιστοιχοῦν στὴ συνεχῆ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.

Γιὰ νὰ ολοκληρωθεῖ τὸ ἀνωτέρω πρόγραμμα στὴ διάρκεια τῶν τεσσάρων ἐβδομάδων ἐφαρμόστηκαν δύο μέθοδοι. Σύμφωνα μὲ τὴ μία ἀρμολογοῦνται οἱ λίθοι τῶν κατώτερων σειρῶν τῆς ξερολιθιάς, κτίζονται οἱ δύο ἢ τρεῖς ἀνώτερες

σειρές της με στέρεο συνεκτικό ὕλικό και ἐπικαλύπτεται ἡ ὄρατῆ ἐπιφάνειά της με σοβά, χρώματος παρεμφεροῦς με τὸ χρώμα τῆς πλησιόχωρης φυσικῆς ἐπίχωσης. Σύμφωνα με τὴ δεύτερη μέθοδο, πού εἶναι ἰδιαίτερα χρονοβόρα και ἔχει ἐφαρμοστῆ στοῖ ἱερὸ ἐπὶ σειρά ἐτῶν, ἡ ξερολιθιά διαλύεται, σκάβεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο ἐπίχωση κυμαινόμενου πάχους 15-30 ἐκ., ἀνάλογα με τὰ φορτία τοῦ πρὸς ὑποστήριξη τοῖχου, και στοῖ κενὸ τῆς σκαμμένης ἐπίχωσης χτίζεται τοιχίό πού εἰσέρχει κατὰ 3 ἐκ. τῆς ὄρατῆς ὄψης τοῦ τοῖχου.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τίς δύο μεθόδους ἐφαρμόστηκε σὲ ὅσες περιπτώσεις ἡ παρεμβαλλόμενη ἐπίχωση ἀνάμεσα στοὺς ἐπάλληλους τοίχους οἰκοδομημάτων διαφορετικῆς ἐποχῆς δὲν καλύπτει καιρία δομικά στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ὑποκειμένου κτιρίου. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση ἢ στὴν περίπτωση, πού ἡ στήριξη τοῦ ὑπερκειμένου τοῖχου χρειάζεται στέρεη ὑποδομὴ ἀκολουθεῖται ἡ δεύτερη διαδικασία. Ἡ ἐφαρμογή της προϋποθέτει ὅτι τὸ σκάψιμο τῆς ἐπίχωσης γίνεται με ὄδηγὸ τὴ στρωματογραφία τῶν ἀνασκαφικῶν τομῶν, πού ἔχουν ἤδη γίνει στοῖν χώρῳ ὅπου βρίσκονται οἱ πρὸς ὑποστήριξη τοῖχοι, σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Πρὶν ἀναφερθῶν τὰ σημαντικότερα γιὰ τὴν ἔρευνα ἀποτελέσματα, πού προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δεύτερης μεθόδου στερέωσης - ἀναστήλωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ἐπισημαίνονται κάποιες μικρῆς κλίμακας ἐργασίες συντήρησης. Πολλοὶ τοῖχοι ἀρμολογήθηκαν γιὰ δεύτερη φορά, γιατί οἱ χιονοπτώσεις και ὁ πάγος εἶχαν ἐπιφέρει τὴ ρηγματώση τοῦ συνεκτικοῦ ὕλικου, πού ἀντικαθιστᾶ τὴ λάσπη τῶν ἀρμῶν τῶν λίθων. Ἀνασυντάχθηκε ἐπίσης ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 2 και 2A τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U (πίν. 52a), πού κινδύνευε νὰ καταρρεύσει ἀπὸ τίς πιέσεις τῆς ἀσκαφτικῆς ἐπίχωσης ἐπάνω στὴν ὁποία ἔχει κτιστῆ ὁ βωμὸς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 50-51, ὄρθογ. Λ49-50).

Β. Στὴν περιοχὴ τῶν ὀρθογωνίων Η-Θ 50-51 (πίν. 50-51) ἐκκρεμοῦσε ἀπὸ τὸ 2002 ἡ ἐπανατοποθέτηση σὲ πλάκα-δοκὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ὑπομινωικοῦ-πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L, γιατί δὲν ἐπαρκοῦσε τὸ χρονοδιάγραμμα τοῦ περσινοῦ προγράμματος ἐργασιῶν¹. Γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἀγκύρωση

1. Γιὰ τὴ χρονοβόρο προεργασία πού χρειάζοταν ἡ ἀναστήλωση αὐτοῦ τοῦ τοῖχου, βλ. ΠΑΕ 2002, 120.

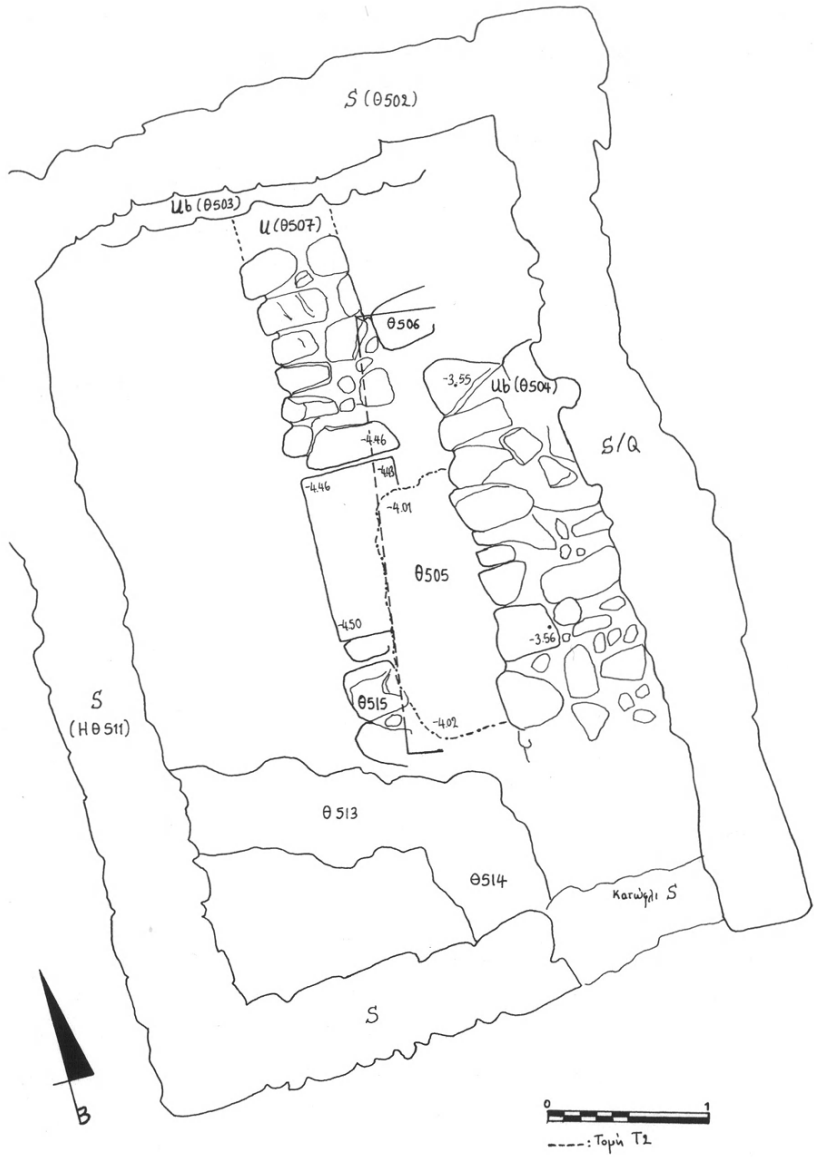
τῆς νότιας ἄκρης τῆς πλάκας-δοκοῦ, ὅπου ἀνασυντάχθηκε ὁ τοῖχος (= H0501, πίν. 526), χρειαζόταν νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ξερολιθιά, νὰ σκαφεῖ μέρος τῆς ἐπίχωσης ὅπου ἐδράζεται ἡ τραπεζιόσχημη κατασκευὴ τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S (εἰκ. 1, τ. 0513 καὶ 0514) καὶ νὰ χτιστεῖ τοιχίο στὸ ὁποῖο καὶ ἀγκυρώθηκε ἡ πλάκα-δοκός. Ἐνῶ διαρκούσε ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἀποφασίστηκε νὰ διαλυθεῖ τὸ ἀποσαθρωμένο ἀπὸ τὶς χιονοπτώσεις θρανίο τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτίσματος Ub, πὺ θρῖσκεται στὸν ἴδιο χῶρο (= 0505, εἰκ. 1, πίν. 53α). Τρεῖς ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ περιχειλώματος τοῦ θρανίου εἶχαν ἀποκολληθεῖ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι πέντε δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ στερεωθοῦν χωρὶς νὰ σκαφεῖ ὁ χωμάτινος πυρήνας του.

Σκάβοντας τὸν πυρήνα τοῦ θρανίου φάνηκε ὅτι τὸ λίθινο περιχειλῶμά του περιέβαλλε στρώμα πάχους 45 ἐκ. ἀπὸ πρασινοκόκκινο λεπιδόχωμα, πὺ περιεῖχε πολλὰ κατάλοιπα σοβάδων καὶ καμένων ξύλων, ἐνῶ τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν στὴν ἀνώτερη μόνο στρώση αὐτοῦ τοῦ στρώματος (εἰκ. 2). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἴδιο τὸ θρανίο ἀντιπροσωπεύει τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U καὶ ὅτι δὲν χρειάστηκε νὰ καθαριστεῖ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο κατὰ τὸ χτίσιμο τοῦ κτίσματος Ub, γιατί με τὴν ὀρθοτόμησή του στὶς ἐπιθυμητὲς διαστάσεις καὶ με τὴν προσθήκη τοῦ περιχειλώματος ἀπὸ κυβολίθους εὐκόλα μετασχηματίστηκε σὲ θρανίο.

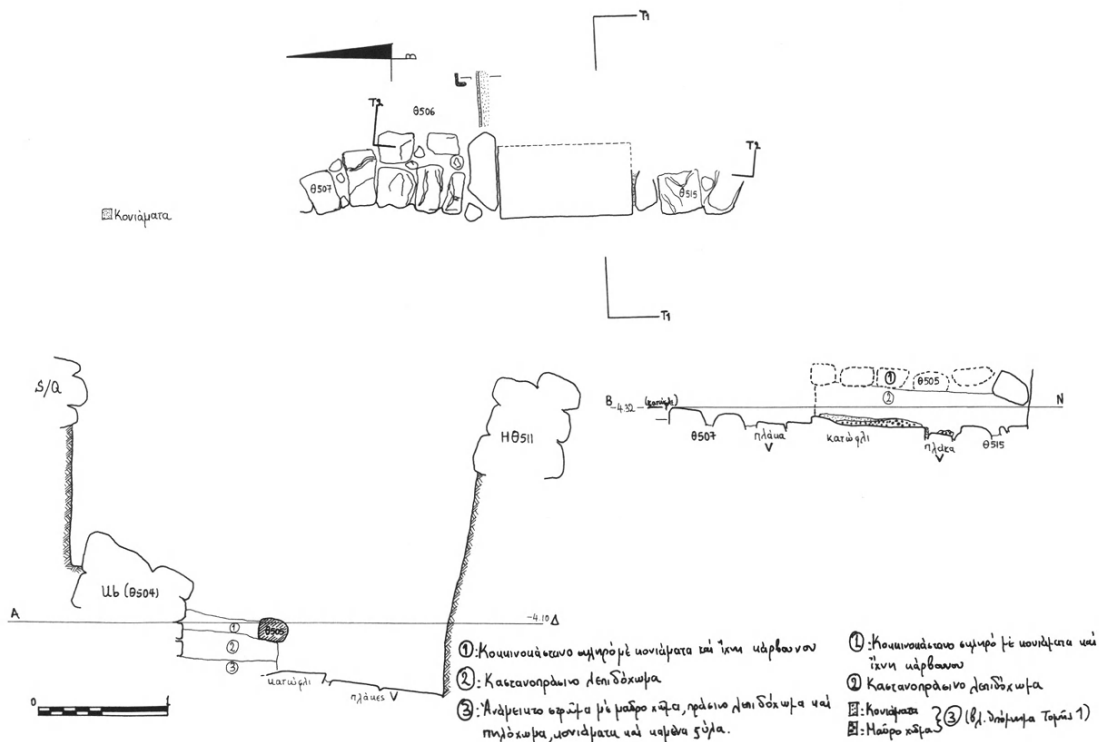
Τὸ σκάψιμο αὐτοῦ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀποκάλυψε πώρινο μονολιθικὸ κατώφλι, πλάτους 1.10 μ., τοῦ ὁποῖου τὸ μεγαλύτερο τμήμα εἶχε φανεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες συντήρησης τοῦ 1995, ἀλλὰ δὲν εἶχε ξεκαθαριστεῖ ἂν τὸ κατώφλι συνδεόταν με τὸ παλαιοανακτορικὸ κτίριο U ἢ με τὸ προγενέστερό του κτίριο V². Φέτος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κατώφλι ἀνήκει στὸ θυραῖο ἄνοιγμα τοῖχου τοῦ κτιρίου U (= τ. 0507 καὶ 0515, πίν. 536) καὶ ὅτι τὰ κατάλοιπα τοῦ καμένου ξύλινου θυρώματός του προϋποθέτουν τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ χῶρο πὺ σώζει τμήματα τοῦ ἐπιχρισμένου με κονίαμα दाπέδου του (εἰκ. 3).

Τὸ μεγάλο κέρδος τῆς σύνδεσης τοῦ κατωφλιοῦ με τὸ κτίριο U εἶναι ὅτι ἡ δυτικὴ του πτέρυγα ἀποκτᾶ πρόσβαση ἀπὸ μακρὸ διάδρομο, ὁ ὁποῖος ἔχει φορὰ

2. Βλ. ΠΑΕ 1995, 255-259, εἰκ. 11.

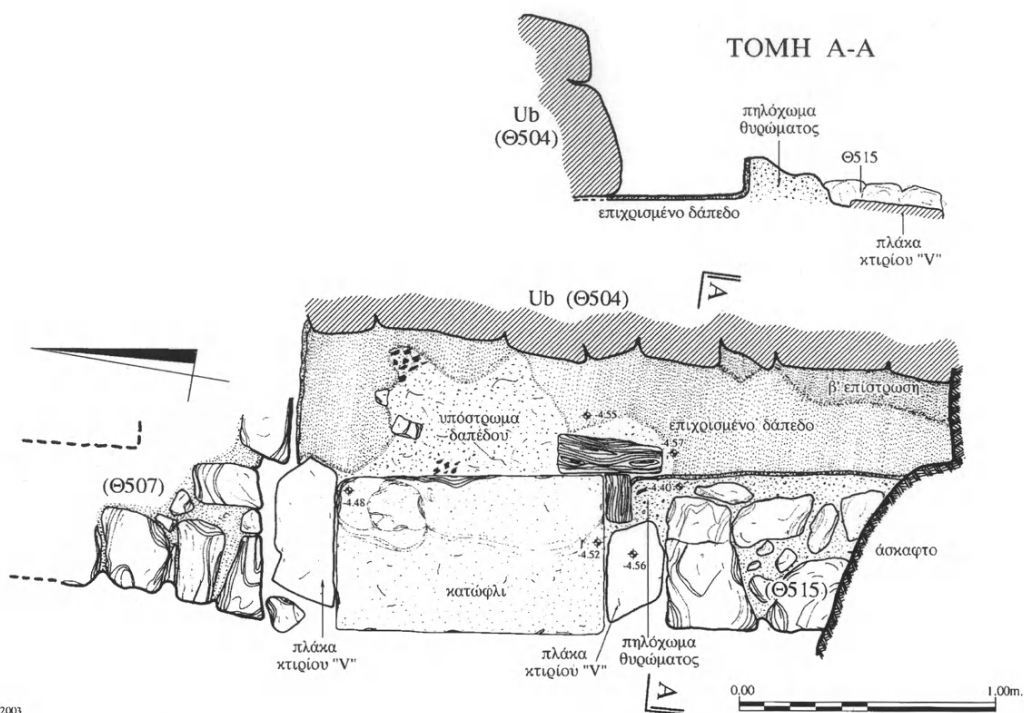
Εἰκ. 1. Τὸ θρανίον $\Theta 505$ σὲ σχέσηὴ μὲ τοὺς τοίχους τῶν κτιρίων S/Q , S , Ub καὶ U .

Εἰκ. 2. Στρωματογραφικὴ τομὴ τῆς ἐπίχωσης ἔδρασης τοῦ θρανίου 5505.

ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ καταλήγει στὴν κύρια εἴσοδο αὐτοῦ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, ἣ ὁποία βρίσκεται στὰ νοτιοδυτικὰ³. Τὸ ἐπιλεγμένο ὕλικό καὶ ἡ ἐπιμελημένη λάξευση τοῦ κατωφλιοῦ προδίδουν ὅτι τὸ δωμάτιο τῆς δυτικῆς πτέρυγας, πρὸς τὸ ὁποῖο τὸ κατώφλι δίνει πρόσβαση, θὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ τοῦ κτιρίου U. Ἡ μορφή καὶ οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ δωματίου

3. Γιὰ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτιρίου U, βλ. *IAE* 1996, 305-311, εἰκ. 4.

XI - 2003

Εἰκ. 3. Τὸ πωρολιθικὸ κατώφλι τοῦ κτιρίου U μετὰ τὰ καμένα κατάλοιπα τοῦ ξύλινου θυρώματος καὶ τὸ σωζόμενο δάπεδο κονιάματος.

ἀγνοοῦνται, γιατί ὁ νεοανακτορικὸς Ἱερὸς Περίβολος καὶ τὰ μεταγενέστερα κτίρια S καὶ L ἔχουν ἐπικαλύψει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κτιρίου U (πίν. 50-51). Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ δωματίου μετὰ τὸ πώρινο κατώφλι στηρίζεται στὸ γεγονός, ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα θυραῖα ἀνοίγματα τῶν δωματίων τοῦ κτιρίου U εἶναι χτιστὰ καὶ θὰ ἦταν ἐπιχρισμένα μετὰ κονίαμα, συνεχόμενο μετὰ τὸ κονίαμα τῶν δαπέδων.

Χτιστοῦ τύπου ἐπιχρισμένο κατώφλι θὰ εἶχε καὶ τὸ θυραῖο ἀνοίγμα, πλάτους 1.25 μ. τοῦ δωματίου 19 στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ κτιρίου U, τὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε μόλις φέτος μετὰ ἀφορμὴ τῆ στερῶση ὑπερκειμένου τοίχου τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος Ub (πίν. 50-51, διάδρ. I 50/51). Μετὰ αὐτὸ τὸ ἀνοίγμα ἀποκαθίσταται ἡ ἐπικοινωνία καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας μετὰ τὴν

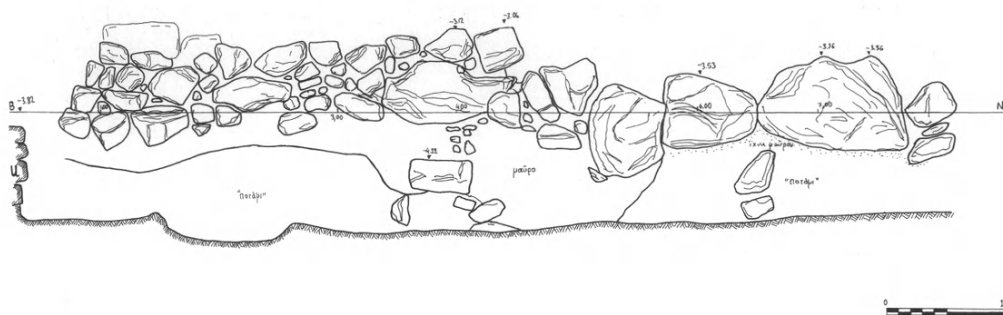
κεντρική, ἡ ὁποία διαθέτει περισσότερες ἀπὸ μία προσβάσεις πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ συγκροτήματος U. Τὸ μεγάλο πλάτος τοῦ θυραίου ἀνοίγματος στὴ βόρεια πτέρυγα θὰ καθορίστηκε ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς τῆς ἀνάγκες, καθὼς τὰ τρία ἀπὸ τὰ ἕξι μεγαλύτερα δωμάτια τῆς χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀγαθῶν σὲ πίθους, ἐνῶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μικρότερα γινόταν ἡ ἐπεξεργασία σιτηρῶν⁴.

Γ. Οἱ δυνατότητες νὰ συντηρηθεῖ τὸ μέτωπο τοῦ μετανακτορικοῦ-ὑπομινωικοῦ ἀνδῆρου IIIA (πίν. 50-51, ὀρθογ. K-Λ 52-53) ἦταν πολὺ περιορισμένες, γιὰτὶ οἱ ὀγκόλιθοί του ἔχουν ρηγματωθεῖ ἀπὸ τὶς χιονοπτώσεις (πίν. 54α)⁵. Ἡ σκέψη νὰ ἀνασυνταχθοῦν οἱ ὀγκόλιθοι σὲ ἐλεύθερη πλάκα-δοκό, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δωματίου 5 τοῦ κτιρίου U στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν τὸ ἄνδρρο, ἀπορρίφθηκε γιὰ λόγους στατικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ λύση νὰ χτιστεῖ τοιχίον ὑποστήριξης, σὲ ἀντικατάσταση τῆς ξερολιθιάς πού συγκρατοῦσε ἕως τώρα τὴν ἐπίχωση ἔδρασης τῶν ὀγκολίθων του, θὰ ἦταν ἀναποτελεσματικὴ. Γιὰ νὰ σταθεροποιηθοῦν οἱ ὀγκόλιθοι σὲ τοιχίον (πίν. 54β), θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγκυρωθοῦν ἀπὸ σημεῖα ἐξάρτυσης πού θὰ βυθίζονταν στὰ δάπεδα τριῶν τουλάχιστον δωματίων τοῦ κτιρίου U. Ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπιλογές, δυσμενεῖς γιὰ τὸ Ἱερὸ καὶ ἐπισημαστικὲς γιὰ τὴ μακροβιότητα τοῦ ἀνδῆρου IIIA, ἐπιλέχθηκε ἡ ὀριστικὴ του διάλυση, ἀφοῦ προηγήθηκε ἡ πλήρης ἀποτύπωση του (εἰκ. 4).

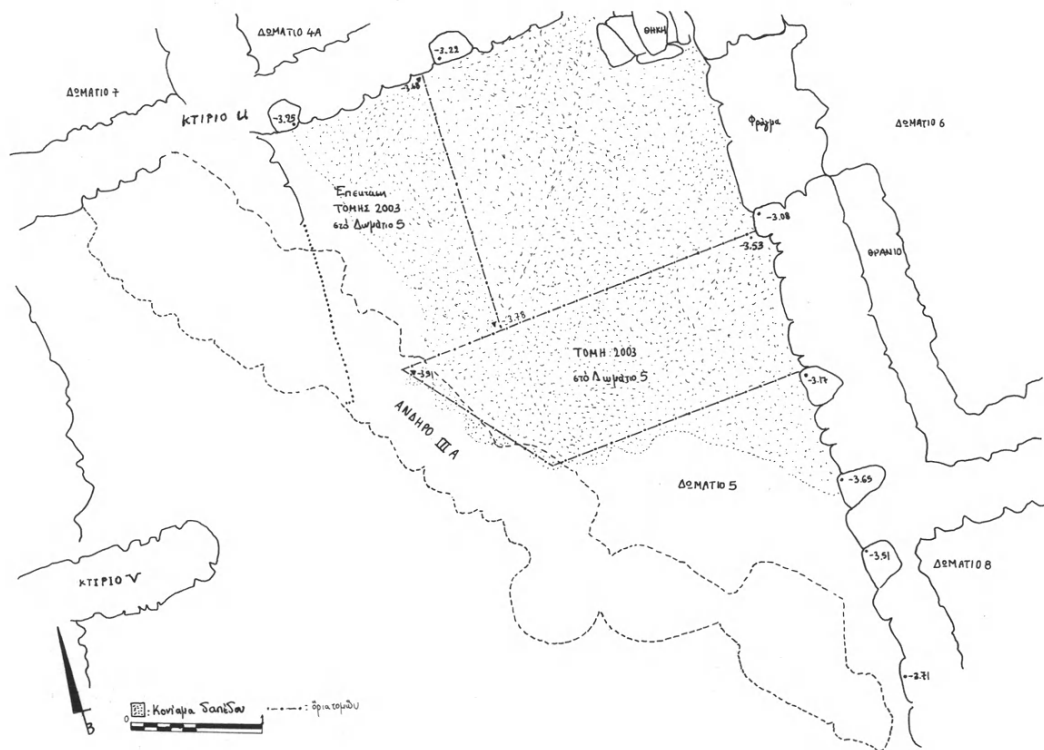
Τὸ σκάψιμο τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδραζόταν τὸ ἄνδρρο IIIA, ἔγινε μὲ τρεῖς διαδοχικὲς τομές: ἡ μία ὀρίσθηκε στὸ νοτιοανατολικὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 5 τοῦ κτιρίου U καὶ οἱ δύο ἄλλες ὀρίσθηκαν σὲ σωζόμενα τμήματα τοῦ δαπέδου του (εἰκ. 5), μὲ στόχο τὴν ἀνεύρεση κλειστοῦ κεραμικοῦ συνόλου, πού θὰ ἔδινε τὸν *terminum post quem* γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ κτιρίου U καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιότερου κτιρίου V. Ἡ ἐπίχωση δὲν ἔδωσε τὰ ἀναμενόμενα στοιχεῖα. Δηλαδὴ κεραμικὴ ἀπὸ σφραγι-

4. Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βόρειας πτέρυγας, βλ. ΠΑΕ 1992, 219-222· 226-227, εἰκ. 4-6· αὐτόθι 1993, 215-216, εἰκ. 3.

5. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψή του, βλ. ΠΑΕ 1973, 192-193, παρ. πίν. I καὶ γιὰ τὸ παράλληλη φορᾶς ἄνδρρο IIIB, βλ. αὐτόθι 1981, 391-392 καὶ 1983, 357-360.

Εἰκ. 4. Ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙΑ.

Εἰκ. 5. Ἡ θέση τῶν τομῶν 2003 στὸ δωμάτιο 5 τοῦ κτιρίου Υ.

σμένο στρωμα ἀνάμεσα σὲ δάπεδα τῶν δύο κτιρίων, γιατί κατάλοιπα τοῦ κτιρίου V δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τους. Ὡστόσο, βγῆκαν χρήσιμα συμπεράσματα ἀπὸ τὸ σκάψιμο τῶν τριῶν τομῶν, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως στὴν ἀρχιτεκτονικὴ «ἱστορία» τοῦ U καὶ μόνο ἔμμεσα στὴ χρονολόγησή τοῦ V.

Τὸ δωμάτιο 5 ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου U, ὅπως καὶ τὰ γειτονικά δωμάτια 6 καὶ 8, γιατί ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὰ ἐπίχριστα δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους εἶναι ἐνιαία (εἰκ. 6, πίν. 55α). Στὰ δωμάτια ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσοπαχῆς περίπου ὑπόστρωμα λεπιδοχώματος μὲ ἴχνη ἀπὸ καμένο ξύλο καὶ πηλό, ποὺ ἐκτείνεται πάνω ἀπὸ τὸ χαλικῶδες νεκρὸ στρωμα, στὸ ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένοι οἱ τοῖχοι (εἰκ. 7).

Ἡ δευτέρη φάση τοῦ κτιρίου U ἀντιπροσωπεύεται στὸν χῶρο τῶν δωματίων ἀπὸ τὸν μεσότοιχο ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 5 καὶ 4A⁶, ἀπὸ τὰ φράγματα τῶν θυραίων ἀνοιγμάτων στὰ δωμάτια 5⁷ καὶ 8 (εἰκ. 6)⁸ καὶ πιθανῶς ἀπὸ τὴ δευτέρη ἐπίστρωση κονιάματος στὰ δάπεδα τῶν δωματίων 5 καὶ 6⁹.

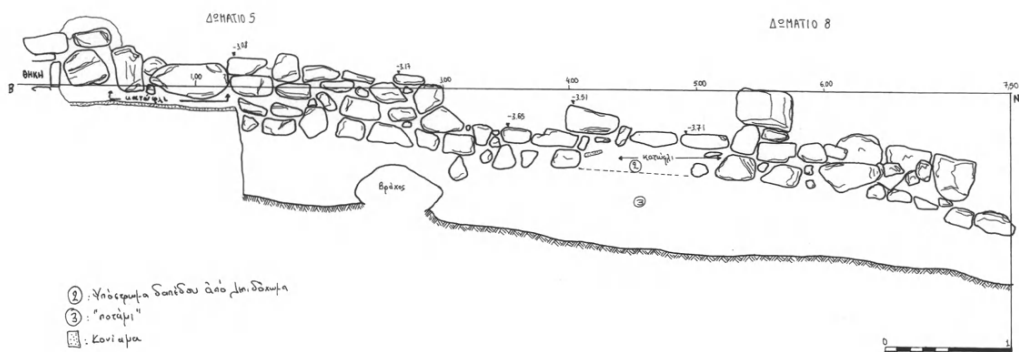
Ἐφόσον ἡ πρώτη ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 5 ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου U, τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα τοῦ ὑποστρώματος —ἀν εἶναι χρονολογήσιμα— ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐποχὴ ποὺ χτίζεται τὸ U καὶ ἔμμεσα τὴ διάλυση τοῦ κτιρίου V. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν βρέθηκε ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια τῶν τοίχων τοῦ V, ποὺ βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ δυτικὰ τοῦ δωματίου 5 (πίν. 50-51, ὀρθογ. I-K52-53, εἰκ. 5), ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τοῖχοι διαλύθηκαν τελείως γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ λίθοι τους ὡς δομικὸ ὕλικό. Ἐπομένως, οἱ πελεκημένοι λίθοι, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δωματίου 5 καὶ σίγουρα προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο κτίριο, ἀντιπροσωπεύουν οἰκοδομικὸ ὕλικό τὸ ὁποῖο δὲν χρησιμοποιήθηκε (πίν. 55β, 56α).

6. Γιὰ τὴν προσθήκη τοῦ τοίχου κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ κτιρίου U, βλ. ΠΑΕ 1997, 205-206, εἰκ. 7.

7. Βλ. ΠΑΕ 1973, 194, παρ. πίν. I.

8. Βλ. ΠΑΕ 1983, 364-365, ὅπου δὲν ἐπισημαίνεται τὸ φράγμα, γιατί συνδέθηκε λανθασμένα τὸ δωμάτιο 8 τοῦ κτιρίου U μὲ τὸ 9, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ προγενέστερο παλαιοανακτορικὸ κτίριο V, ὅπως ἔδειξε ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια.

9. Γιὰ ἐπισκευὲς τῆς δευτέρας φάσης στὸ δωμάτιο 6, βλ. ΠΑΕ 1990, 307-308.

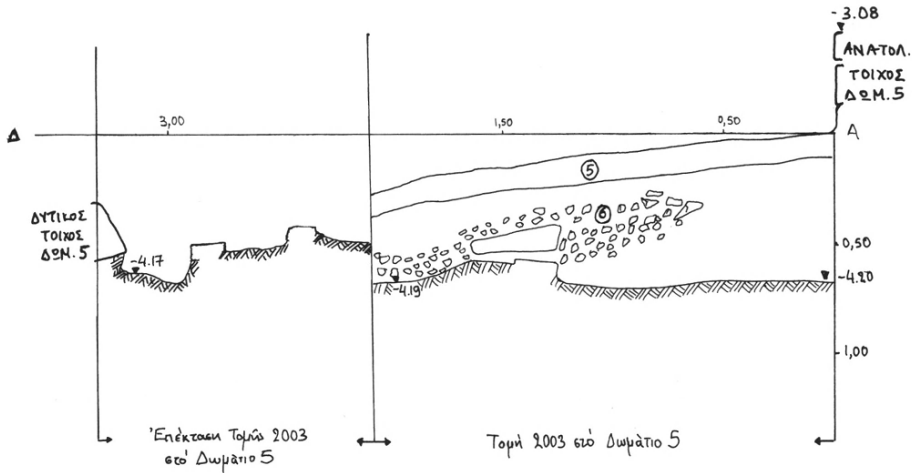

Εἰκ. 6. Ἡ δυτική ὄψη τοῦ συνεχόμενου τοίχου τῶν δωματίων 5 καὶ 8 τοῦ κτιρίου U.

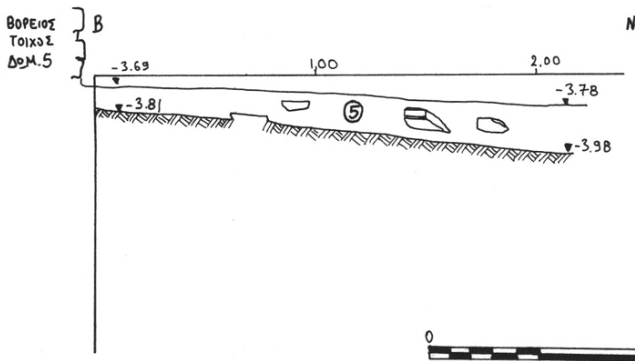
Τὸ χαλικῶδες νεκρὸ στρώμα μέσα στοῦ ὁποῖο βυθίζονται οἱ λίθοι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ὑπέδαφος· ἀντιπροσωπεύει τὸ μπάζωμα πού χρειάστηκε σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δωμάτια τοῦ κτιρίου U καὶ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς εἰσόδου τοῦ κτιρίου V¹⁰. Συνεπῶς, καὶ τὸ ὑπόστρωμα λεπιδοχώματος τῶν δαπέδων τοῦ κτιρίου U εἶναι φερτὸ ὑλικό, ἔστω καὶ ἂν προέρχεται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ παλαιότερου κτιρίου V. Ἡ σχεδὸν καθολικὴ διάλυση τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου V καὶ ἡ εὐρεία χρῆση τοῦ ὑλικοῦ τους στοῦ κτίριο U σημαίνει ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ παλαιότερου καὶ τὸ χτίσιμο τοῦ νεωτέρου εἶναι γεγονότα, πού διαδέχθηκαν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα¹¹.

10. Γιὰ τὴν εἴσοδό του, βλ. ΠΑΕ 1996, 309, εἰκ. 4.

11. Ἡ χρῆση ὑλικῶν παλαιότερων κτισμάτων σὲ νεότερα κτίρια ἀποτελεῖ ἐπαναλαμβανόμενο φαινόμενο στοῦ ἱεροῦ γιὰ ὅλες τὶς περιόδους τῆς λειτουργίας του, ἀλλὰ ποτὲ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς πρακτικῆς δὲν φθάνει τὸν βαθμὸ πού παρουσιάζει στοῦ κτίριο U, βλ. ΠΑΕ 1996, 304-312.

- ⑤: Κίτρινο καὶ κόκκινο λευιδόκωμα
κάτω ἀπὸ δάπεδο μονιάματος
- ⑥: Κατὰ τὸν χαλιμῶδες "ποτάμι"

Εἰκ. 7. Ἡ ἐπίχωση τῶν τομῶν τοῦ 2003 στὸ δωμάτιο 5 τοῦ κτιρίου U.

Δ. Οἱ ἐργασίες σπερέωσης-ἀναστήλωσης τοῦ 2003 ἔδωσαν σημαντικά στοιχεῖα σέ ἓνα ἀκόμη σημεῖο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ χαντακιοῦ τοῦ βορειοδυτικοῦ σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, πού βρίσκεται στὸν διάδρομο Δ49/50 (πίν. 50-51, εἰκ. 8, τ. ΔΕ491) κινδύνευε νὰ καταρρεύσει, παρόλο ὅτι ἡ ἐπίχωση ὅπου ἐδράζεται εἶχε ἀντιστηριχθεῖ μὲ ξερολιθιά¹². Τὸ χαντάκι, καθὼς σώζει ἓναν δόμο τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης ἀπὸ μεγάλους ἀδρὰ δουλεμένους λίθους (εἰκ. 9), δύο δόμους τῆς ἐσωτερικῆς ἀπὸ πελεκημένους λίθους καὶ ἔχει κλίση ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά μὲ ἀπόκλιση πρὸς Νότο, χρειάστηκε νὰ διαλυθεῖ καὶ ἡ ἐπίχωση ὅπου ἐδράζεται νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ συμπαγή χτιστὴ βάση (πίν. 566).

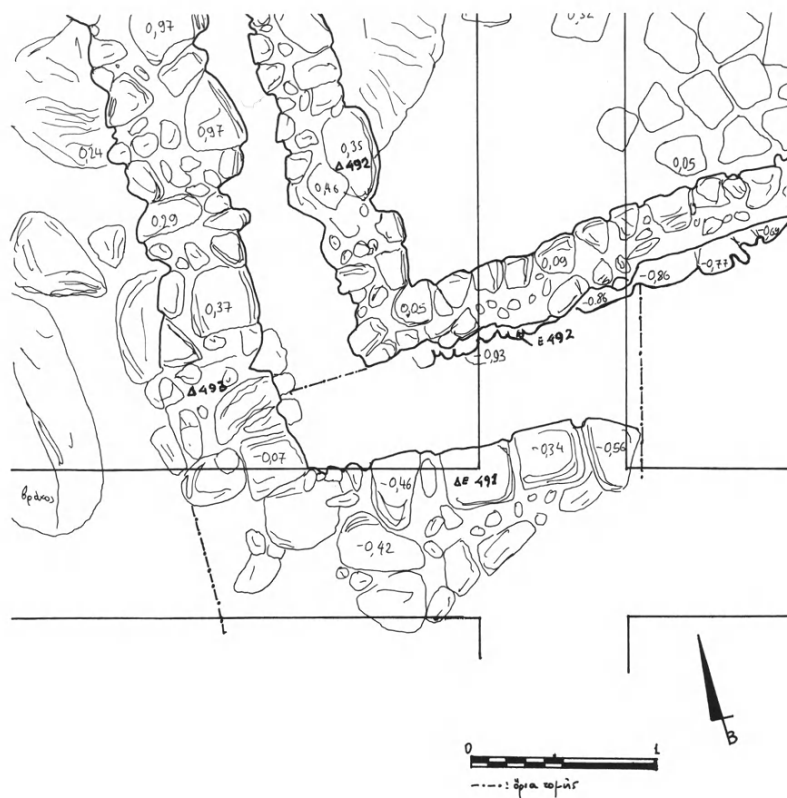
Ἡ ἐπίχωση πού σκάφτηκε ἦταν ὁμοιογενῆς σέ ὅλο της τὸ πάχος (= 0.75-0.80 μ.). Τῆ σύστασή της χαρακτηρίζει τὸ γαλαζοπράσινο λεπιδόχωμα, τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα καὶ τὰ πολλὰ κατάλοιπα ἀπὸ καμένα ξύλα καὶ κονιάματα. Ἀντίστοιχη σύσταση δὲν παρουσιάζουν τὰ στρώματα καταστροφῆς κτιρίων, πού ἔχουν μείνει ἄθικτα ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο εἶναι πιθανότερο ἡ ἐπίχωση ὅπου ἐδράζεται τὸ χαντάκι νὰ εἶναι φερτὴ, παρὰ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν καταστροφὴ στεγασμένου κτιρίου σέ αὐτὴ τὴ θέση.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ θεμέλιου δόμου τοίχου, πού μόλις εἶχε φανεῖ τὸ 1992 μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ κάτω ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ (πίν. 57α)¹³. Τὸ ὄρατὸ μῆκος του, μὲ τὸ τμήμα πού ἀποκαλύφθηκε φέτος, φθάνει τὰ 6 μ. καὶ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος του τὰ 80 ἐκ. (πίν. 57β, εἰκ. 10). Ἡ ἐνσωμάτωση μικροῦ τριγωνικοῦ βράχου στὸ ὄρατὸ δυτικὸ του τμήμα (πίν. 566) ἐπαληθεύει τὴν ὑπόθεση τῆς παλαιότερης ἔρευνας γιὰ τὴν ἀντερεισματικὴ λειτουργία τοῦ τοίχου Ε492 καὶ τὴν προγενέστερη τῆς πομπικῆς ὁδοῦ χρονολόγησή του.

Ἡ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ τοίχου μὲ τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κτίριο W (πίν. 50-51, ὀρθογ. Ε48) εἶναι ἀρκετὰ πιθανή. Ἡ θέση τοῦ κτιρίου καὶ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ εἶναι παράλληλης φορᾶς καὶ ἡ

12. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψή του, βλ. ΠΑΕ 1991, 315, εἰκ. 7, πίν. 210-211.

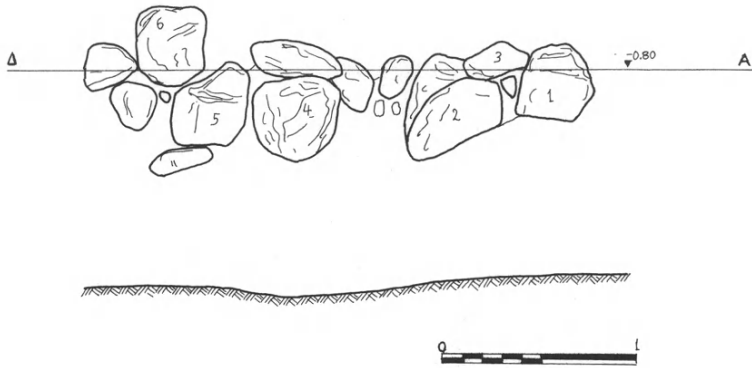
13. Βλ. ΠΑΕ 1992, 228, πίν. 99α.

Εἰκ. 8. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χαντακιῦ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ.

μεταξύ τους ἀπόσταση σχετικὰ μικρὴ (± 3 μ.), ἐνῶ τὸ ἔντονα ἐπικλινὲς ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ χρειάζεσταν νὰ διαμορφωθεῖ καὶ νὰ ἀντιστηριχθεῖ μὲ ἀναλημματικὸ τοῖχο γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ προσπέλαση τοῦ κτιρίου W. Ἐπιπλέον ἡ πομπικὴ ὁδὸς ἐπικαλύπτει τμήμα αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, ὅπως καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου.

Τὸ μεγάλο κέρδος ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔρευνα ἀφορᾷ τὸν νεοανακτορικὸ Ἱερὸ Περίβολο. Ἡ καταστροφὴ τῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχειας τοῦ νοτιοδυτικοῦ σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (πίν. 50-51, ὄρθογ. Z48-49) καὶ ἡ διάσωση τμήματος ἀπὸ τὸ χαντάκι της, ποὺ ἀναστηλώθηκε φέτος, μᾶς παρέσυσαν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν στὴ λανθασμένη σύνδεση τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο σὲ μῆκος 21 μ. στὰ ὀρθογώνια Z49-53, μὲ τὸ νεοανα-

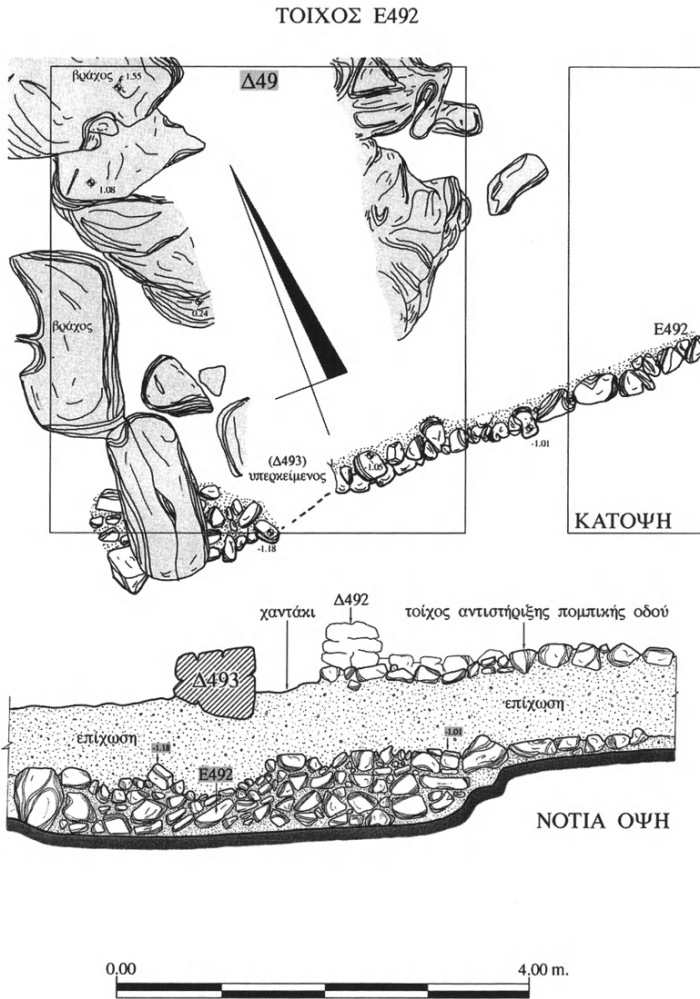

Εἰκ. 9. Ἡ νότια ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ χαντακιοῦ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (= τ. ΔΕ491).

κτορικὸ κτίριο S¹⁴. Ἐάν ὅμως ὁ τοίχος ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ κτίριο καὶ ἀποδοθεῖ στὸ σκέλος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, ποὺ ἔχει τὴν ἴδια μὲ τοῦ τοίχου φορὰ καὶ τὸ ἴδιο μῆκος, σχηματίζεται ἓνα ἐξωτερικὸ χαντάκι ἀπορροῆς τοῦ βρόχινου νεροῦ, ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἐσωτερικὸ χαντάκι τῆς πλακοστρωμένης ὁδοῦ. Μὲ αὐτὴ τὴ σύνδεση ἀποκαθίσταται σχεδιαστικὰ στὰ ὀρθογώνια E-Z48-49 ἢ σύνδεση ὑπὸ ὀρθή γωνία, ὄχι μόνον τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀναστηλωθέντος τμήματος τοῦ χαντακιοῦ μὲ τὸ μακρὺ χαντάκι, ποὺ ἔχει φορὰ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο.

Ἔτσι, δικαιολογοῦνται καὶ κάποιες δομικὲς ἰδιοτυπίες τοῦ τοίχου, ποὺ λανθασμένα εἶχε ἀποδοθεῖ στὸ κτίριο S καὶ δὲν ταιριάζουν σὲ στεγασμένο οἰκοδόμημα. Ἡ ἐσωτερικὴ του ὄψη, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα χαντάκια εἶναι κτισμένη ἀπὸ πελεκημένους καὶ καλὰ ἀρμολογημένους λίθους, γιὰ νὰ διασφαλίξεται ἡ παροχέτευση τοῦ νεροῦ χωρὶς διαρροές. Ἀντίθετα, ἡ ἐξωτερικὴ του ὄψη, χτισμένη μὲ ἀδρὰ δουλεμένους μεγάλους καὶ μικροὺς λίθους, δὲν θὰ ἦταν

14. Βλ. ΠΑΕ 1991, 315, εἰκ. 7, πίν. 210-211.

Εἰκ. 10. Ὁ ἀντρεισματικὸς τοῖχος Ε492.

ὄρατῆ ἕως τὸ ἐπίπεδο τουλάχιστον πού σώζεται ὁ τοῖχος. Δικαιολογεῖται ἐπίσης καὶ τὸ κενό, πού παρουσιάζουν οἱ δύο τοῖχοι τοῦ συνεχόμενου σκέλους τοῦ χαντακιοῦ μὲ φορά ἀπὸ τὰ δυτικά πρὸς τὰ ἀνατολικά στὰ ὀρθογώνια Η-Θ52 (πίν. 50-51). Τὸ κενό βρίσκεται σὲ πρόσφορο σημεῖο γιὰ τὴν ἀπορροή τοῦ βρόχινου νεροῦ, πού θὰ κυλοῦσε ὀρμητικὰ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, λόγῳ τῆς ἀντίστοιχης διπλῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

Ἡ πρὸς τὰ νοτιοδυτικότερα συνέχεια αὐτῆς τῆς ἀπορροῆς βρίσκεται πιθανότατα στὸ ἀντίστοιχο κενὸ μεταξὺ τῶν δύο ἰσχυρῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ εἶχαν φανεῖ ἀπὸ τὸ 1984, ἀποδίδονταν στὸ σχέδιο τῶν φάσεων ὡς ἀπροσδιόριστοι (πίν. 50-51, ὀρθογ. Η-Θ53)¹⁵, γιὰ τὴν ἠσχέση τους μὲ τοὺς διπλανοὺς τοίχους τῶν ἄλλων κτιρίων παρέμενε ἀδιευκρίνιστη. Τώρα ἀποκαθίσταται ἡ λειτουργικὴ σύνδεση καὶ αὐτῶν τῶν δύο τοίχων μὲ τὸ ὅλο σύστημα παροχέτευσης τῶν νερῶν τῆς βροχῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἔργο ὑψηλοῦ τεχνικοῦ ἐπιπέδου, πού σχεδιάστηκε γιὰ νὰ προστατεύεται τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου ἀπὸ τὶς πλημμύρες καὶ τὶς φθορές. Ἔτσι, σὲ περίοδο τοῦ ἔτους μὲ ἠπιες καιρικὲς συνθῆκες θὰ τελοῦνταν ἀπρόσκοπτα οἱ ἱεροπραξίες πάνω στὸ κρηπίδωμα, πού περικλείει ὁ περιβόλος, ὅπως καὶ τὰ συναφῆ τελετουργικὰ δεῖπνα στὸν ἐλεύθερο χῶρο μεταξὺ τοῦ κρηπίδωματος καὶ τοῦ περιβόλου (πίν. 50-51).

Ε. Μία τελευταία προσπάθεια καταβλήθηκε γιὰ νὰ ξεκαθαριστεῖ ἡ μορφή τῆς εἰσόδου στὸν Ἱερὸ Περιβόλο, πού βρίσκεται κοντὰ στὴν πηγὴ (πίν. 50-51, ὀρθογ. Α-Μ46) καὶ ἴσως συνεχίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου σταμάτησε τὸ σκάψιμο τῆς ὑψηλῆς ἐπίχωσης τὸ 1992, λόγῳ τῆς ἔλλειψης χρόνου καὶ τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ τῆς πηγῆς¹⁶. Τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἀναμενόμενα γιὰ τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα. Ὡστόσο, δὲν ἔλειψαν νέα στοιχεῖα πού ἀφοροῦν στὴ μετεξέλιξη τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνωδομῆς του, πιθανὸν στὴν ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Μὲ τὸ σκάψιμο τῆς ὑψηλῆς ἐπίχωσης στὸν διάδρομο Μ47-46 καὶ στὸ ὀρθογώνιο Μ46 διαπιστώθηκε ὅτι ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια τοῦ βόρειου

15. Βλ. ΠΑΕ 1984, 459.

16. Γιὰ τὴν ἔρευνα σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο καὶ νοτιότερα, βλ. ΠΑΕ 1991, 318-320, εἰκ. 9· αὐτόθι 1992, 212-214, εἰκ. 1.

τοίχου τῆς εἰσόδου ἔχει καταστραφεῖ (πίν. 50-51, τ. Λ462α). Τὸ μόνο στοιχεῖο, πὺ προδίδει ὅτι ὁ τοῖχος θὰ συνεχιζόταν πρὸς τὸν τεράστιο βράχο τῆς πηγῆς¹⁷, εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς μερικῶν ἀκόμη πλακῶν τῆς πλακοστρωμένης ἀρχικῆς εἰσόδου (εἰκ. 11). Οἱ πλάκες ἔχουν ξεγλιστρήσει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ἐξαιτίας τοῦ ἀπότομου βυθίσματος πὺ παρουσιάζει τὸ ὕδατοστεγὲς φυσικὸ λεπιδόχωμα σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ (πίν. 50-51, ὀρθογ. M47-51)¹⁸.

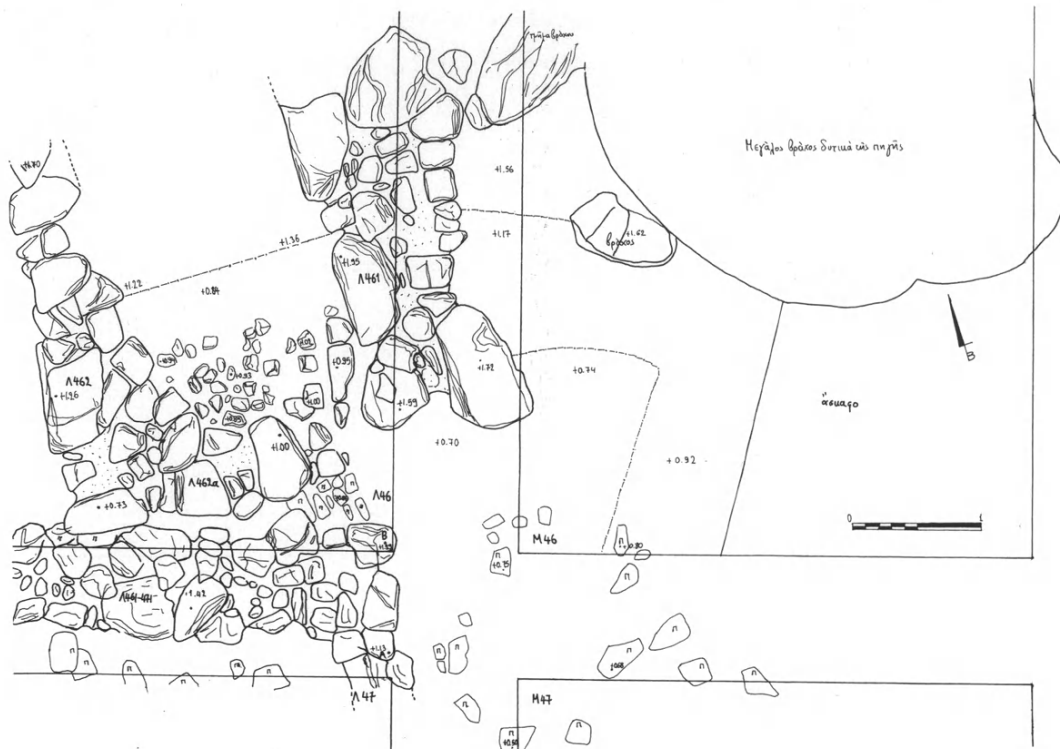
Στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ βυθίσματος, ὅπου ἀναβλύζει τὸ νερὸ τῆς πηγῆς καὶ μεταβάλλει τὸ κατὰ τόπους μαῦρο χῶμα σὲ λάσπη, βρέθηκε ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ ἀνόμοια ὑλικά. Ὀγκώδεις ἀργοὶ λίθοι καὶ μικροὶ πελεκημένοι, θραύσματα κεραμίδων καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν συνυπῆρχαν μὲ κατάλοιπα ὑπαίθριας λατρείας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ ἓνα θραῦσμα μινωικοῦ λύχνου (;) ἀπὸ ὀφίτη, ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο ταύρου¹⁹ καὶ τὸ κεφαλάκι πῆλινου γυναικείου εἰδῶλιου τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Εἶναι προφανὲς ὅτι αὐτὴ ἡ πρόσμειξη δομικοῦ ὑλικοῦ καὶ ἀναθημάτων προέκυψε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἀναμόχλευση κτιρίων, πὺ βρίσκονται στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ βυθίσματος (πίν. 50-51, ὀρθογ. Λ47), ὅπως καὶ ἀπὸ διαταραγμένα στρώματα τῆς ὑπαίθριας λατρείας, πὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου.

Ἡ καταστροφὴ τῆς εἰσόδου στὸν περίβολο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ αὐτὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Πάντως, ὁ ἀντερεισματικὸς τοῖχος πὺ ἔχει παράλληλη φορὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου ἀποκλείεται νὰ προκάλεσε τὴν καταστροφὴ τῆς εἰσόδου του (εἰκ. 11, τ. Λ461). Ἡ φετινὴ

17. Δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν ὁ βράχος ἔχει ἀποκολληθεῖ καὶ γκρεμισθεῖ ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπότομη πλαγιὰ τοῦ χώρου ἢ εἶναι ριζιμὸς χαράκι. Πάντως, θὰ προϋπῆρχε τῆς οἰκοδόμησης τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ὅπως οἱ ἐξίσου μεγάλοι ἢ μεγαλύτεροι βράχοι πὺ καθόρισαν ὡς ἓνα σημεῖο τὸ σχέδιο αὐτοῦ τοῦ ὑπαίθριου θρησκευτικοῦ κτίσματος. Γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ σχεδίου του στὰ φυσικὰ δεδομένα τοῦ χώρου, βλ. ΠΑΕ 2002, 112, πίν. 836.

18. Γιὰ τὸ βύθισμα σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ, βλ. ΠΑΕ 2002, 116-118, πίν. 87α.

19. Γιὰ τὰ δημοσιευμένα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερό, βλ. W. SCHÜRMAN, *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II. Die Tierstatuetten aus Metall* (1996): γιὰ μερικὰ ἀκόμη εἰδῶλια ζωδίων, βλ. ΠΑΕ 2000, 190.

Εἰκ. 11. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς εἰσόδου (= τ. Λ462α) τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου σὲ σχέση μετὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο Λ461.

ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πού ἀποκάλυψε τὸ νότιο τμήμα αὐτοῦ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοῖχου, ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος ἀποτελεῖ νεώτερο στοιχεῖο στὴν «ἱστορία» τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, γιατί ἐδράζεται σὲ ἐπίκωση ἀπὸ σχιστολιθικὸ χῶμα με ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο κατὰ 70 ἐκ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ θεμέλιου δόμου τοῦ βόρειου τοῖχου τῆς εἰσόδου (πίν. 58α-β).

Ἵστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνωδομῆς τῶν ἰσχυρῶν τοίχων τοῦ περιβόλου, ὁ χῶρος του δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Ἡ ἐξέδρα στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ περιβόλου καὶ ὁ στενὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος στὴ βορειοδυτικὴ του περιοχὴ, πού

συγκρατοῦσε τὶς πέτρες καὶ τὰ χῶματα τῆς γκρεμισμένης βόρειας γωνίας (πίν. 50-51, ὀρθογ. Κ-Λ46 καὶ διάδρ. Ζ-Η47-48), ἔχουν χτιστεῖ σὲ προϋπάρχοντα στρώματα λατρείας. Παράλληλα μὲ αὐτὲς τὶς δύο πρόχειρες κατασκευές στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου φαίνεται ὅτι ἔγινε κάποια διαμόρφωση καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο. Τότε χτίζεται πιθανότατα καὶ ὁ ἰσχυρὸς ἀντερεισματικός τοῖχος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ περιβόλου, γιὰ νὰ συγκρατεῖται προφανῶς ἡ ὑψηλὴ ἐπίχωση μὲ τοὺς πεσμένους βραχολίθους βόρεια τοῦ τεράστιου βράχου τῆς πηγῆς (πίν. 586).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 59-64)

Κατὰ τὸ 2003 οἱ ἐργασίες στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας ἀφοροῦσαν κυρίως στὴν κατασκευὴ τοῦ νέου στεγάστρου. Μετὰ τὴν σκυροδέτηση τῶν πασσάλων θεμελίωσης καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἀντισεισμικῶν ἐλαστικῶν ἐφεδρᾶνων ἔγινε ἡ τοποθέτηση 94 συνολικὰ μεταλλικῶν στύλων. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι φαινομενικὰ μόνο μεγαλύτερος τῶν 82 πεσσῶν τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου. Διότι τὸ νέο στέγαστρο ἀφ' ἑνὸς μὲν καλύπτει ἐπιφάνεια μεγαλύτερη κατὰ 3 στρέμματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐνσωματώνει καὶ τὸν Τομέα Α, ὁ ὁποῖος διέθετε ἀνεξάρτητη στέγη. Ἐπίσης, χάρις στὴ συνεχὴ καὶ ἄοκνη προσπάθεια τοῦ ἐπιβλέποντος μηχανικοῦ τοῦ Τεχνικοῦ Συμβούλου κ. Νικ. Παπαντωνίου νὰ περιοριστῆι στὸ ἐλάχιστον ἡ ἀνάγκη διατάραξης τοῦ χώρου μὲ ἀνασκαφικὰς τομὰς θεμελίωσης, ὁ ἀριθμὸς τῶν νέων στύλων εἶναι μικρότερος κατὰ 30 τῶν ἀρχικῶς προβλεπομένων ἀπὸ τὴ μελέτη. Μετὰ ἀπὸ τίς μειώσεις αὐτὲς καὶ δεδομένου ὅτι οἱ 37 περιμετρικοὶ στύλοι θὰ καλυφθοῦν μὲ διαχωριστικὸ ψευδότοιχο, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ποὺ θὰ παραμείνουν ὄρατοὶ ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα περιορίζεται στοὺς 54 ἀναβαθμίζοντας ἔτσι αἰσθητικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Μὲ σκοπὸ νὰ μειωθῆι στὸ ἐλάχιστον περαιτέρω τραυματισμὸς τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν διάνοιξη νέων τάφρων θεμελίωσης καταβλήθηκε ἰδιαίτερη προσπάθεια, ὥστε οἱ νέοι στύλοι νὰ συμπέσουν μὲ τοὺς παλιούς. Ἔτσι, μὲ μικρὰς ἀποκλίσεις, 45 νέοι στύλοι τοποθετήθηκαν στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τοὺς ἀντίστοιχους παλιούς. Ἐπίσης 34 πεσσοὶ τοῦ παλιοῦ στεγάστρου καταργήθηκαν ἐντελῶς εἴτε γιατί βρισκόνταν θεμελιωμένοι ἐπάνω ἢ πολὺ κοντὰ σὲ ἀρχαῖο κτίριο, εἴτε γιατί τὸ ἐπέβαλε ἡ διεύρυνση τοῦ νέου στεγάστρου.

Γιὰ τὴν ἀντισεισμικὴ προστασία τοῦ στεγάστρου οἱ περιμετρικοὶ στύλοι προβλέπεται νὰ διασυνδεθοῦν μὲ τένοντες σὲ διάταξη χιαστί. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν χρειάστηκε σὲ ἀρκετὰ σημεῖα νὰ διανοιγοῦν εἰδικές τάφροι γιὰ τὴν διέλευση τῶν τενόντων. Κατὰ κανόνα οἱ τάφροι αὐτὲς συνέπεσαν μέσα στὴν ἠφαιστειογενὴ ἐπίχωση. Ἐνίοτε ὅμως μέσα στοῦ στρώμα τῆς κισσῆρεως εἶχαν διατηρηθεῖ ἀξιόλογες μαρτυρίες. Παραδείγματος χάριν στὶς τάφρους μεταξύ τῶν στύλων 63A-64A καὶ 70A-71A βρέθηκαν ἐγκλωβισμένα μέσα στὴν ἐλαφρόπετρα ἕνας μέγας ὄγκος ἀλιευτικοῦ διχτυοῦ (πίν. 59a) καθὼς ἐπίσης τὸ ἀρνητικὸ ἀπὸ κορμὸ δένδρου ἀντιστοίχως. Τοῦ τελευταίου κατέστη δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ἐκμαγείου μὲ τὴν ἔγχυση καλλιτεχνικοῦ γύψου (πίν. 59b).

Μετὰ τὴν τοποθέτηση τῶν στύλων προχώρησε μὲ γοργὸ ρυθμὸ ἡ ἀντικατάσταση τῆς παλαιᾶς στέγης μὲ τὴν νέα καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ τοποθέτηση τῶν καλυπτήριων κυματοειδῶν φύλλων ἀνοξείδωτης λαμαρίνας (πίν. 60a).

Στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς κεραμικῆς καὶ περιβαλλοντικῶν εὐρημάτων καθὼς καὶ συντήρησης τοιχογραφιῶν, κεραμικῶν καὶ μεταλλικῶν ἀντικειμένων. Οἱ ἐργασίες στὰ ἐργαστήρια αὐτὰ κατέστησαν δυνατὲς χάρις στὴ συμπαράσταση πολλῶν φορέων. Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, πέραν τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τοῦ ἔργου ἐν γένει, διέθεσε καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ συντηρητῶν. Ἀπὸ τοὺς κρατικούς φορεῖς ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου. Οἱ καὶ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος χορηγίες τοῦ «Ἰδρύματος Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός», τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος κατέστησαν δυνατὴ τὴ λειτουργία τοῦ ἐργαστηρίου τοιχογραφιῶν τουλάχιστον κατὰ τὸ πρῶτο τετράμηνο, ὥσπου νὰ προσληφθοῦν οἱ συμβασιούχοι καὶ νὰ χορηγηθοῦν οἱ πιστώσεις τοῦ ΥΠΠΟ. Στους χορηγούς αὐτοὺς προστέθηκε τὸ 2003 καὶ τὸ Ἴδρυμα Θ. Σαμούρα¹.

Στὸ ἐργαστήριον τοιχογραφιῶν² συνεχίστηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση συνθέσεων ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3, ἡ ὁποία πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση.

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐκφράζει θερμὲς εὐχαριστίες στους ἐν λόγω χορηγούς.

2. Ἡ συντήρηση στὸ ἐργαστήριον τοιχογραφιῶν συντελεῖται ὑπὸ τὴν συνεχῆ καθοδήγηση καὶ ἐποπτεία τοῦ ἐμπειρότατου στελέχους τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ Ἰάκωβου Μιχαηλίδη. Ἡ λοιπὴ στελέχωση τοῦ ἐργαστηρίου Τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ 2003 εἶχε ὡς ἑξῆς: Ἀρχαιολόγοι: Ἀνδρέας Βλαχόπουλος, συντονιστής, Φραγκούλα Γεώργια,

Κατὰ τὸ 2003 οἱ ἐργασίες ἐστίασθησαν στὶς συνθέσεις ἀνδρικών μορφῶν ἀπὸ τὸν Προθάλαμο 5 τοῦ κτιρίου (πίν. 606), φοινικοειδῶν ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2 (πίν. 61α), τῶν «Γυμνῶν Ἀγοριῶν» ἀπὸ τὸ ἰσόγειο τοῦωματίου 36 (πίν. 616), τοῦ «Καλαμιάνα» (πίν. 62α) καὶ τῶν «Γυναικῶν μὲ τις ἀνθοδέσμες» (πίν. 626) καὶ ἄρχισε ἡ διαδικασία συντήρησης τῆς τεραστίων διαστάσεων σύνθεσης τῶν σπειρῶν (πίν. 63α). Ἐπίσης, στὰ πλαίσια τῆς μελέτης γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν τοιχογραφικῶν συνόλων τοῦ Κτιρίου Β συνεχίστηκε ἡ ἀπὸ δεκαετιῶν διακοπεῖσα συντήρηση τῶν συνθέσεων τῶν Κυανοπιθήκων (B6) καὶ Ἀντιλοπῶν (B1)³.

Χάρη στὴ γενναία χορηγία τοῦ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) συνεχίστηκε ἡ διαλογή καὶ ταξινόμηση τῶν ὀστράκων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν φρεάτων θεμελίωσης στύλων τοῦ νέου στεγάστρου⁴. Στὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς⁵ συνεχίστηκε ἡ συγκόλληση, συμπλήρωση καὶ αἰσθητικὴ ἀποκατάσταση κεραμικῶν καὶ λίθινων εὐρημάτων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ κατεγράφησαν στοὺς καταλόγους τῆς ἀνασκαφῆς, σχεδιάστηκαν⁶ καὶ φωτογραφήθηκαν στὸ φωτογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς ἀνασκαφῆς⁷. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ ἐν λόγω φρέατα ἀντιπροσωπεύει σχεδὸν ὅλες τὶς φάσεις τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἶγαῖο καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη της ἀναμένεται νὰ διαφω-

ἀρχαιολογικὴ ὑπεύθυνος. Συντηρητές: Εὐαγγελία Καλαμπούκη, ὑπεύθυνη ἐργαστηρίου. Μαρ. Παπαπέτρου, Ἡλ. Βλαβιανός, Νικ. Παπαγεωργίου, Ἐμμ. Χαμαοῦ, Μαρ. Σγούντζου, Κυρ. Καγιοπούλου, Τρ. Χριστοδούλου, Ἑλ. Ζαρζαμπίδη, Ἄν. Βάλθη. Κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες ἐπίσης ἐργάστηκαν καὶ τὰ στελέχη τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Ἄπ. Βούλγαρης, Ἄρ. Γέροντας, Χ. Καραϊσκος, Σ. Μίνου, Ἑλ. Μιχαηλίδου, Σοφ. Βούλγαρη. Καλλιτεχνικὴ στήριξη: ζωγράφος Μαρία Κρίγκα. Φωτογράφοι: Ἄλ. Βολιώτης καὶ Δημ. Σακατζῆς.

3. Τὴ μελέτη ἔχει ἀναλάβει ἡ ἀρχαιολόγος Φραγκούλα Γεώρμα.

4. Στὴ διαλογή ἀσχολήθηκαν οἱ ἀνασκαφεῖς ἀρχαιολόγοι Εἰρ. Νικολακοπούλου, Ἄρτ. Καρναβά, Στ. Καριώτης, Βεν. Λανάρας, Ἄγγ. Μόσχου, Ἄθ. Μανίκη, Φωτ. Σοφιανοῦ.

5. Ὑπεύθυνος ἀρχαιολόγος τοῦ ἐργαστηρίου ἦταν ἡ Δήμ. Κρίγκα ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὸν Παν. Δρίβα καὶ συντηρητές οἱ Λ. Ἀλεφραγκῆς, Παν. Βλάχος καὶ Εὐ. Γκιούλμα.

6. Τὰ σχέδια ἐξέπōνησαν οἱ ζωγράφοι Ἄ. Κοντονῆς καὶ Μ. Κρίγκα καὶ ἡ σχεδιάστρια Β. Μπολώτη.

7. Ἀπὸ τοὺς φωτογράφους Γ. Σαρακίνη καὶ Δημ. Σακατζῆ.

τιστοῦν πτυχές ἀπὸ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς περιοχῆς ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν σκοτεινές. Προκειμένου τὸ ἐπιστημονικὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἀνασκαφῆς νὰ ἀποκτήσει ἄμεση γνώση τῶν ἀντίστοιχων εὐρημάτων ἀπὸ ἄλλες θέσεις τοῦ Αἰγαίου ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου προσε- κλήθησαν ἐκ περιτροπῆς καὶ ἀντάλλαξαν ἐμπειρίες καὶ ἀπόψεις οἱ παρακάτω συνάδελφοι: Οἱ ἀνασκαφεῖς πρωτοκυκλαδικῶν καὶ μεσοκυκλαδικῶν θέσεων στὶς Κυκλάδες Μ. Μαρθάρη καὶ Ὁ. Φιλανιώτου ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Κυκλά- δων, οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ μελετητὲς τῆς Φυλακωπῆς στὴ Μῆλο C. Renfrew καὶ R. Barber. Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς μινωικῆς κεραμικῆς μᾶς ἐπισκέφθηκαν οἱ Μ. Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη, καὶ C. McDonald. Οἱ συνάδελφοι Τ. Μαρκέτου καὶ Φ. Ζερβάκη κατέθεσαν τὴν ἐμπειρία τους σχετικὰ μὲ τὴν κεραμικὴ νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, ἐνῶ ὁ ἀνασκαφέας τῆς Μιλήτου, Διευθυντὴς τοῦ Γερμα- νικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου W.-D. Niemeier μετέφερε τὴν εἰκόνα τῆς Μικρασιατικῆς παράκτιας ζώνης. Γιὰ τὶς πιθανὲς σχέσεις τοῦ Ἀκρωτηρίου μὲ περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου μετέφεραν τὶς δικές τους ἐμπειρίες οἱ Σ. Χατζησάββας, Γεν. Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων Κύπρου, E. Oren, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον Ben Gurion τοῦ Ἰσραὴλ καὶ J. Aruz, τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης⁸.

Καρπὸς τῶν ἀνωτέρω συναντήσεων ἦταν ἡ ὁρομολόγηση ἐρευνητικῶν προγραμμάτων γιὰ τὴ μελέτη τῆς διακίνησης προϊόντων τῆς ἀγγειοπλα- στικῆς. Ἔτσι, μία ομάδα ἀνέλαβε τὴν πετρολογικὴ καὶ χημικὴ ἀνάλυση πρω- τοκυκλαδικῆς κεραμικῆς τῆς λεγόμενης Ὁμάδας Καστριοῦ, ἡ ὁποία ἐμφανίζει σχετικὰ εὐρεία διάδοση στὸ Αἰγαῖο⁹. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη μελέτη προέλευσης τῆς μεσοκυκλαδικῆς κεραμικῆς συστάθηκε δεύτερη ομάδα¹⁰, ἐνῶ μία τρίτη

8. Πρὸς ὅλους ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ συμπρά- ξουν στὸ ἔργο μας.

9. Στὴν ομάδα συμμετέχουν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ οἱ: Ὁ. Κουκᾶ καὶ Σπ. Καριώτης, ἀπὸ τὸ ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ», ὁ Β. Κυλίκουλου, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Sheffield Βρετανίας ὁ P. Day καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Western Ontario τοῦ Καναδᾶ ὁ D. Wilson.

10. Στὴν ομάδα αὐτὴ τὴν ἀνασκαφὴ ἐκπροσωπεῖ ἡ Εἰρ. Νικολακοπούλου συνεργα- ζόμενη μὲ τὸν C. Knappett τοῦ Πανεπιστημίου Exeter.

ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἐντοπισμὸ κεραμικῆς εἰσηγμένης ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο¹¹. Καὶ τὰ τρία ἐν λόγῳ προγράμματα ἐπιχορηγοῦνται ἐπίσης ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP)¹².

Στὸ ἐπιτόπιο ἐργαστήριο συντήρησης μετάλλων οἱ ἐργασίες, ὅπως κάθε χρόνο, περιέλαβαν ἀφ' ἑνὸς τὸν ἐτήσιο ἔλεγχο διατήρησης τῶν παλαιότερα συντηρημένων ἀντικειμένων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ συντήρηση νέων¹³. Ἀνάμεσα στὰ συντηρηθέντα εὐρήματα ἄξια μνείας εἶναι ἡ ὕδρια ἀριθ. κατ. 3582 (πίν. 636), τὸ ταψὶ ἀριθ. κατ. 5606 (πίν. 64α) καὶ εἰδῶλιο “σεβίζοντος” ἀριθ. κατ. 10630 (πίν. 646).

Μόνιμο πρόβλημα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ἡ στέγαση τῶν εὐρημάτων. Τὰ μὲν πῆλινα ἀγγεῖα μετὰ τὴ συντήρηση, σχεδίαση καὶ φωτογράφησή τους μέχρι τώρα μεταφέρθηκαν στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Προϊστορικῆς Θήρας. Μία νέα ἀποθήκη κατασκευάστηκε κατὰ τὸ 2003 στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκλειστικὰ γιὰ νὰ στεγάσει τὰ χιλιάδες λίθινα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα. Στὴ νέα αὐτὴ ἀποθήκη ταξινομήθηκαν, μετὰ τὴ συντήρηση, καταγραφή, σχεδίαση καὶ φωτογράφησή τους ὅλα τὰ λίθινα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν φρεάτων θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου¹⁴. Ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῶν ἐπιχώσεων κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν φρεάτων θεμελίωσης προῆλθαν ἐπίσης μέγας ἀριθμὸς λεπίδων καὶ θραυσμάτων ὄψιανου. Τῶν ὄψιανῶν αὐτῶν συνεχίστηκε ἡ καταγραφή καὶ ταξινόμηση προκειμένου νὰ μελετηθοῦν, ὥστε νὰ ἀναπλασθεῖ καλύτερα ἡ εἰκόνα τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ οἰκισμοῦ¹⁵.

11. Τὴν ὁμάδα ἀποτελοῦν οἱ κκ. C. Berghoffen καὶ K. Eriksson.

12. Πρὸς τὸ INSTAP ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν παντοειδῆ στήριξη τῶν Ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου.

13. Τὴ συντήρηση μετάλλων ἀσκεῖ κατ' ἔτος ἡ συντηρήτρια Ἐ. Παπαδήμα εὐγενῶς διατεθεῖσα ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων, πρὸς τὴν ὁποία ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

14. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν καταγραφή, μελέτη καὶ ταξινόμηση τῶν λιθίνων σκευῶν ἔχει ἡ Ἄν. Δεβετζή.

15. Τὴ μελέτη καὶ τὴ φροντίδα γιὰ τὴν καταγραφή καὶ ταξινόμηση τοῦ ὕλικου ἔχει ἀναλάβει ἡ Ἄντ. Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτη, ἡ ὁποία κατὰ τὸ 2003 ἐπικουρήθηκε ἀπὸ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας.

Στὸ ἐργαστήριο περιβαλλοντικῆς ἀρχαιολογίας οἱ ἐργασίες τῆς ομάδας ἀρχαιοζωολογίας κατέστησαν δυνατὲς χάρις στὶς χορηγίες ἀπὸ τὸ Ταχυδρομικὸ Ταμιευτήριο καὶ τὸ INSTAP. Οἱ ἐργασίες περιλάμβαναν καταγραφή, μελέτη καὶ ταξινόμηση τῶν ἀρχαιοζωολογικῶν εὐρημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερα ἔχουν ταξινομηθεῖ ἠλεκτρονικὰ περὶ τὶς 100.000 θραύσματα ἀναγνωρίσιμων ἢ μὴ ὀστῶν¹⁶. Στὸ ἴδιο ἐργαστήριο συνεχίστηκε μὲ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Γ. Κωστοπούλου ἢ ἐπεξεργασία τῶν ἀρχαιοβοτανικῶν καταλοίπων¹⁷.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἀπὸ τὸ 1999 ἰδρυμένο ἀλλὰ παραμεῖναν ἀδρανὲς σωματεῖο «Οἱ Φίλοι τῶν Ἀνασκαφῶν Ἀκρωτηρίου Θήρας» ἐπαναδραστικοποιήθηκε μὲ τὴ νέα ὀνομασία του «Ἑταιρεία Στήριξης Σπουδῶν Προϊστορικῆς Θήρας». Ἦδη κατὰ τὸ 2003 ἐκυκλοφόρησε τὸ πρῶτο ἐτήσιο τεύχος τοῦ περιοδικοῦ του μὲ τὸν τίτλο ΑΛΣ.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

16. Ὑπεύθυνη καὶ συντονίστρια τῆς μελέτης καὶ ταξινόμησης τοῦ ἀρχαιοζωολογικοῦ ὑλικοῦ εἶναι ἡ Αἰκ. Τρανταλίδου, ἡ ὁποία ἐπικουρήθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχαιολόγους Μ. Θεοδόση καὶ Ἐ. Μπελεγρίνου καὶ ἀπὸ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας.

17. Συντονίστρια τῆς σχετικῆς ομάδας ἀρχαιολόγων ἀπὸ τοὺς Βασ. Γασπαράκη καὶ Χρ. Μπίσδα εἶναι ἡ Ἀν. Σαρπάκη.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 65-66)

Συνεχίσθηκαν και κατά τὸ 2003, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος, οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ στόχο τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους. Τὸ ἔργο, ποὺ ἐντάσσεται στὸ σχετικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν, ὑποστήριξε οἰκονομικὰ τὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὴν Αἰγαιακὴ Προϊστορία (Institute for the Aegean Prehistory), πρὸς τὸ συμβούλιο τοῦ ὁποίου ἀπευθύνονται ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες. Στὶς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος, κάτω ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀ. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Ἐ. Γεροντάκου, Μ. Ζαμπανίни καὶ Ἀ. Πλάτωνος, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀθανάσιος Νακάσης ὑποβοηθούμενος ἀπὸ τὸν φοιτητὴ τοῦ ΕΜΠ Ἰωάννη Νακάση, ὁ τεχνίτης-συντηρητὴς Κ. Νικάκης καὶ οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Ἀ. Βασσάλος, Ἀ. Θεοδωροπούλου, Μ. Κουκούλη, Ἐ. Μελέα, Σ. Πανταγιά καὶ Λ. Φλεβάρη. Στὴ συντήρηση καὶ σχεδίαση τῶν εὐρημάτων σημαντικὴ βοήθεια παρεῖχε συνεργεῖο ποὺ διέθεσε τὸ Κέντρο Μελέτης τοῦ Institute for the Aegean Prehistory τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἀποτελούμενο ἀπὸ τοὺς Douglas Faulman καὶ Μ. Roggenbucke. Τὴ διεκπεραίωση τοῦ ἔργου διευκόλυναν ποικιλοτρόπως οἱ ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν κατὰ τομεῖς ἦταν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

ΟΙΚΙΕΣ ΝΔ ΛΟΦΟΥ - ΑΝΑΚΤΟΡΟ

Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικῶν εὐρημάτων

Στὸ Ἡράκλειο, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς κεραμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ μινωικὴ πόλη καὶ τὸ ἀνάκτορο.

Ἀρχικά, καταγράφηκαν οἱ ἐναπομείναντες ομάδες τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1963, πού προέρχονταν ἀπὸ οἰκίες τοῦ ΝΔ λόφου (Οἰκίες Α, Β, Ε καὶ Ζ, κλιμακωτὴ ἀνάβαση μεταξύ οἰκιῶν Β καὶ Ε). Αὐτὲς ἀπὸ τὶς οἰκίες Β (δωμάτιο Ψ) καὶ Ε (δωμάτιο Χ), ὅπως καὶ τὴν κλιμακωτὴ ἀνάβαση ἀνάμεσα στὰ δύο κτίρια, ἀπέδωσαν χρονολογικὰ ἀνάμεικτη κεραμεικὴ προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἐπιφανειακῶν στρωμάτων. Ἐπισημαίνεται ἡ παρουσία ἀγγείων τῆς ΜΜ ΙΙΒ - ὙΜ ΙΑ περιόδου (συχνὰ μὲ διακόσμηση «χελωνίου» ἢ στὸν ρυθμὸ τοῦ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ»), τῆς ὙΜ ΙΒ, τῆς ὙΜ ΙΙΑΒ (ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, κομμάτια ἀπὸ πιθοειδῆ μὲ ἐγγάρακτο θέμα ἰχθυάκανθας σὲ ἕξεργες πλαστικὲς ζῶνες, θραύσματα ἀπὸ ἀμφοροειδεῖς κρατῆρες μὲ δικτυωτὸ θέμα καὶ κυλινδρικές πυξίδες), καθὼς καὶ θραυσμάτων ἀμφορέων τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Στὸ δωμάτιο Α τῆς οἰκίας Ζ καὶ στὸ δωμάτιο Λ τῆς οἰκίας Α πλεονάζουν τὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, διακοσμημένα εἴτε μὲ σχοινοειδεῖς ταινίες εἴτε μὲ καταλειβάδες, ἀρκετὰ ὅμως εἶναι καὶ τὰ μικρότερα σκεύη οἰκιακῆς χρήσης, ὅπως οἱ χύτρες, οἱ καρποδόχες, οἱ ἀμφορεῖς, οἱ πρόχοι, οἱ κύαθοι καὶ τὰ κύπελλα. Στὰ σύνολα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύονται καὶ οἱ δύο τεχνοτροπικοὶ ρυθμοὶ διακόσμησης, ὁ ρυθμὸς τοῦ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ» καὶ ἐκεῖνος τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ».

Ἀκολούθως, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς κεραμεικῆς, τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1964, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸν περιβάλλοντα χῶρο του. Τὸ ὑλικὸ πού μελετήθηκε ἐφέτος προέρχεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη «Αἴθουσα τῶν Συμποσίων» τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας (δωμάτιο XXIX), τὸν ἀποθέτη ἀπόρριψης ἀμέσως νότια ἀπὸ αὐτήν, τὸ «φρέαρ» τῆς Ἀνατολικῆς Πτέρυγας καὶ τὴ Δυτικὴ Αὐλὴ. Στούς τύπους τῶν ἀγγείων πού ἀντιπροσωπεύονται στὴν Αἴθουσα τῶν Συμποσίων καὶ στὸν ἀποθέτη ἔξω ἀπὸ αὐτὴν περιλαμβάνονται ὁ πιθαμοφόρας, ὁ γεφυρόστομος κάδος, ὁ ἀμφορέας μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο, ἡ χύτρα, ὁ δίσκος, ὁ ἡμισφαιρικός κύαθος, τὸ κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα, τὸ tumbler καὶ τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ἐντοπισμὸς στὸ σύνολο τοῦ ἀποθέτη ἑνὸς εὐρύστομου πίθου μὲ ψευδῆ γεφυρωτὴ προχόη. Ἀπὸ τὰ διακόσμητα ἀγγεῖα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν πιθαμοφόρας μὲ θέμα στροβιλιζομένων φύλλων μὲ λευκὲς ἐπικοσμήσεις γραμμῶν καὶ στιγμῶν, ἄλλος πιθαμοφόρας μὲ σπειρες (πίν. 65α), βαθὺς κύαθος μὲ πόδι μὲ ζώνη τρεχουσῶν σπειρῶν πού φέρουν ἐπίθετες λευκὲς στιγμὲς στὶς περιελίξεις τους καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων μὲ συνήθη θέματα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» (dark on light style).

Στὸ σύνολο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ φρέαρ καὶ τὴν κλίμακα ποὺ ὀδηγοῦσε σὲ αὐτὸ περιλαμβάνεται μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀγγείων πόσεως (ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, ἡμισφαιρικῶν κυάθων, κυπέλλων τοῦ τύπου τῶν tumblers καὶ λοπαδίων), ἐνῶ ἀρκετὰ ἦταν καὶ τὰ κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους (ἀμφορέων, ραμφόστομων καὶ τριφυλλόστομων πρόχων, σκύφων, χυτρῶν (πίν. 656), λεκανίδων καὶ καρποδοχῶν). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἀκολουθοῦν καὶ τοὺς δύο τεχνοτροπικοὺς ρυθμούς, αὐτὸν τοῦ «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ» καὶ ἐκείνον τοῦ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ».

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὰ ἄνθηρα τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου προέρχονται θραύσματα πίθων τοῦ κωνικοῦ τύπου, μικρότερου μεγέθους τετράωτων πίθων, γεφυρόστομων κάδων, κάδων τοῦ τύπου τῆς «κυψέλης», πρόχων διαφόρων τύπων, φιαλῶν, κωδωνόσχημων κυπέλλων, κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, ἡμισφαιρικῶν κυάθων, τριποδικῶν κυπέλλων καὶ μικκύλων προχοϊδίων. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται –πτυχωτὸς ρυθμὸς χελωνίου (ripple) (πίν. 66α), τρέχουσες σπεῖρες μὲ λευκὲς ἐπίθετες στιγμὲς πάνω στὸ σκοτεινόχρωμο θέμα κ.ἄ.– παραπέμπουν χρονολογικὰ στὴ λεγόμενη «μεταβατικὴ περίοδο» (MM III - ΥΜ ΙΑ).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, τέλος, τμῆμα κωνικοῦ ρυτοῦ, προερχόμενου ἀπὸ τὴν Ἀποθήκη III (Θ) τῶν Δυτικῆς Πτέρυγας, τὸ ὁποῖο σώζει διακόσμηση ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰ νεύοντων φύλλων, ζώνη διπλῶν πελέκεων καὶ θαλασσινὸ τοπίο μὲ βράχους καὶ ἀστερίες.

Συντήρηση καὶ σχεδίαση εὐρημάτων

Στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης εὐρημάτων Ζάκρου, στὸν Ἅγιο Νικόλαο, συνεχίσθηκε καὶ δλοκληρώθηκε ἡ σχεδίαση τῶν ἀποκατεστημένων κεραμικῶν καὶ ἄλλων εὐρημάτων ἀπὸ τὴ «βίλλα τῆς Ἐπάνω Ζάκρου», καὶ τὸ «Κτίριο τῶν Κογχῶν». Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὑποθετικὴ συμπλήρωση δύο τοιχογραφικῶν συνθέσεων ἀπὸ τὴ μινωικὴ βίλλα: ἐνὸς τοπίου μὲ καλαμοειδῆ, ποὺ ἀπολήγει ἄνω σὲ πλαίσιο κίτρινου χρώματος, καὶ μιᾶς κάθετης ζώνης, ἴσως περιθωρώματος, μὲ πλέγμα κρινοπαπύρων καὶ ροδάκων, ποὺ ὀρίζεται –πιθανότατα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς– ἀπὸ πλατὺ πλαίσιο μὲ σειρὰ συνεχόμενων κρίνων σὲ ἐρυθρὸ χρῶμα.

Ὁλοκληρώθηκε, ἀκόμα, ἡ συντήρηση τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων τῆς οἰκίας Α τοῦ ΝΔ λόφου. Ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη ποὺ συμπληρώθηκαν, διακρίνεται ἓνας λουτήρας τῆς ΥΜ ΙΙΑ2 περιόδου, μὲ διακόσμηση κρινοπαπύρων ἐξωτερικὰ καὶ τεσσάρων ψαριῶν καὶ παπύρων στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἓνας ἀμφοροειδῆς κρατήρας μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ.

Ἐπίσης, συμπληρώθηκαν περὶ τὰ εἴκοσι ἀγγεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς οἰκίαις Β καὶ Ε τοῦ ἴδιου λόφου. Πρόκειται γιὰ ἑννέα τριφυλλόστομες πρόχους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἑπτὰ μὲ διακόσμηση κηλίδων ἐρυθροῦ ἢ μελανοῦ χρώματος, ἢ μία μὲ φυλλοφόρα ταινία στὸν ὄμο καὶ ἡ ἑνατῆ –καὶ μικρότερη– μὲ θέμα τρεχουσῶν σπειρῶν, μία καρποδόχη μὲ κυλινδρικὸ πόδι, μία ἡθμοπιξίδα, δύο μεγάλους κυάθους βαμμένους μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα πάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν γραφεῖ ἐπίθετες λευκῆς περιφερειακῆς ταινίας, τέσσερις μικρότερους μόνωτους κυάθους, δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ μία πρόχου τῆς ΥΜ ΙΙΑ2 περιόδου, μὲ πλαστικὸ δακτυλίδι στὴ βάση τοῦ λαίμου καὶ διακόσμηση ζώνης συνδεομένων σπειρῶν στὸν ὄμο.

Τέλος, συνεχίσθηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση θραυσμάτων πλακιδίων ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Κτίριο.

Παλαιοανακτορικὸ Συγκρότημα Ἀνατολικῆς Πτέρυγας Ἔργασίες καθαρισμοῦ

Στὴ Ζάκρο, μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἑ. Γεροντάκου, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἐρειπίων τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, ἐν ὄψει τῆς τελικῆς δημοσίευσής του. Οἱ ἐργασίες εἶχαν σκοπὸ τὴ διευκρίνιση ὀρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ τὴν πληρέστερη ἀποτύπωση λεπτομερειῶν.

Ὁ καθαρισμὸς τῶν δωματίων Ν καὶ Π (πίν. 666), στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ κτιρίου, ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικὰ δυσχερῆς, ἐξαιτίας τῆς λάσπης ποὺ εἶχε ἐπικαλύψει τὸν χῶρο μετὰ τὴν ἀνασκαφή, ὀφειλόμενη σὲ βρόχινα –ἀλλὰ καὶ ὑπόγεια– ὕδατα. Γιὰ τὴν ἀντλήση τῶν τελευταίων χρησιμοποιοῦντο ἀντλία.

Στὸ χῶρο Ν, μετὰ τὸν καθαρισμὸ, φάνηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1972, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα, ἀνῆκε «στους πρώιμους παλαιοανακτορικοὺς χρόνους». Τὸ κτίριο, τμῆμα τοῦ ὁποίου βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια

τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου Μ, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μικρὰ δωμάτια, μὲ τοίχους ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ χωρὶς βαθιὰ θεμελίωση καὶ εἴσοδο στὴ νότια πλευρά, πὺ δὲ δεύτερη φάση εἶχε φραχθεῖ.

Στὸν χῶρο Π φάνηκε τὸ διαχώρισμα πὺ δημιουργοῦσε στενεπίμηκες διαμέρισμα, στενότερο κατὰ τὸ βόρειο τμήμα, τὸ ὁποῖο σὲ δεύτερη χρήση, ὅπως ἀποδείχθηκε, χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθέτης. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποθέτη, φάνηκε στὸ βόρειο τμήμα του πλακόστρωτο δάπεδο, ἐνῶ στὸ νότιο, λιθόστρωτο ἀποτελούμενο ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Στὸ μέσον τοῦ διαμερίσματος ἦλθε στὸ φῶς δάπεδο ἀπὸ κονίαμα, πὺ διέσωζε ἀκόμα τὸ γαλανὸ χρῶμα τῆς ἐπιφανείας του.

Ἡ περιοχή χρῆζει μεγαλύτερης διερεύνησης, ἀφοῦ μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἦλθαν στὸ φῶς θεμέλια τοίχων εὑρισκόμενα σὲ βαθύτερο στρώμα.

Καταγραφή καὶ διαλογὴ κεραμεικῆς τῶν περιόδων 1979-1990

Στὴ Ζάκρο συνεχίσθηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες καταγραφῆς καὶ διαλογῆς ὀστράκων τῶν δέκα τελευταίων περιόδων τῆς ανασκαφῆς, πὺ ἔχουν παραμείνει στὴν ἀποθήκη τοῦ ανασκαφικοῦ οἰκίσκου. Καταγράφηκαν, σχεδιάσθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν ὀστρακα ἀπὸ δεκατέσσερις ὁμάδες, πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Αὐλὴ καὶ τὴν περιοχή τοῦ Νότιου Περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ἄνω ἄνδρηο τῆς οἰκίας Α Hogarth, τὴν οἰκία Δα τοῦ ΝΔ λόφου (δωμάτιο VIII) καὶ τὸν καθαρισμὸ τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ Παλαισανακτορικοῦ Συγκροτήματος κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πρόσοψη τοῦ Ἀνακτόρου.

Ἀποτύπωση οἰκοδομικῶν λειψάνων

Τέλος, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Νακάσης, μὲ τὴ βοήθεια σπουδαστῶν, συμπλήρωσε τὴν ἀποτύπωση τοῦ «Κτιρίου τοῦ Κυκλωπειοῦ Πυργίσκου» (μὲ τομὲς καὶ ὄψεις) καὶ ὀλοκλήρωσε τὴ σχεδίαση τῆς κάτοψης τοῦ μεγάλου γειτονικοῦ του πρὸς τὰ ἀνατολικά κτιρίου, πὺ ὁ ανασκαφέας εἶχε ὀνομάσει «Ἰσχυρὸν Κτίριον».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Γ΄ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Τὸ δημοσιευτικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 2003 ἦσαν τὰ τέσσερα περιοδικὰ μας στὰ ὁποῖα φαίνεται πλήρως ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότης μας, καὶ μία νέα μονογραφία.

Τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος» ἐκδόθηκε ὁ τόμος τοῦ 2001 μὲ πλούσια εἰκονογραφημένες τίς 244 σελίδες του. Περιέχει πολλές ἐνδιαφέρουσες ἀρχαιολογικὲς μελέτες ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ μνημονεύσω ἰδιαιτέρως μόνον ἐκείνων ποὺ δὲν εἶναι μαζί μας. Πρῶτα τοῦ Ἰωάννου Τραυλοῦ, *Σημείωμα διὰ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel εἰς τὰς Ἀθήνας*. Πρόκειται γιὰ τὸ πασίγνωστο σπίτι τοῦ Γάλλου προξένου, πασίγνωστου ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ L. Dupré. Τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ ὁ ἄριστος γνώστης τῆς ἀρχαίας καὶ τουρκοκρατούμενης Ἀθήνας Ἰωάννης Τραυλὸς προσδιόρισε τὴ θέση πάνω στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ ἔκανε τὴν ἀναπαράστασή του ἔχοντας ὡς βάση σκαρίφημα κατόψεως ποὺ εἶχε σχεδιάσει ὁ ἴδιος ὁ Fauvel.

Ἡ δεύτερη μελέτη ποὺ θὰ μνημονευθεῖ εἶναι τῆς Ἀλκμήνης Σταυρίδου ἡ ὁποία ἔχει τίτλο *Τὸ ἀρχέτυπο τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ*. Εἶναι γνωστὲς οἱ πολλὲς μελέτες τῆς Ἀλκμήνης Σταυρίδου ποὺ ἀφοροῦν τὴ γλυπτικὴ τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ ἰδιαίτερα τίς ἀπεικονίσεις τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πολυδευκίωνος, τοῦ Ἀντινόου καὶ ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Μὲ τὴν τελευταία τῆς μελέτη ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἀρχέτυπον, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, τῶν προτομῶν τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ φιλοτεχνήθηκε στὴ Ρώμη καὶ αὐτὸ ἀντιγράφουν οἱ προτομὲς τῆς Κηφισιάς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἡ ἄλλη προτομὴ ἀπὸ τὴν Μπρεξίτσα τοῦ Μαραθῶνος, εὔρημα τοῦ Fauvel ἡ ὁποία σήμερα βρίσκεται στὸ Λουβρο καὶ ἡ τρίτη στὴ Βασιλεία τῆς Ἑλβετίας ἀλλὰ ἀγνώστου τόπου εὐρέσεως.

Τῶν «Πρακτικῶν» ἐκδόθηκε ὁ τόμος 155 τοῦ 2000 μὲ τίς διεξοδικὲς

ἐκθέσεις δεκαεξί ἀνασκαφῶν πού διεξάγονται στήν Ἑλλάδα ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὁ τόμος αὐτό με κείμενο 203 σελίδων, πολυάριθμα σχέδια καί 135 σελίδες πινάκων ἀποτελεῖ τήν πρώτη δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν καί ἀναλυτική παρουσίαση τῶν εὐρημάτων, μετὰ τήν ἀνακοίνωσή τους στό «Ἔργον» κατὰ τίς ἐτήσιες συναθροίσεις μας.

Ἐκδόθηκαν ἀκόμη τό «Ἔργον» τοῦ 2002 τὸ ὁποῖο παραλάβατε πέρυσι, τό «Ἔργον» τοῦ 2003 πού θά παραλάβετε σήμερα κατὰ τήν ἀποχώρησή σας ἀπό ἐδῶ, καθὼς καί πέντε τεύχη τοῦ χρονογραφικοῦ καί ἱστοριοδιφικοῦ Δελτίου «Ὁ Μέντωρ». Ἀπὸ τὰ κείμενα πού δημοσιεύτηκαν σ' αὐτὸ μνημονεύω δύο: τὸ ἀφιερωμένο στὸν ἀείμνηστο Ἄγγελο Βλάχο καί ἐκεῖνο πού ἀφορᾷ τὴ στάση ὀρισμένων κύκλων τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τέχνης ἀπέναντι στίς χῶρες πού ἔχουν μεγάλο ἀρχαιολογικὸ πλοῦτο.

Ὅπως γνωρίζετε, τὸ ἔτος 2000 ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε τὴ μονογραφία τοῦ κ. Πέτρου Θέμελη, «Ἡρώες καί ἡρώα στὴ Μεσσήνη», τὸ ὁποῖο σᾶς παρουσιάστηκε σὲ εἰδικὴ δημόσια συνεδρία. Τὸ 2003 ἐκδόθηκε ἓνα νέο ἔργο, στὰ ἑλληνικά καί στὰ ἀγγλικά, με τίτλο «Ἡρώες τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συντομευμένη μορφή τοῦ πρώτου ἀλλὰ καί πλουτισμένη με νέα εἰκονογραφικά στοιχεῖα. Στὸ βιβλίο αὐτὸ τῶν 80 σελίδων καί πλούσια εἰκονογραφημένο με ἔγχρωμες φωτογραφίες καί πολλὰ σχέδια, ἐξετάζεται συνοπτικά τὸ ζήτημα τῆς λατρείας τῶν ἡρώων στὴ Μεσσήνη, τοῦ Ἀριστομένη καί τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Περιγράφονται τὰ ταφικά μνημεῖα ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης καθὼς καί οἱ ἀνδριάντες ἀφηρωσιμένων προσώπων τῆς πόλης πού βρέθηκαν στίς ἀνασκαφές. Ἰδιαιτέρο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στό γυμνάσιο, στοὺς ἐφήβους πού φοιτοῦσαν σ' αὐτὸ καί στὰ ταφικά μνημεῖα μεγάλων οἰκογενειῶν πού εἶχαν κατασκευαστεῖ μέσα στό γυμνάσιο.

Νέος κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων μας, ὁ ὁποῖος περιέχει τίς ἀπὸ τοῦ 1837 ἐκδόσεις μας ἐκδόθηκε πρόσφατα στὰ ἑλληνικά καί τὰ ἀγγλικά. Ἀποτελεῖ τὸ πανόραμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς ἕως σήμερα καί εἰκονίζεται σ' αὐτὸν ἓνα μέρος τῆς συμβολῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μόνον ἡ δημοσιευτικὴ, στήν πρόοδο τῆς γνώσης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καί τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Μετά τή διακοπή τῆς λειτουργίας της ἐπὶ ἓνα χρόνο, ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 2002 στήν Ἑταιρεία, λειτούργησε καί κατά τὸ 2003-2004 ἡ Σχολή Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, τῆς ὁποίας τὴν ἐποπτεία ἔχει ἡ Σύμβουλος κυρία Ντόρα Βασιλικῶ.

Κατὰ τὴν περίοδο 2003-2004 διδάχτηκε γιὰ πρώτη φορά ἡ τέχνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα ἡ τέχνη τοῦ 5ου αἰῶνα, με ἔμφαση στήν ἀθηναϊκὴ δημιουργία ποὺ ἀποτελεῖ καί τὸν μεγάλο κορμὸ τοῦ τομέως αὐτοῦ τῆς ἀρχαίολογίας. Τὰ μαθήματα δίδαξαν οἱ κατ' ἐξοχὴν εἰδικοί ἐπιστήμονες, ἡ καθηγήτρια κυρία Ὑλγα Παλαγγιᾶ πλαστική, ὁ καθηγητὴς κ. Μανόλης Κορρές ἀρχιτεκτονική, ὁ καθηγητὴς κ. Μιχάλης Τιβέριος κεραμεικὴ, καί οἱ καθηγητὲς κύριοι Wolfram Hoepfner καί Ernst-Ludwig Schwandner πολεοδομία στήν κυρίως Ἑλλάδα καί τὴν ἐλληνικὴ περιφέρεια.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μεταξὺ τῶν σκοπῶν της ἔχει καί τὴν ἐνίσχυση κάθε ἐπιστημονικῆς προσπάθειας ποὺ ἀφορᾷ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, ἀρχαῖο καί νεώτερο. Γι' αὐτὸ ἐνίσχυσε χρηματικῶς κατὰ τὸ 2003 τὴν Ἑταιρεία Λακωνικῶν Σπουδῶν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἔργου της. Τὴν ἰδιαίτερη σημασία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος ἀνεγνώρισε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καί τὸ ἐτίμησε με τὸ βραβεῖο της. Ταυτόχρονα ἀπένειμε τὸ ἀργυρὸ μετάλλιο της στὸν ἰδρυτὴ καί Πρόεδρο τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν, παλαιὸ ἐταῖρο μας κ. Δικαῖο Βαγιακάκο γιὰ τὴ μεγάλη συμβολή του στὴ γλωσσολογία, μάλιστα στὴ διαλεκτολογία, καί γιὰ τὸ ὄλο ἐπιστημονικὸ καί ἐθνικῆς σημασίας ἔργο του.

Στις 22 Ὀκτωβρίου 2003 ἔγινε στὸ μέγαρο τῆς Ἑταιρείας παρουσίαση τῆς ὅλης ἀνασκαφῆς τῆς Μινώας Ἀμοργοῦ, με ὀμιλία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας. Μέρος τῆς ὀμιλίας ἀφοροῦσε τὴ νέα ἔκδοση τῆς Ἑται-

ρείας, τὸ βιβλίον «Ἀμοργὸς I, Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια», μὲ τὸ ὁποῖο ἡ κυρία Μαραγκοῦ παρουσιάζει σὲ σύντομη συνθετικὴ μορφή τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ διευθύνει στὴν Ἀμοργὸ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1981 ἕως σήμερα (Ὁ Μέντωρ, τευχ. 68, 2003, 113-126).

Στὶς 3 Νοεμβρίου ἔγινε στὸ μέγαρον τῆς Ἑταιρείας ὁ ἑορτασμὸς τῶν 50 χρόνων δράσης τῆς «Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», τῆς ὁποίας Πρόεδρος εἶναι ὁ ἐταῖρος μας κ. Τάσος Γριτσόπουλος. Ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μίλησε ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς, ὁ ὁποῖος περιέγραψε τὸ ἀρχαιολογικὸ δημοσιευτικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν γιὰ τὴν Πελοπόννησο.

Ἀνάμεσα στὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα τῶν ὁποίων τὴ δημιουργία ἐνισχύει οἰκονομικῶς κάθε χρόνο ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, εἶναι τὸ «*Lexicon of Greek Proper Names*» ποὺ ἐκδίδεται στὴν Ὁξφόρδη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου καὶ ξένου Ἑταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Peter M. Fraser.

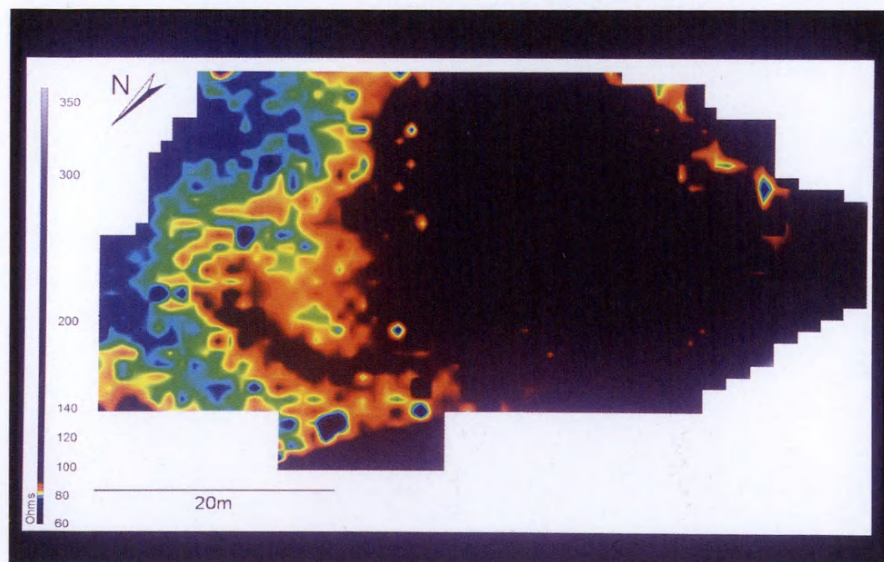
Τὸ Λεξικὸ αὐτὸ εἶναι ἔργο τὸ ὁποῖο θὰ μνημονεύεται ἐπὶ μακρὰς δεκαετίες, καὶ ἐκδίδεται σὲ τόμους ἀπὸ τὸ 1987, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας, τῆς ὁποίας ὁ κ. Peter M. Fraser εἶναι μέλος. Ἔχουν ἐκδοθεῖ ἕως σήμερα τέσσερες τόμοι, στοὺς ὁποίους θησαυρίζονται κριτικῶς ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὀνόματα προσώπων τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς παπύρους καὶ τὶς ἐπιγραφές. Εἶναι ἔργο μοναδικὸ καὶ μποροῦμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὡς τὴν προσωπογραφία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Τὴ σημασία του ἀναγνώρισε ἐμπράκτως ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἡ ὁποία, κατὰ τὸ 2003, ἀνέλαβε τὴν κάλυψη μεγάλης δαπάνης τοῦ Λεξικοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖ μία ἐπιπλέον γενναιόδωρη χειρονομία τῆς, ἡ ὁποία συμβάλλει στὴν ὀλοκλήρωση ἐνὸς ἐγχειρήματος ποὺ ἔπρεπε ἀπὸ μακροῦ νὰ εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Ἑκτάκτου Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 8 Δεκεμβρίου 2002
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχη 64-65, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2002, 96-99.

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 11 Μαΐου 2003
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 67, Ἰούνιος 2003, 74-92.

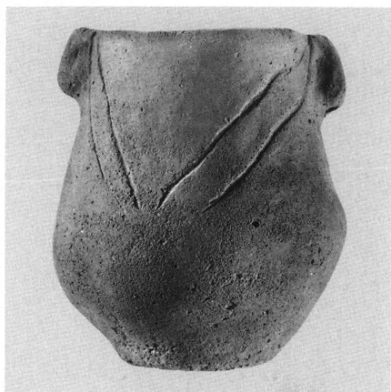
ΠΙΝΑΚΕΣ

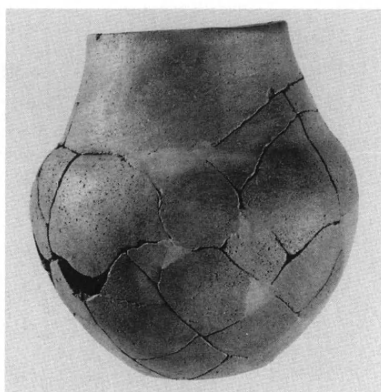
a. Rhamnous. West Harbour. b. Geophysical survey.

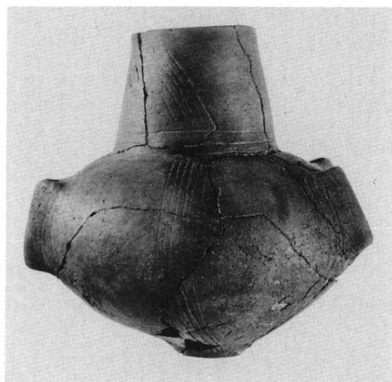
α-β. Πίθοι.

α

β

γ

δ

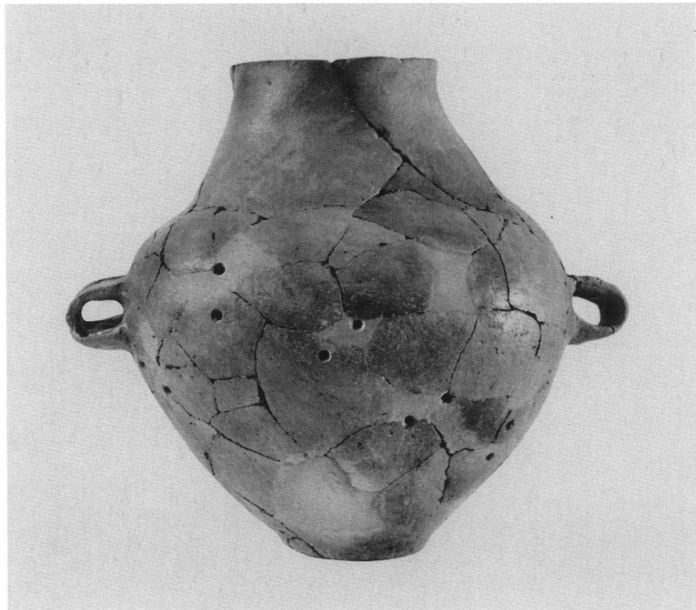
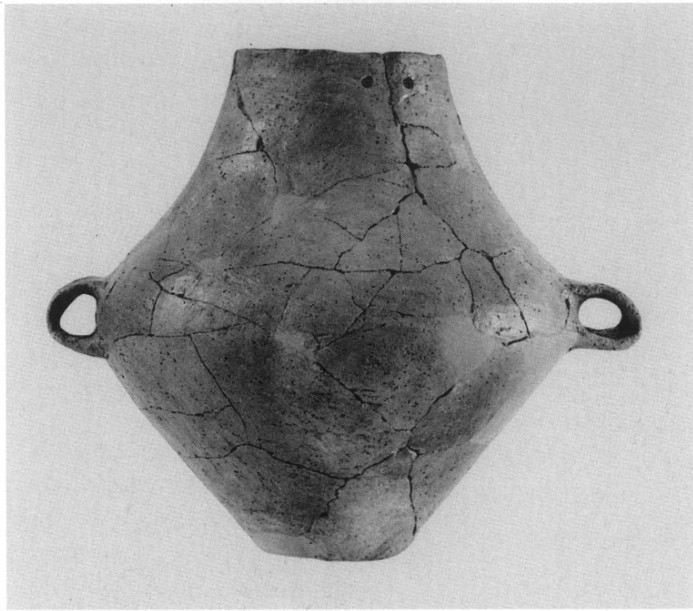

ε

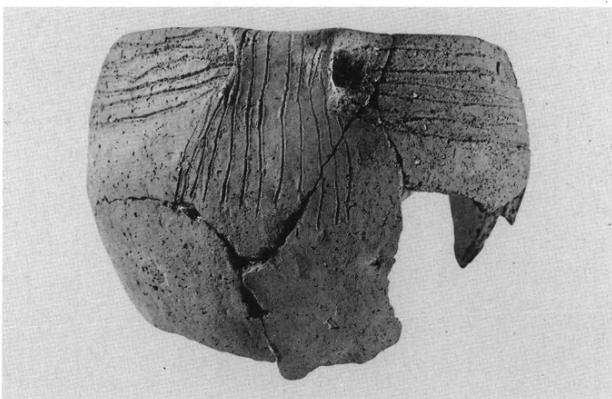
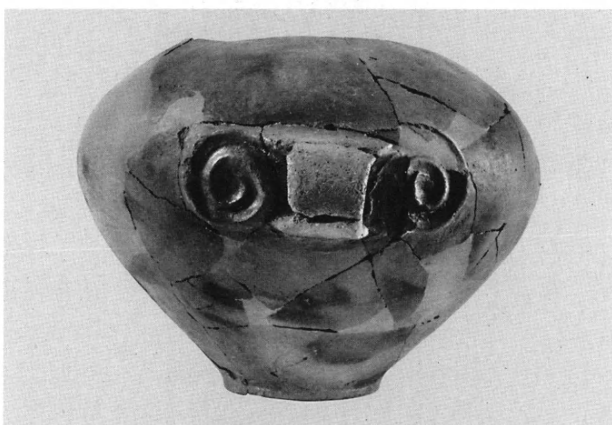
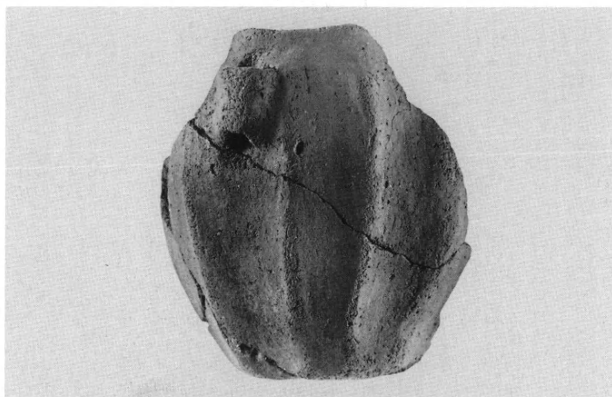

ς'

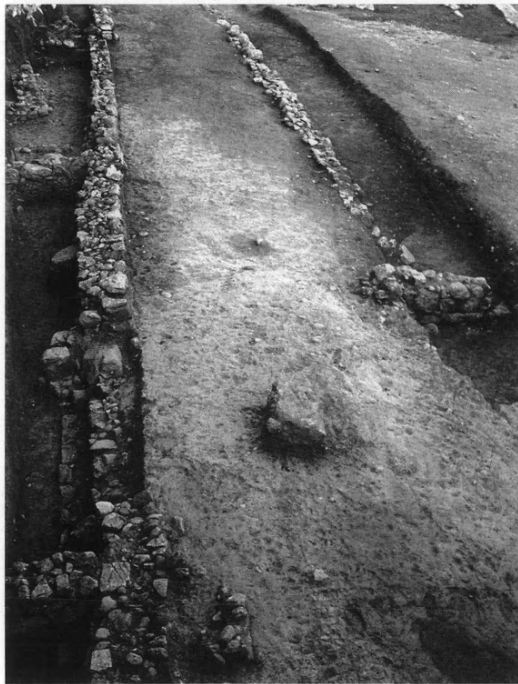
α-β. Πιθόσχημα ἀγγεία. γ-ς'. Ἀμφορίσκοι.

α-β. Ἀμφορεῖς.

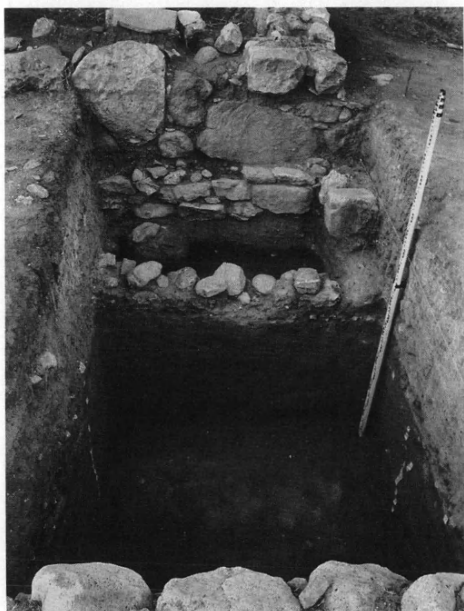
α-β. Ἀγγεῖα με̐ πλαστικὴ διακόσμηση. γ. Σκύφος με̐ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

α-β. Γενική άποψη του αρχαίου δρόμου και των παράδιων οικοδομημάτων, από ανατολικά.

α. Γενική άποψη του αρχαϊκοῦ δρόμου καὶ τῶν παρόδιων οἰκοδομημάτων, ἀπὸ δυτικά. β. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ αρχαϊκοῦ δρόμου ἀπὸ ΒΑ.

α. Ὁ ἐγκάρσιος ἀναλημματικός τοίχος τοῦ Β-Ν ὁδικοῦ ἄξονα. β. Ἀρχαῖκος δρόμος. Ἐγκάρσια Τομή 3 ἀπὸ βόρεια. Διακρίνονται οἱ δύο ἐπάλλληλες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τοῦ Ν ἀναλήμματος τοῦ δρόμου.

α-β. Χώρος Δ: α. Οι δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του Τ79. β. Ο ἐγκάρσιος τοίχος τῆς β' φάσης.

α-β. Χῶρος Α: α. Τὸ νεώτερο κατώφλι ἀπὸ βόρεια. β. Τὸ παλαιότερο κατώφλι ἀπὸ βόρεια.

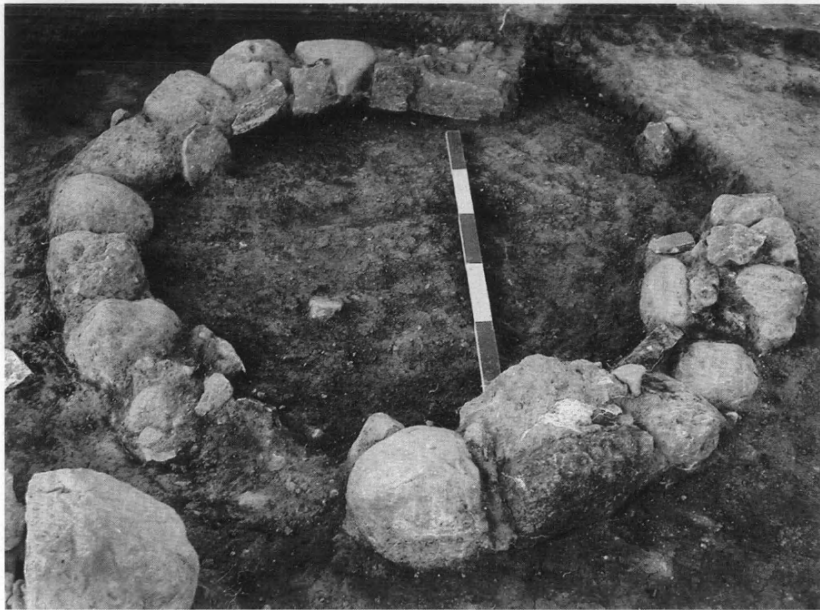
α-β. Χρηστικό άγγείο κατά χώραν εντός του Χώρου Δ.

α. Λεκάνη Χώρου Z από ανατολικά. β. Ἡ λίθινη βάση πάνω στην οποία ἐδραζόταν ἡ λεκάνη καὶ ἡ ἡμικυκλική κατασκευή (λήψη ἀπὸ δυτικά).

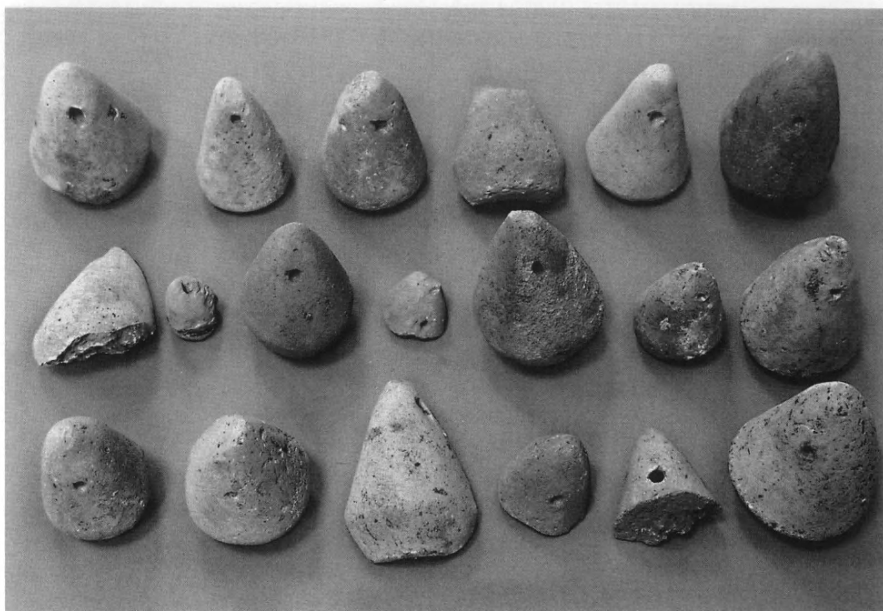
α-β. Ο Χώρος Z μετά τη διάνοιξη τῶν Τομῶν 2 καὶ 3. Λήψεις ἀπὸ δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ, ἀντίστοιχα.

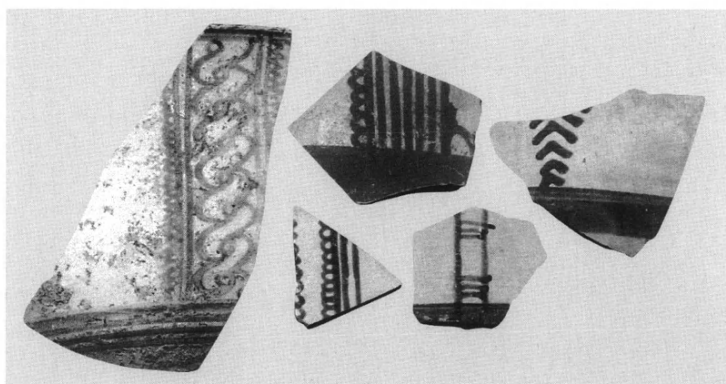
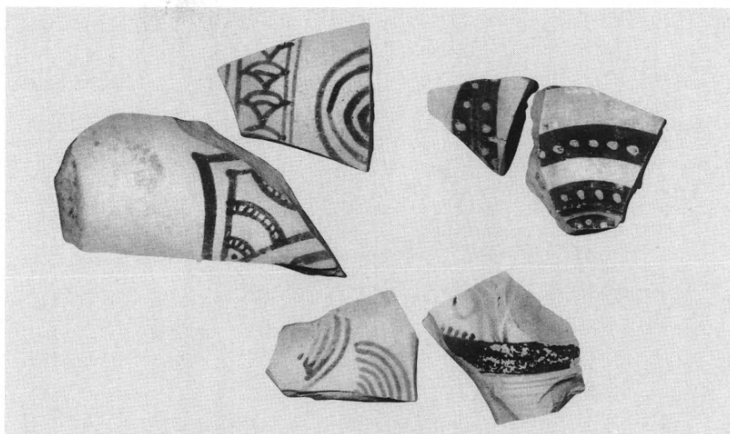
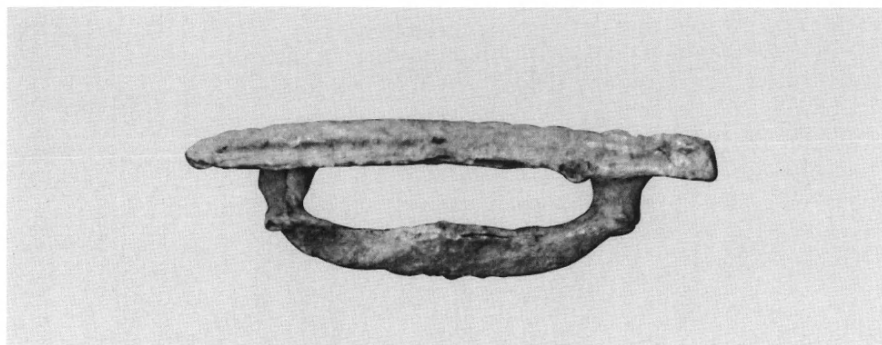
α. Τὸ Κτίριο ΙΕ ἀπὸ βόρεια. β. Ὁ περίβολος T69/T70 κάτω ἀπὸ τὸ Κτίριο ΙΕ.
Λήψη ἀπὸ δυτικά.

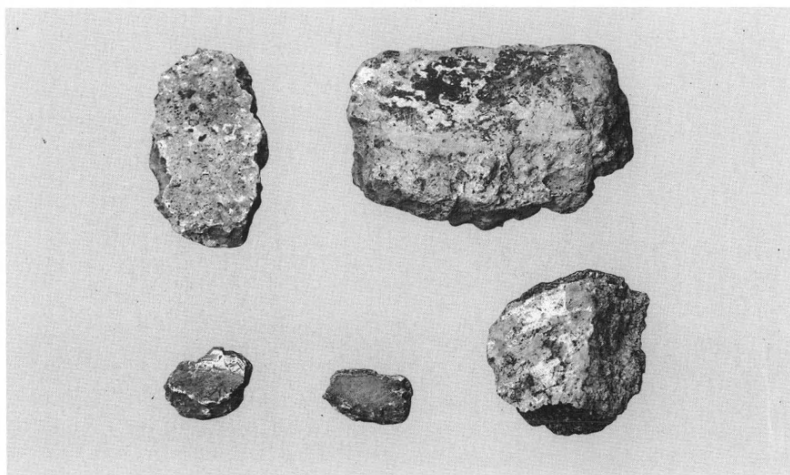
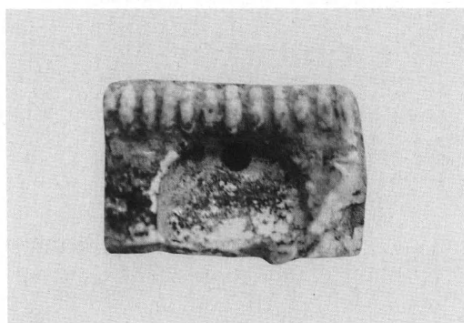
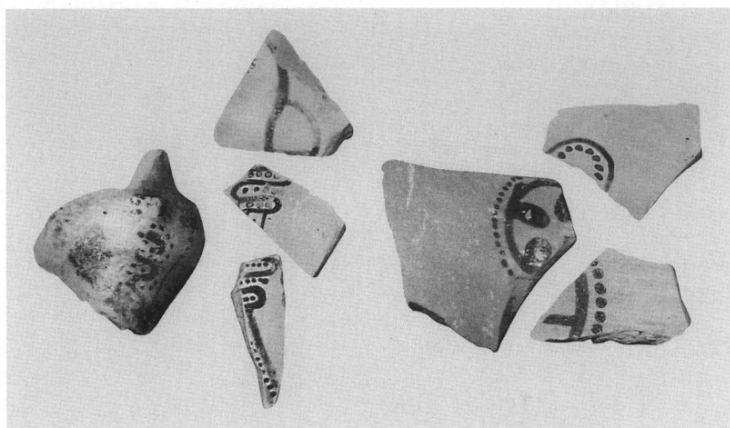
α-β. Ἡ περιοχή μεταξύ τῆς ΒΔ συνοικίας καὶ τῶν δωματίων Λ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α. Έλληνιστικές ἀγνύθες. β. Πίθος κατά χώραν.

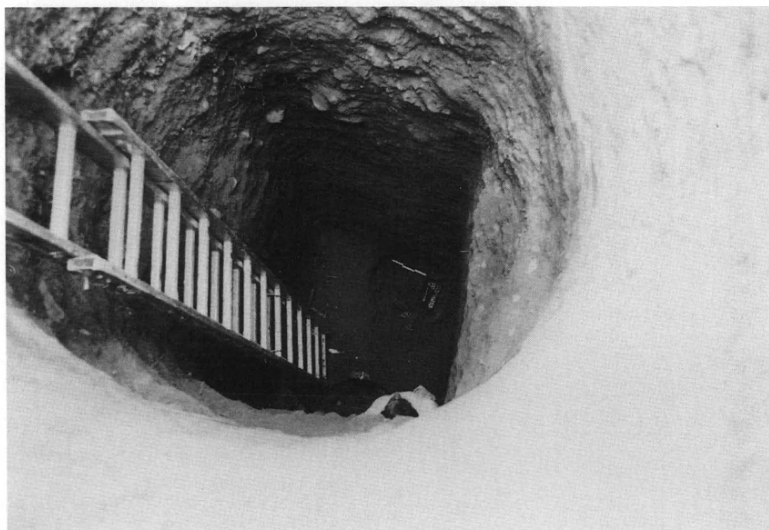
α. Μολύβδινος ἔνδεσμος. β-γ. Μυκηναϊκή κεραμεική.

α. Μυκηναϊκή κεραμεική. β. Χάντρα από υαλόμαζα. γ. Τμήματα τοιχογραφιών.

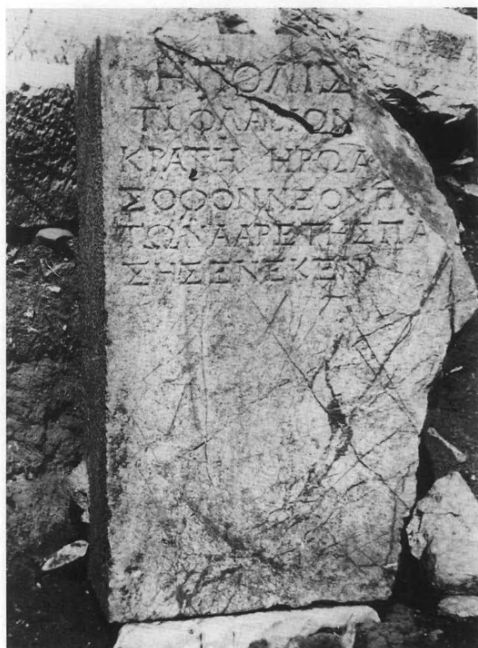
Οικία Πέτσα. Θεμέλιο στην έσοχή του βράχου.

α-β. Οικία Πέτσα: α. Δυτική όψη εξωτερικού τοίχου του δωματίου Γ.
β. Φρεατοειδές ὄρυγμα· στο βάθος ἀγγείο κατὰ χώραν.

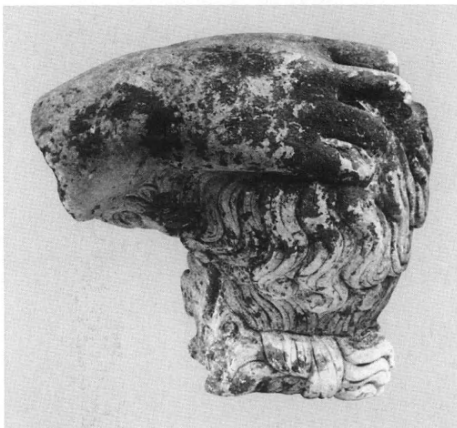
Ἀποψη τοῦ κοίλου καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ Θεάτρου ἀπὸ ΒΔ.

α. Ἐνεπίγραφο βάθρο ἀγάλματος Μεσσήνιου φιλοσόφου. β. Ἐξωτερικὸ κλιμακοστάσιο ἀνόδου στὸ πάνω διάζωμα τοῦ κοίλου καὶ λείψανα οἰκιῶν στὰ δεξιὰ.

α. Γενική άποψη τής Κρήνης Ἀρσινίης μετά τις ἐργασίες ἀποκατάστασης και διαμόρφωσης. β. Ὑπόγεια καμαροσκέπαστη στοὰ τοῦ Ἰσειοῦ.

α. Ἄνω μέρος ἀπὸ τὸ κεφάλι μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος. β. Ἡ ἀριστερὴ παλάμη τοῦ Περσέα μὲ τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Μέδουσας, θραῦσμα μαρμάρινου ἀγάλματος. γ. Πρόσθια ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Μέδουσας.

Καθιστό άγαλμα Ίσιδας πού θηλάζει τόν Ξωρο.

Ἀποψη τῆς Βασιλικῆς ἀπὸ τὸν νάρθηκα πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος.

Γενική άποψη του δωρικού ναού τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ ΒΔ.

α. Στῆλες με ψηφίσματα ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν πεσμένες στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ. β. Κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἔρωτος.

Ἀεροφωτογραφία τῆς ρωμαϊκῆς ἑπαυλῆς βορειοανατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου.

Ἀεροφωτογραφία τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης. Δίψη ἀπὸ Δ.

α. Ίερό στην πλαγιά τῆς Ἰθώμης. β. Ὀρειχάλκινη πόρπη σὲ μορφή σειρήνας.
γ. Εἰδώλιο γυναίκας μὲ χοῖρο στὴν ἀγκαλιά.

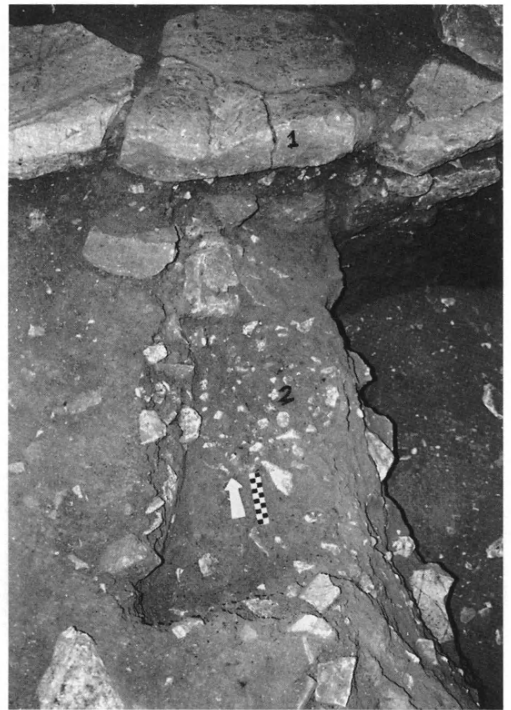
α. Λεπτομέρεια του ανατολικού τοιχώματος του ὀρύγματος (διακρίνεται τὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα ἀπὸ τὸ ἀφράτο χῶμα τοῦ ἐσωτερικοῦ). β. Ἀποψη τοῦ ὀρύγματος ἀπὸ τὰ νότια.

α. Τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ μεγάρου Β μετὸν τοῖχο θ (α) μεταξύ τῆς ΝΑ (β), καὶ τῆς ΝΔ (γ) γωνίας τοῦ κτιρίου, ἀπὸ Α. β. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β (α) καὶ ὁ τοῖχος θ (β) ἀπὸ ΝΑ. Ξερολιθιά (γ).

α. Ὁ τοῖχος θ ἀπὸ Ν. β. Ὁ τοῖχος θ ἀπὸ Δ.

α. Στρωματογραφία 29α υπό τὸν τοῖχο θ ἀπὸ Ν. β. Ὁ τοῖχος θ (1) καὶ τὸ παλαιότερο ἐπίπεδο χρήσεως (2).

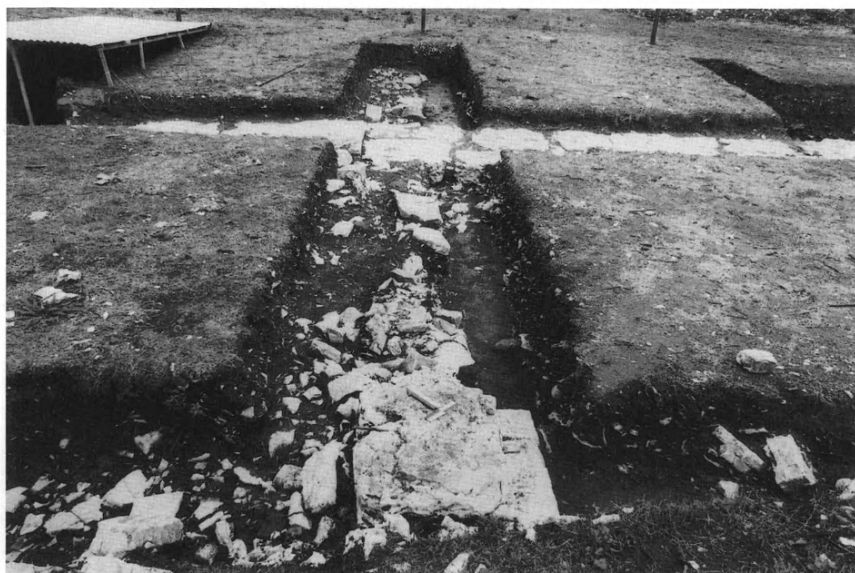
α. Ο τοίχος θ (1), το παλαιότερο επίπεδο χρήσεως (2) και το επίπεδο κατασκευής του τοίχου (3). β. Επέκταση της έρευνας παρά την ΝΔ γωνία του μεγάρου Β. 1: ο νότιος τοίχος, 2: το πλακόστρωτο εξωτερικώς τής γωνίας, 3: το κιτρινωπό πυρακτωμένο επίπεδο, 4: το επίπεδο χρήσεως του τοίχου θ, 5: νεώτερη ξερολιθιά, 6: το επίπεδο κατασκευής του τοίχου θ, 7: ο τοίχος θ.

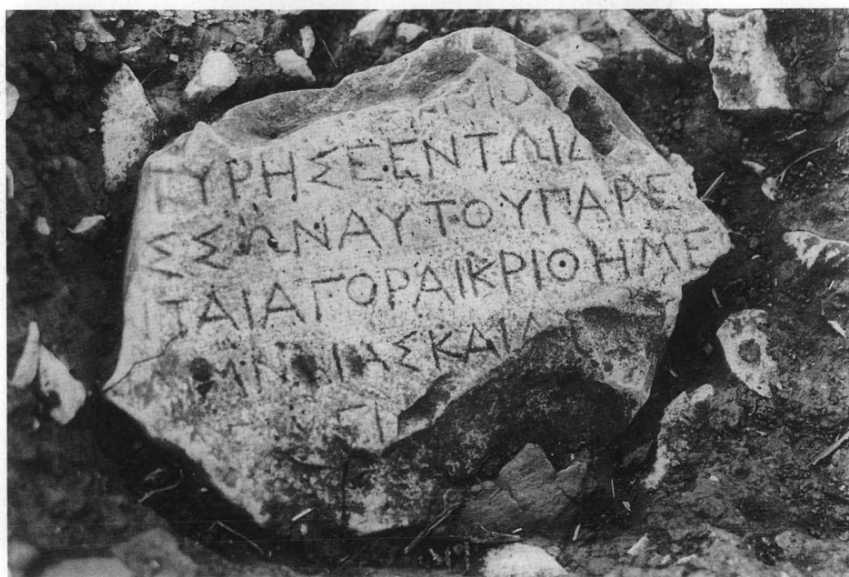
α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ μεγάρου Β (1), τὸ ἐξωτερικὸ πλακόστρωτο (2), τὸ κιτρινωπὸ πυρακτωμένη ἐπίπεδο (3), νεώτερη ξερολιθιά (4). β. Ἡ ΝΔ γωνία καὶ ἡ τομὴ ὑπ' αὐτήν.

α. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2, νεώτερος περίβολος ἀπὸ ἀνατολικά. β. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2, νεώτερος περίβολος ἀπὸ νοτιοδυτικά.

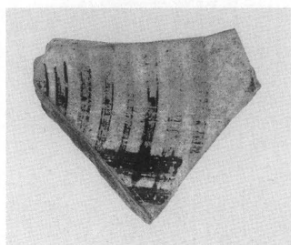
- α. Δυτική στοά: έσωτερική κιονοστοιχία: 11η, 12η, 13η και 14η βάσεις κίονων. Λήψη από νοτιοανατολικά. β. Δυτική στοά: νεώτερη τοιχοποιία επί τῆς 11ης βάσης τοῦ κίονα τῆς έσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Λήψη από δυτικά.

α. Δυτική στοά: προέκταση τῆς νεώτερης τοιχοποιίας ἀνατολικά τῆς στοᾶς.
 Λήψη ἀπὸ ἀνατολικά. β. Δυτική στοά, ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπὸ τῆ νεώτερη
 τοιχοποιία.

Δυτική στοά: νοτιοανατολική κλίμακα, θραύσματα κίονων και βάθρου, πεσμένοι λίθοι. Λήψη από βορειοανατολικά.

α

β

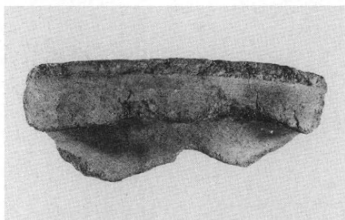
γ

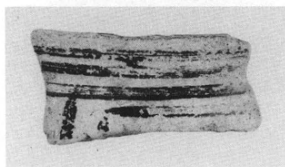
δ

ε

ζ'

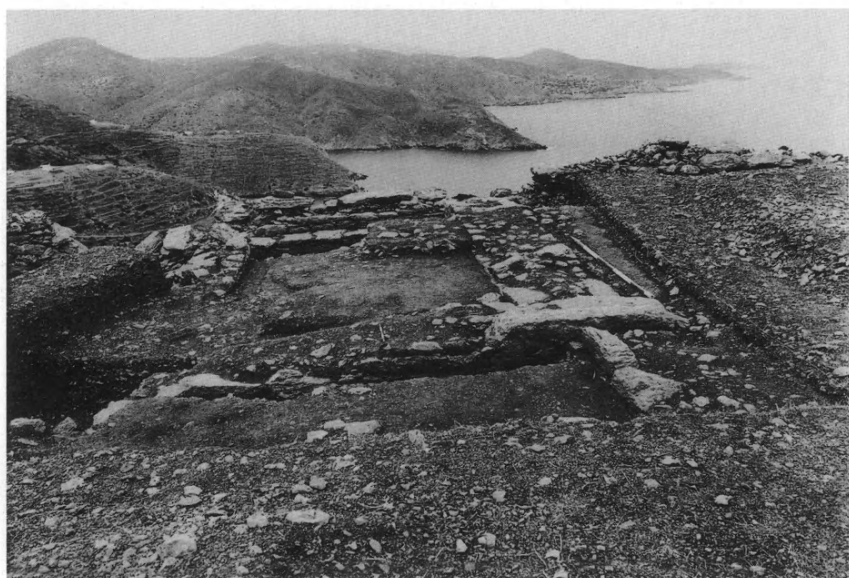

ζ

α-ζ. Δείγματα εύρημάτων από επιφανειακούς καθαρισμούς.

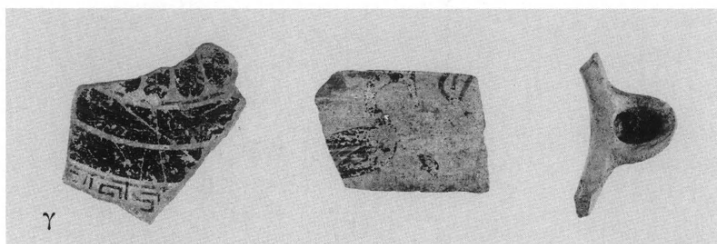
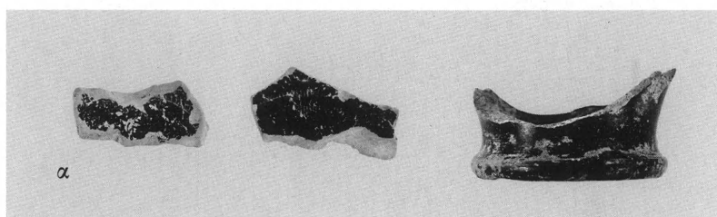
α. Ὁ χῶρος Β τοῦ τριγωνικοῦ πύργου καὶ τῆς Δ πύλης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.
β. Ἀποψη τῶν τομῶν στὸν χῶρο Β τοῦ τριγωνικοῦ πύργου καὶ τῆς Δ πύλης.

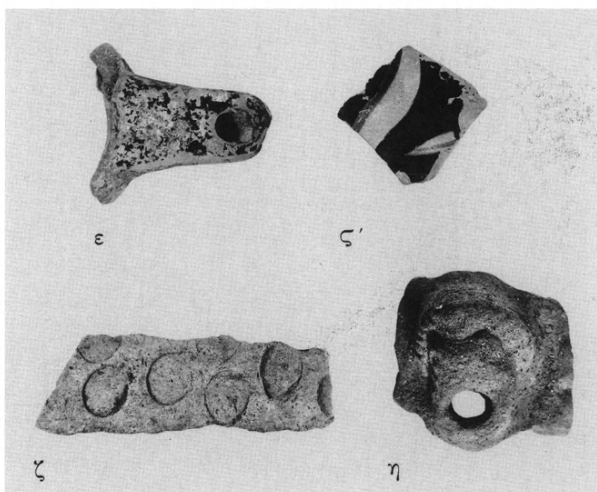
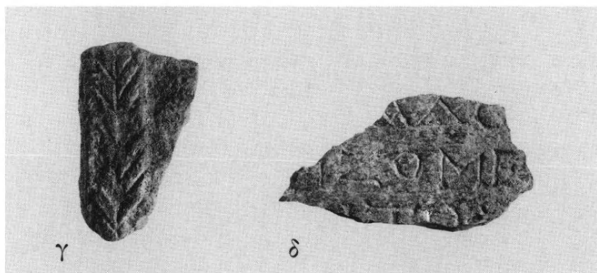
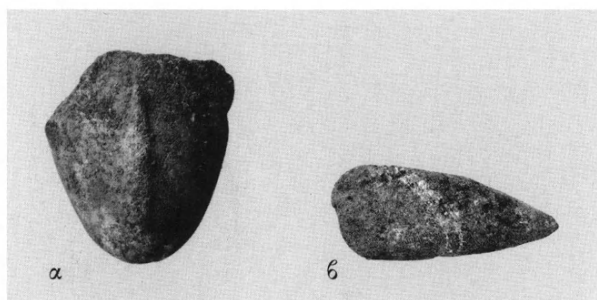
α. Τμήμα του νεώτερου χωραφότοιχου ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωτικοῦ τοίχου. β. Τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα στὴν ἐσωτερικὴ παρειά τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου.

α. Δείγμα τῆς βαθμιδωτῆς θεμελίωσης στὸν φυσικὸ βράχο τοῦ ὀχυρωτικῆς τοίχου.
β. Ὁ κατωφερὲς χώρος ἔμπροσθεν τῆς πύλης καὶ ΒΔ τοῦ τριγωνικοῦ πύργου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α-δ. Δείγματα κεραμικής διαφόρων εποχῶν ἀπὸ τῆς διερευνητικῆς τομῆς στὸν ὀχυρωτικὸ τῶχο: α. Ἑλληνιστικῶν χρόνων. β. Γεωμετρικῶν χρόνων. γ. Ἀρχαϊκῶν χρόνων. δ. Κλασικῶν χρόνων.

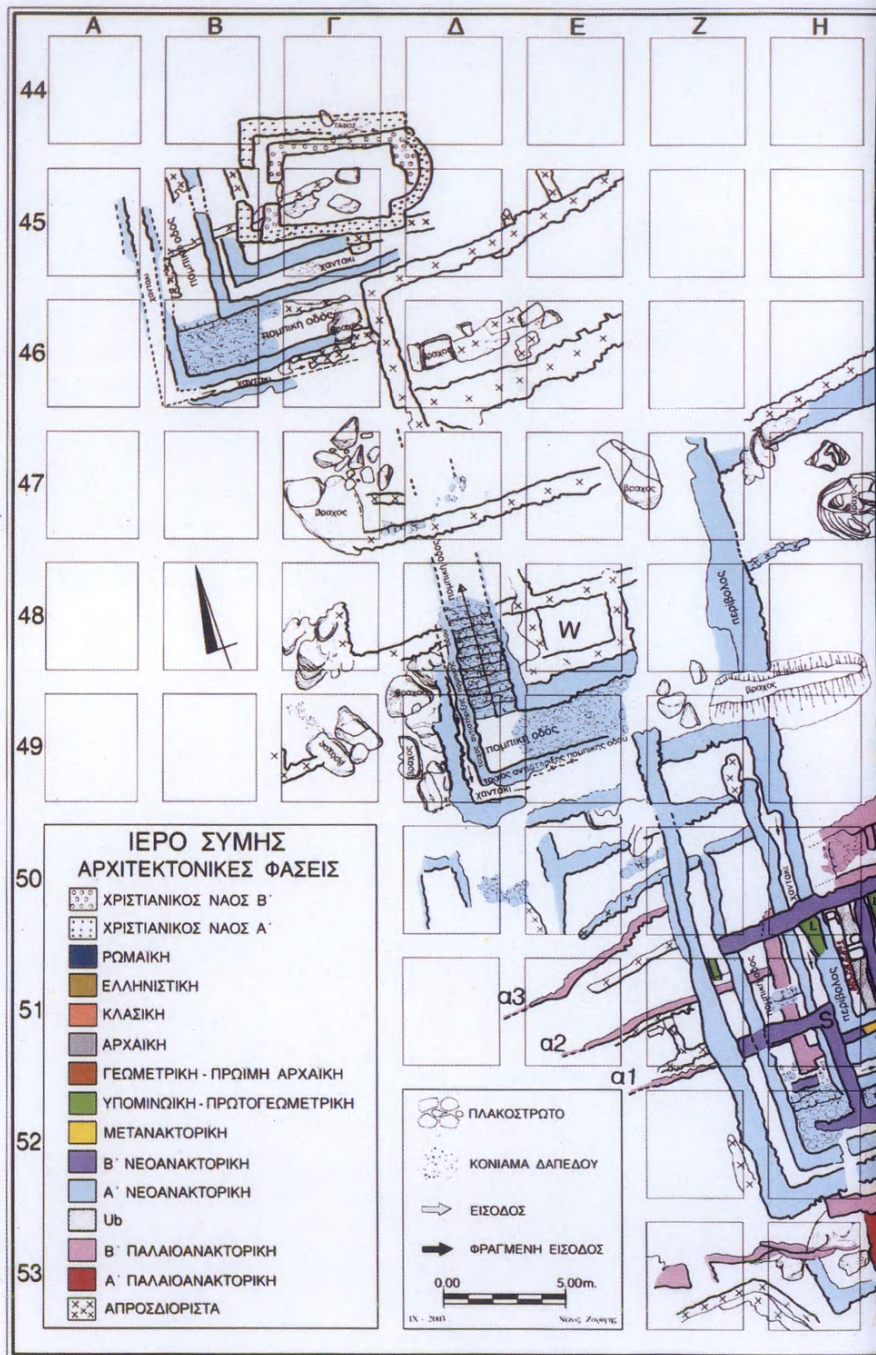
α-β. Ευρήματα από τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα στὸν ὀχυρωτικό τοῖχο: α. Κεφαλή μαρμαρίνου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου. β. Λίθινη αἰχμή βέλους. γ-δ. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ἔμπροσθεν τῆς πύλης: γ. Ὄστρακο πίθου. δ. Θραῦσμα ἐπιγραφῆς. ε-η. Δείγματα εὐρημάτων ἀπὸ τὴν τομὴ δυτικὰ τῆς Δ πύλης.

Στρωματογραφικές παρείες τῆς τομῆς ἔμπροσθεν τῆς πύλης.

α. Γενική άποψη του ιεροῦ (ἀπό Β). β. Ἡ νοτιοδυτική περιοχή του ιεροῦ μετά ἀπό τή συντήρηση-ἀναστήλωση (ἀπό ΝΑ).

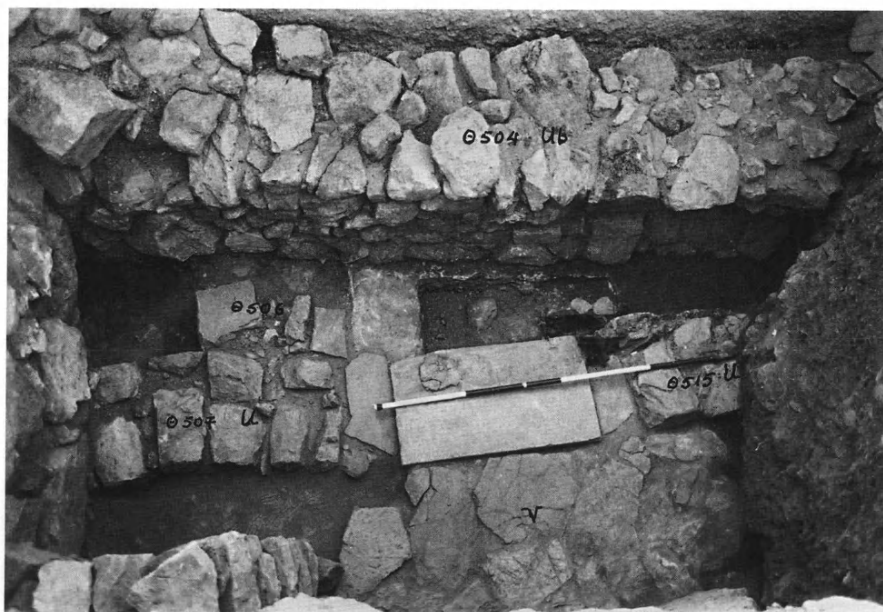

Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ, συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη.

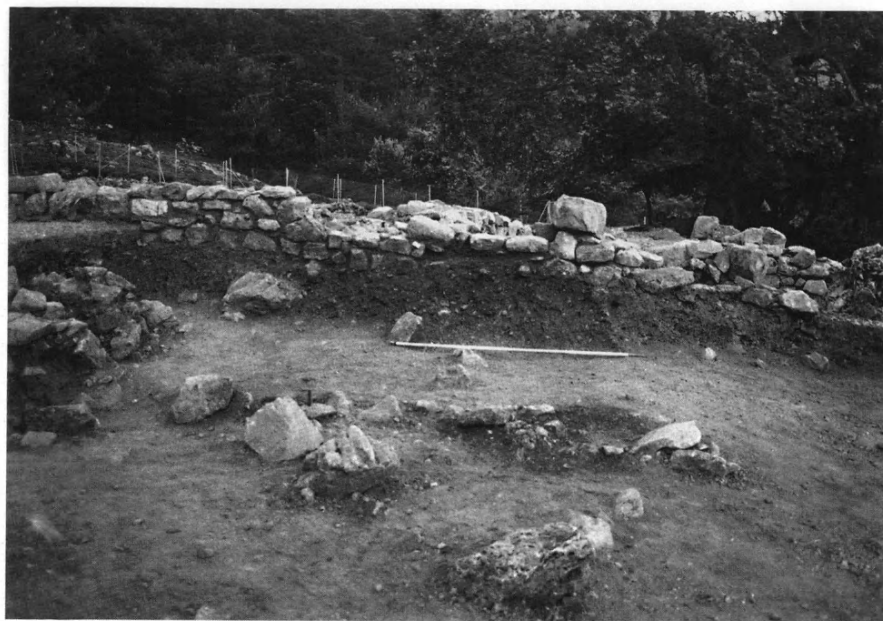
α. Ὁ δυτικός τοῖχος τῶν δωματίων 2 καὶ 2α τοῦ κτιρίου U μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασύνταξή του (ἀπὸ Α). β. Ὁ τοῖχος H0501 τοῦ κτιρίου L μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση (ἀπὸ N).

α. Τὸ μισοδιαλυμένο θρανό Θ505 τοῦ κτίσματος Ub (ἀπὸ Β). β. Τὸ πωρολιθικὸ κατώφλι τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΒΔ).

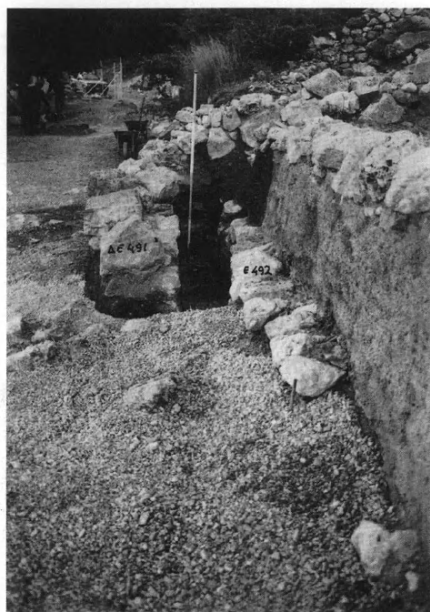
α. Τὸ μέτωπο τοῦ ἀνδῆρου IIIA μετὴν ξερολιθιά ἀντιστήριξης τῆς ἐπίχωσης ὅπου ἐδράζεται (ἀπὸ ΒΔ). β. Οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδῆρου IIIA σὲ σχέση μετὴν χαλαρῆ ἐπίχωση ἔδρασης (ἀπὸ Δ).

α. Ἡ ἐνιαία ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῶν δωματίων 6 καὶ 8 τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ Δ). β. Οἱ λίθοι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 5 τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΝΔ).

α. Οί λίθοι κάτω από τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 5 τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΝΔ). β. Τὸ ἀναστηλωμένο τμήμα τοῦ χαντακιῶ (= τ. ΔΕ491) τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (ἀπὸ Δ).

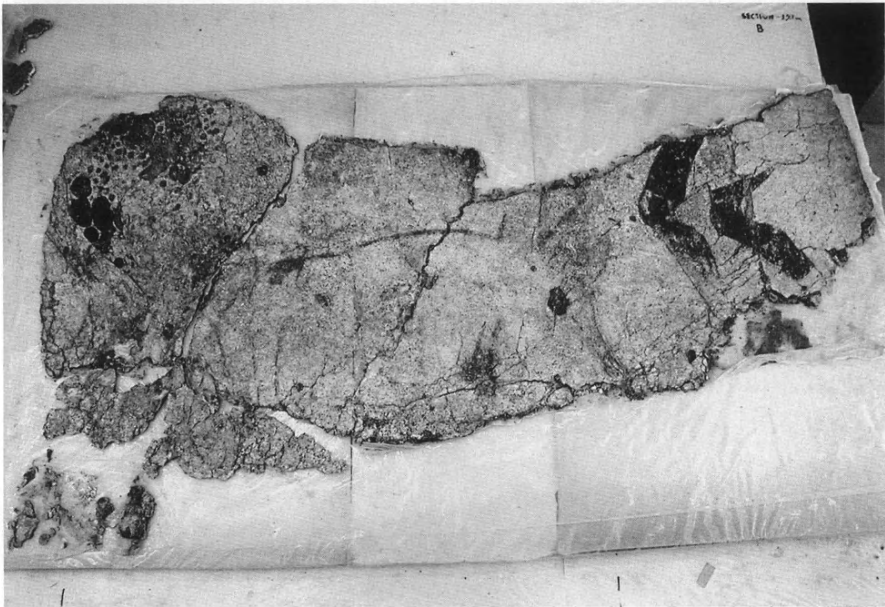
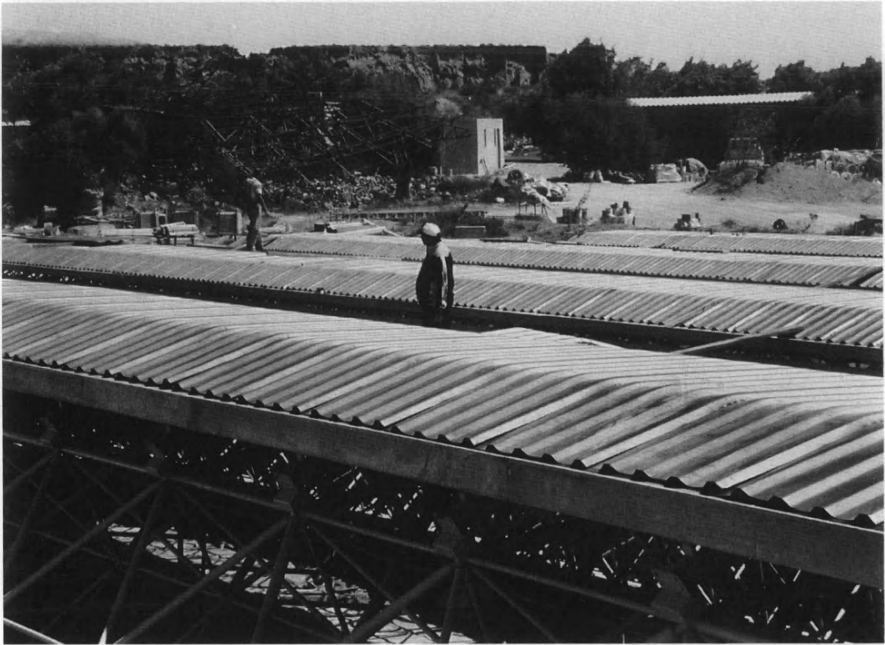
α. Ὁ ἀντερεισματικός τοῖχος E492 σὲ σχέση μετὸ ἀνασθηλωμένο χαντάκι τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (ἀπὸ ΝΑ). β. Ὁ ἀντερεισματικός τοῖχος E492 (ἀπὸ Δ).

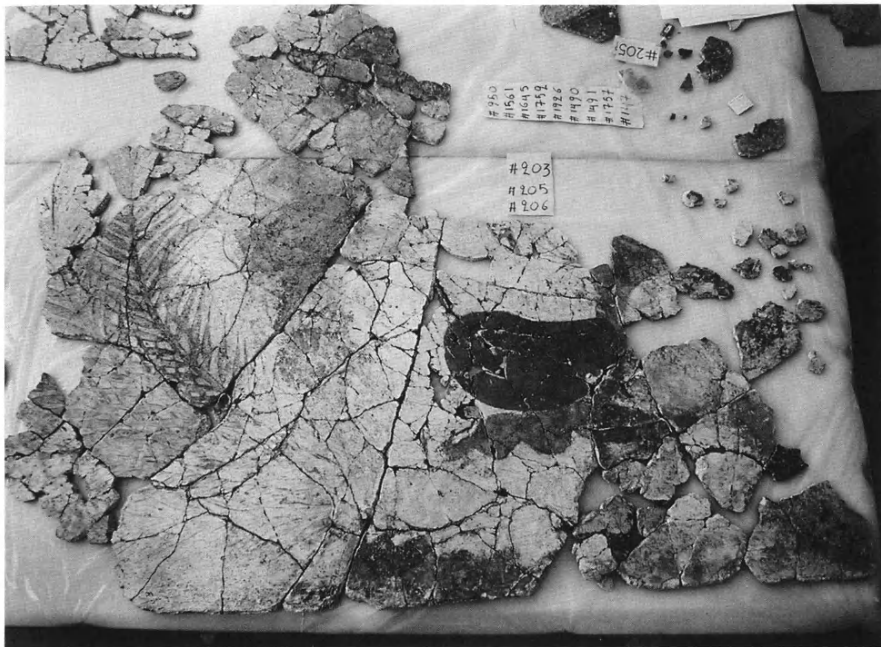
α. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀντρεϊσματικοῦ τοίχου L461 σὲ σχέσηη μετὰ τὴν ἐξέδρα (ἀπὸ N). β. Ὁ ἀντρεϊσματικὸς τοίχος L461 σὲ σχέσηη μετὰ τὸν βράχο τῆς πηγῆς καὶ τὴν ὑψηλὴ ἐπίχωση (ἀπὸ Δ).

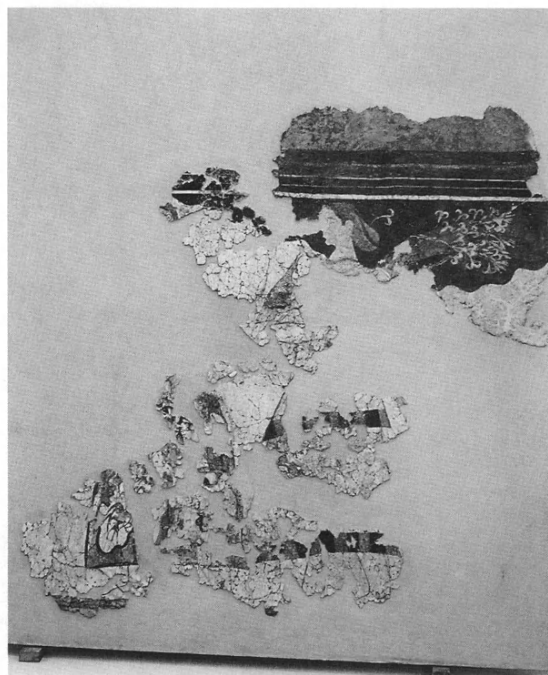
α. Άλιευτικό δίχτυ, όπως διατηρήθηκε ἐγκλωβισμένο στο στρώμα τῆς κισσήρεως.
β. Ἐκμαγείο δένδρου ἀπὸ τὸ ἀρνητικό του στὸ στρώμα τῆς ἠφαιστειακῆς σποδοῦ.

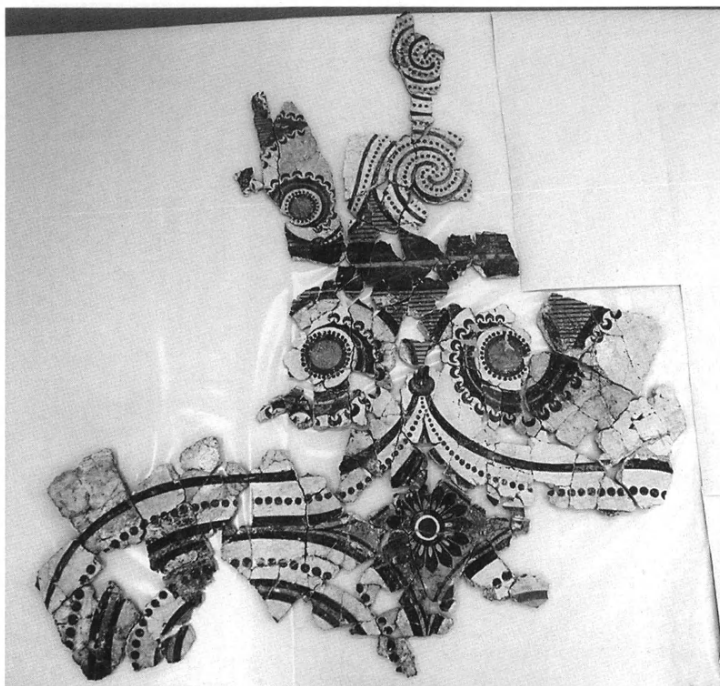
α. Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ νέου στεγάστρου μὲ φύλλα ἀνοξειδωτῆς λαμαρίνας.
β. Τοιχογραφία μὲ ἀνδρικές μορφές ἀπὸ τὸν προθάλαμο τῆς Ἐεστῆς 3.

α. Τοιχογραφία με απεικόνιση φοινικόδεντρου από το δωμάτιο 2 τής Εεστῆς 3.
 β. Ἡ τοιχογραφία τῶν «Γυμνῶν Ἀγοριῶν» ἀπὸ τὴν Εεστῆ 3 με τὸ νέο κομμάτι (ἄνω δεξιά).

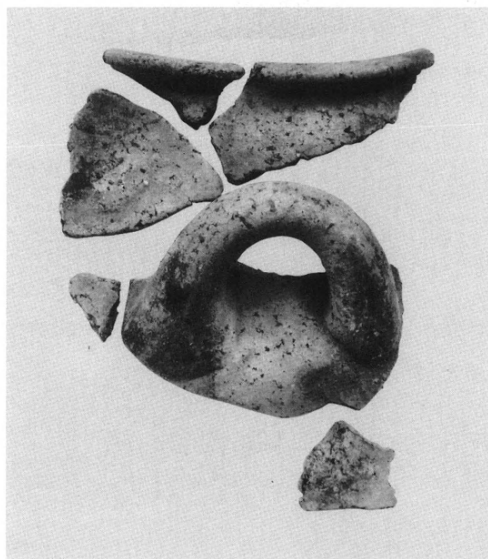
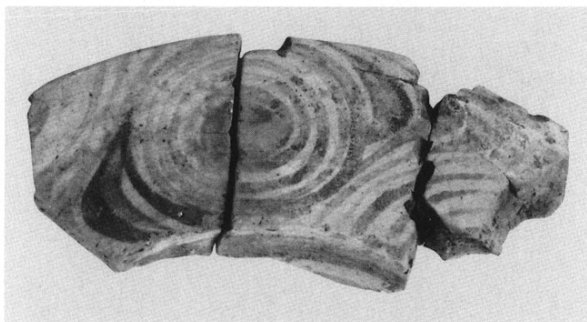
α. Ξεστή 3: α. Ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Καλαμιώνα. β. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν σύνθεση τῶν «Κυριῶν μὲ τις Ἄνθοδέσμες».

α. Ξεστή 3. Τμήμα από την «τοιχογραφία τῶν Σπειρῶν». β. Ἡ συντηρηθεῖσα μπρούντζινη ὑδρία ἀρ. 3582.

α. Τὸ μπρούντζινο ταψί ἀρ. 5606. β. Τὸ εἰδώλιο σεβίζοντος ἀρ. 10630.

- α. Τμήμα διακόσμητου πιθαμοφέρα από τὸ δωμάτιο XXIX τοῦ ἀνακτόρου.
β. Κομμάτια χύτρας ἀπὸ τὸ «φρέαρ», ΝΑ τῆς Κεντρικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου (δωμ. XLI).

α. Τὸ κάτω μέρος ἀγγείου με διακόσμηση πτυχωτοῦ ρυθμοῦ χελωνίου ("ripple"), ἀπὸ τὴν περιοχή τῶν ἀνδρῶν τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου. β. Γενικὴ ἄποψη τῶν δωματίων Ν καὶ Π τοῦ λεγόμενου «Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος» κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ του.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2003
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 158
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2006
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ